

Інститут історії, етнології і права
Вінницького державного педагогічного університету
імені Михайла Коцюбинського

за підтримки
Інституту історії України НАН України
Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології
ім. М.Т. Рильського НАН України
Державного архіву Вінницької області

ІСТОРІЯ РАДЯНСЬКОЇ ПОВСЯКДЕННОСТІ: НА ПЕРЕХРЕСТІ ДЖЕРЕЛ

(матеріали Всеукраїнського науково-теоретичного семінару)

Вінниця
«Нілан-ЛТД»
2015

УДК 94(47) «1917/1991»:930:394

ББК 63.3(4)7

I 89

Редакційна колегія:

Коляструк О.А., докт. істор. наук, проф. (відп. ред.);

Жмуд Н.В., канд. істор. наук, доц. (відп. секретар);

Кароєва Т.Р., канд. істор. наук, доц.

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії, етнології і права (протокол №1 від 24.09.2015 р.)

I-89 Історія радянської повсякденності: на перехресті джерел : зб. матеріалів Всеукр. наук.-теорет. семінару, 14-15 травня 2015 р., м.Вінниця / ред. кол. : О.А. Коляструк (відп. ред.), Н.В. Жмуд (відп. секретар), Т.Р. Кароєва ; Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. – 156 с. – (Повсякдення: візії та смисли)

ISBN 978-966-924-123-8

До збірника ввійшли окремі матеріали науково-теоретичного семінару «Історія радянської повсякденності: на перехресті джерел», що відбувся 14-15 травня 2015 р. у Вінницькому державному педагогічному університеті імені Михайла Коцюбинського на базі Інституту історії, етнології і права. У збірнику розглядаються актуальні питання з історії радянської повсякденності й з'ясовуються можливості різноманітних джерел для її вивчення, обговорюються можливості міждисциплінарних діалогів.

УДК 94(47) «1917/1991»:930:394

ББК 63.3(4)7

ISBN 978-966-924-123-8

© Коляструк О.А., 2015

© ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015

З М І С Т

ЗАМІСТЬ ПЕРЕДМОВИ

Алла Киридон

ФОРУМ З ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННЯ «ІСТОРІЯ РАДЯНСЬКОЇ ПОВСЯКДЕННОСТІ: НА ПЕХРЕСТІ ДЖЕРЕЛ»..... 5

Людмила Аскерова

ЛИСТИ ДО ВЛАДИ ЖЕРТВ РЕПРЕСІЙ ТОТАЛІТАРНОЇ СИСТЕМИ ЯК ПРОЯВ СОЦІАЛЬНОЇ МІМКРІЇ (НА ПРИКЛАДІ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)..... 12

Олена Боряк

ПОВСЯКДЕННЯ ВІЙНИ У ФРОНТОВИХ ТРИКУТНИКАХ ЗЕНІТЧИЦІ (1943-1945 рр.)..... 19

Олена Брайченко

КУЛЬТУРА ПОВСЯКДЕННЯ ЖИТЕЛІВ с.ГЛЫБІВКИ НА КИЇВЩИНІ ЗА АРХІВНИМИ МАТЕРІАЛАМИ ЕТНОГРАФІЧНОЇ КОМІСІЇ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК 24

Олена Галамай

ОБЛАСНА ПЕРІОДИКА РІВНЕНЩИНИ ПРО ЗМІНИ ПОВСЯКДЕННЯ У ПЕРШІ РОКИ РАДЯНІЗАЦІЇ 30

Ірина Деревчук

АУДИОДОКУМЕНТИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ ДІТЕЙ В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ У 1970-1985 рр. 34

Наталія Дуда

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОБУТОВОЇ КУЛЬТУРИ В РАДЯНСЬКІЙ ПОВСЯКДЕННОСТІ 40

Віталій Іванчишен

САНІТАРНО-ГІГІЄНИЧНІ УМОВИ ПРАЦІ МАЙСТРІВ-КАМЕНОТЕСІВ НА ПОДІЛЛІ: ВІДБІР ТА ПРОБЛЕМА ВИКОРИСТАННЯ УСНОІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ 46

Тетяна Кароєва

ПРОБЛЕМНІСТЬ МУЗЕЙНОГО ПРЕДМЕТА ЯК ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННОСТІ 50

Володимир Качмар, Назарій Зьолковський

З ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ РАДЯНСЬКОГО СТУДЕНТСТВА ЛЬВІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ..... 55

Ольга Коляструк

ІСТОРІЯ РАДЯНСЬКОЇ ПОВСЯКДЕННОСТІ: АКТУАЛЬНІСТЬ ВИВЧЕННЯ В УМОВАХ ДЕКОМУНІЗАЦІЇ..... 69

Валерій Кононенко

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ЄВРЕЙСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ПОДІЛЛЯ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ: ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ..... 76

Олена Корзун

ПОВСЯКДЕННІСТЬ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ОЧИМА ВЧЕНИХ-АГРАРІЇВ..... 80

Ярослава Красилюк ФОТОГРАФІЇ ЯК ВАЖЛИВЕ ДЖЕРЕЛО У ВІДТВОРЕННІ РАДЯНСЬКОЇ ПОВСЯКДЕННОСТІ.....	87
Наталя Кушка МУЗИКА ТА МУЗИКУВАННЯ У ВІННИЦІ 1930-х рр.	94
Олена Лисенко ЩОДЕННИК СІЛЬСЬКОГО АКТИВІСТА ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ СЕЛА НА ПОЧАТКУ СУЦІЛЬНОЇ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ	99
Галина Лукаш ІМІДЖ МІСТА ДОНЕЦЬКА: ВЧОРА, СЬОГОДНІ, ЗАВТРА.....	103
Роман Любавський ПОВСЯКДЕННІСТЬ МОБІЛЬНОСТІ: СПРОБА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ.....	110
Світлана Маркова ІДЕЙНО-ЦІННІСНИЙ КОНФЛІКТ МІЖ СІЛЬСЬКИМИ ПОНЕРАМИ Й КОМСОМОЛЬЦЯМИ ТА ЇХНІМИ БАТЬКАМИ	114
Світлана Маховська РАДЯНІЗАЦІЯ ВЕСІЛЬНОГО ПРОСТОРУ: МІЖ ОБРЯДОМ І ПОВСЯКДЕННЯМ.....	117
Ірина Скубій ІСТОРІЯ ПОВСЯКДЕННОСТІ ТА ЕКОНОМІЧНА ІСТОРІЯ / БІЗНЕС-ІСТОРІЯ: ДОСЛІДНИЦЬКІ ДІАЛОГИ В ІСТОРІЇ ТОРГІВЛІ В РОКИ НЕПУ.....	122
Юрій Тимошенко ЕПІСТОЛЯРНА СПАДЩИНА ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1940-х рр.	129
Світлана Трухманова ОСОБЛИВОСТІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ДЕМОГРАФІЧНИХ ПРОЦЕСІВ ТА ШЛЮБНО- СІМЕЙНИХ ВІДНОСИН В ОКРУЖНИХ МІСТАХ ПОДІЛЛЯ У 1920-х рр.	135
Анастасія Чередниченко ЩОДЕННИК МУЗЕЙНИКА 1920-1930-х рр.: ПОБУТ, РОБОТА, ІДЕОЛОГІЯ.....	146
Відомості про авторів	153

ЗАМІСТЬ ПЕРЕДМОВИ

Алла Киридон

ФОРУМ ІЗ ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННЯ «ІСТОРІЯ РАДЯНСЬКОЇ ПОВСЯКДЕННОСТІ: НА ПЕРЕХРЕСТІ ДЖЕРЕЛ»

Здійснюючи аналіз сучасних подій в Україні, вітчизняні і зарубіжні гуманітарії визнають, що нашому суспільству за роки незалежності так і не вдалося звільнитися від впливу соціокультурних практик і традицій, сформованих за радянського періоду. Останні радіюють у наших світоглядних орієнтирах, ціннісних перевагах, щоденних поведінкових нормах і реакціях, оскільки є наслідком засвоєння і повторення життєвого досвіду кількох попередніх поколінь у повсякденних практиках. Між тим, будучи умовою стабільності суспільства, узвичаєна в такий спосіб конфігурація форм повсякденного світу виявилася легко провокованою до спроб реанімації старого способу життя. З метою усвідомлення сутнісних ознак радянської доби 14-15 травня 2015 року у Вінницькому державному педагогічному університеті імені Михайла Коцюбинського в Інституті історії, етнології і права на базі кафедри філософії, соціально-політичних дисциплін та етнології відбувся Всеукраїнський науково-теоретичний семінар «Історія радянської повсякденності: на перехресті джерел». Співорганізаторами заходу виступили Інститут історії України НАН України, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України та Державний архів Вінницької області.

До складу організаційного комітету наукового форуму увійшли Руснак І.Є. (*голова*) – в.о. ректора ВДПУ ім. М.Коцюбинського, д.філол.н., проф.; Зінько Ю.А. (*співголова*) – директор ПЕП ВДПУ ім. М. Коцюбинського, к.і.н, доц.; Коляструк О.А. (*співголова*) – зав. каф. філософії, соціально-політичних дисциплін та етнології, д.і.н., проф.; Бондаренко Г.Б. – пров. н. с. Українського етнологічного центру ІМФЕ ім. М.Т.Рильського НАН України, к.і.н.; Білоус В.С. – директор бібліотеки ВДПУ ім. М.Коцюбинського; Войнаровський А.В. – заступник директора ПЕП з наук. роботи, к.і.н., доцент кафедри історії та культури України; Жмуд Н.В. – к.і.н., доцент кафедри філософії, соціально-політичних дисциплін та етнології; Легун Ю.В. – директор ДАВіО, д.і.н., проф.; Мельничук О.А. – зав. каф. всесвітньої історії, д.і.н., проф.; Ресніт О.П. – заступник директора ІУ НАН України, чл.-кор. НАН України; Романюк І.М. – зав. каф. історії та культури України, д.і.н., проф.; Поліщук П.А. – ст. лаборант кафедри філософії, соціально-політичних дисциплін та етнології. Автором ідеї проведення заходу й керівником семінару виступила проф. Коляструк О. А.

Спонукала до організації науково-теоретичного семінару актуалізація наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. як в європейській, так і в українській гуманітаристиці, історії повсякденності. До її аналізу звернулись історики, культурні антропологи, етнологи, літературознавці, соціологи, лінгвісти, мистецтвознавці. Задум організаторів фокусувався на увиразненні можливостей історії повсякденності як нової дослідницької програми вивчення радянського минулого на підставі широкого залучення й критичного аналізу різних джерел та застосування міждисциплінарних методик пізнання.

До обговорення на семінарі запропоновано різноманітну проблематику з історії повсякденності:

- об'єкт і предмет повсякденності у сучасній гуманітаристиці: (між)дисциплінарне позиціонування / розмежування / інтегрування; дослідницькі діалоги й авторські монологи в холістичній культурі дослідження;

- «структури повсякденності» й «силові поля» радянського повсякдення у дослідницькому «полі» гуманітарія (історика, етнолога, культурного антрополога, соціолога, лінгвіста, мистецтвознавця)

- джерельні засади історії повсякденності, проблема їх оцінки, кваліфікації та ранжування: основні – допоміжні, об'єктивні – суб'єктивні, офіційні – приватні, матеріали влади – особові документи, письмові – усні, візуальні, речові, традиційні – запозичені тощо

- усноісторичні й аудіовізуальні документи в арсеналі історика повсякденності: методологія і культура збирання, принципи відбору, способи накопичення і гарантії зберігання, практики розкодування і використання;

- інтерпретація документів як проблема дослідницької культури історика повсякденності: оптика та інструментарій, аналітика і емпатія (аналітико-мнемічна та емотивно-когнітивна рефлексія) – емоційний резонанс документу і провокації пам'яті;

- завдання дискурсивного аналізу соціокультурних практик: варіативність текстів і контексти прочитання;

- поліморфність реальності, взаємодія макро- і мікрорівнів минулого, проблема релятивізму і (полі)варіативності історичної істини.

До оргкомітету надійшло 85 заявок від науковців з усієї України. На семінар з'їхалися небайдужі, спрагли до знань та обміну напрацюваннями дослідники. Представницькою була географія наукового простору: безпосередню участь у семінарі взяли науковці з Києва, Львова, Харкова, Чернігова, Рівного, Одеси, Луцька, Переяслав-Хмельницького та Вінниці (58 учасників). Серед учасників – 8 докторів історичних наук, 2 доктори філологічних наук, 1 – доктор мистецтвознавства, 21 кандидат історичних наук, аспіранти, студенти.

Інституційно на ідею проведення заходу відгукнулися Інститут історії України НАН України, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, Інститут українознавства МОН України, Інститут народознавства НАН України (м. Львів), Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво» (м. Київ), Національний Києво-Печерський заповідник, Львівський національний університет ім. І. Франка, Одеський державний університет ім. І. І. Мечникова, Центр міської історії Центрально-Східної Європи (м. Львів), Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, Харківський національний технічний університет сільського господарства імені Петра Василенка, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки (м. Луцьк), ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», Донецький національний університет (Вінниця), ВДПУ ім. М. Коцюбинського, ВНМУ ім. М. І. Пирогова, Вінницьке училище культури і мистецтв ім. М. Д. Леонтовича, Комуніальний ВНЗ «Вінницька академія безперервної освіти», Комуніальний заклад «Пошукове агентство по створенню науково-документальних серіалів

«Книга Пам'яті» та «Реабілітовані історією» (м. Чернігів), Державні архіви Рівненської області та Вінницької області тощо.

Пленарне засідання відкрив декан-директор ПЕП ВДПУ Ю.А. Зінько, підкресливши, що вивчення історії повсякденності в Інституті історії етнології і права вже стало вже традицією, студенти під час етнографічних практик вивчають повсякденне життя краян, збирають за методикою усної історії радянське минуле, магістри слухають спеціальний курс «Історія повсякденності» проф. Коляструк О.А., виконують дипломні і магістерські роботи.

Ольга Коляструк (Вінниця) у доповіді «Історія радянської повсякденності: актуальність вивчення в умовах декомунізації» артикулювала вагомість порушеного дискурсу, увиразнила джерелознавчий аспект історії повсякдення, акцентувала увагу на феномені радянської повсякденності. Доповідачка зауважила, що історія повсякденності є дієвим інструментом для розуміння суспільства.

У доповіді «Синдроми колоніальної залежності у повсякденні» *Арсен Зінченко (Київ)*, наголосивши на варіативності моделей інтерпретування подієвого ряду, увиразнив необхідність творення національного наративу, вагомість плекання рідної мови, національного духу. Автор зауважив, що синдром величезної глибоко колоніальної залежності маркується «тотальною присутністю в головах».

Подальша робота семінару була зорганізована в шести тематичних блоках: «Методологія повсякдення і методика дослідження», «Архіви про повсякдення», «Повсякденність в роки війни: мовою документів», «Особові та візуальні документи про повсякдення», «Усноісторична документалістика радянського повсякдення», «Радянська повсякденність крізь призму культурної антропології, етнології та фольклористики».

Перший тематичний блок було присвячено розгляду проблем методології повсякдення і методики дослідження. *Наталя Лаас (Київ)* привернула увагу учасників семінару до вилонування нового напрямку в гуманітаристиці – історії емоцій та формування емпатичної історіографії (тема виступу: «Емпатична гуманітаристика»: нерациональне у повсякденні академічного життя»). Історія емоцій стає доволі модною підциариною історичних досліджень. Дослідник повсякденності неминуче вступає в емоційні стосунки з об'єктом дослідження, оцінює його через власну систему аксіологічних установок. Розмірковуючи про перспективи окресленого напрямку, видається доречним зачитувати професора історії в Голдсміт Лондонського університету Яна Плампера: «Якими є майбутні перспективи історії емоцій? Говорячи найзагальніше, можливо, що історія емоцій залишиться окремою, особливою підциариною історичної дисципліни, але можливо й те, що «емоція» стане іншою «важливою категорією історичного аналізу» (Джозан Скотт), так як гендер, раса і клас».

Олександр Вешелені (Вінниця) розглянув аспекти вінницького повсякдення 1930-х рр. крізь призму художньої прози Зосима Дончука, зосередившись на феномені крутіїства. Результати дослідження повсякденного життя радянської вчительки в галицькому селі оприлюднила *Оксана Годованська (Львів)*. *Ольга Красько (Харків)* розповіла про механізми та інструментарій формування усноісторичних проєктів Музею історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Поняття та методологія вивчення повсякденності у сучасній російській

історіографії опинилися в фокусі уваги *Пауліни Лесничої (Луцьк)*. Доповідачка маркувала появу поняття «повсякдення» в дискурсі російської історіографії з 1985 р.

Роман Любавський (Харків) у доповіді «Повсякденність мобільності: спроба концептуалізації» зазначив, що місто можна розглядати як сукупність мобільних практик. Відтак цікавим об'єктом дослідження може слугувати культура мобільності (долання міського локусу, практики в дорозі, в салонах, процеси комунікування тощо) та видозміна культури мобільності. *Оксана Овсіюк (Київ)* зосередила увагу на міждисциплінарному підході до написання досліджень з історії радянської повсякденності, підкресливши роль подієвої історії, антропології, соціології, психології, усної історичних досліджень. *Ірина Склякіна (Львів)* у доповіді «Іноземний туризм радянською Україною: індустріальна спадщина в практиках культурного споживання» маркувала проблемне поле дослідження: іноземний туризм в СРСР і його вплив як на туристів, так і на «об'єкти показу»; відмінності між різними республіками та регіонами СРСР у туристичній презентації; співвідношення політики «згори» та усталених стереотипів, що побутували на низовому рівні; перформативна й ситуативна ідентичність; зв'язок між практиками культурного проживання та творенням ідентичностей. *Ірина Скубій (Харків)* привернула увагу учасників конференції до нового напрямку досліджень історії підприємств та споживання – бізнес-історії (доповідь: «Історія повсякденності та бізнес-історія / економічна історія: дослідницькі діалоги в історії торгівлі в роки непу»). *Олександр Федорюшен (Вінниця)* розповів про діяльність ГО «Спільнота «Історія Вінниці», зауваживши, що головною метою утворення є формування корпусу джерел з історії міста.

Робота учасників семінару другого тематичного блоку «Архіви про повсякдення» фокусувалася навколо обговорення джерельного комплексу вивчення радянського повсякдення. На проблемах сучасного стану та перспективах збереження фотодокументів у держархівах акцентував увагу *Юрій Легун (Вінниця)*. *Роман Поджур (Київ)* у доповіді «Архівні джерела повсякденності» увиразнив видову характеристику джерел та привернув увагу до необхідності врахування рівнів інтерпретації подій в різних документах. Особливу увагу дослідник звернув на потребу внутрішньої й зовнішньої критики джерела; врахуванні «розривів»; характер запитань до джерела. *Людмила Аскерова (Чернігів)* проаналізувала на прикладі Чернігівської області листи до влади жертв репресій тоталітарної системи як прояв соціальної мімікрії. *Олена Брайченко (Київ)*, ґрунтуючись на архівних матеріалах Етнографічної Секції ВУАН, подала інформацію про експедицію 1927 р. у село Глібівку, що на Київщині. Обласна періодика Рівненщини про зміни повсякдення у перші роки радянзації (1939-1941) обрала темою виступу *Оленою Галамай (Рівне)*. *Валерій Кононенко (Вінниця)* схарактеризував проблеми дослідження повсякденного життя єврейської радянської інтелігенції Поділля у другій половині ХХ століття з точки зору інтерпретації джерел. Широкий комплекс джерел репрезентовано *Наталією Кушкою (Вінниця)* для характеристики музики та музичування у Вінниці в 1930-х рр. Темою доповіді *Тетяни Пастушенко (Київ)* обрано «Архівно-кримінальні справи НКВС-НКДБ як джерело з історії радянської повсякденності».

Проблематика третього тематичного блоку фокусувалася навколо повсякденності в роки війни («Повсякденність в роки війни: мовою документів»). У доповіді *Оксани Кісь*

(Львів) «Повсякденні жіночі практики як форма спротиву: жіночий досвід Гулагу» увагу зосереджено на стратегіях виживання й «вписуванні» жінки в реалії війни. Дослідниця наголосила на складності виявлення межі між стратегією виживання й колабораціонізмом; звернула увагу на підходи до інтерпретації джерел.

Дослідницький потенціал «методу софітів» у вивченні повсякдення радянських партизан у роки Великої Вітчизняної війни актуалізований в доповіді *Олександр Боршучка (Вінниця)*. *Назарій Давидовський (Вінниця)* на підставі епістолярних джерел здійснив спробу дослідити повсякденне життя священномученика Інокентія (Тихонова). *Олена Корзун (Вінниця)* (тема доповіді: «Повсякденність війни очима вчених-аграріїв») розглянула стратегії виживання вчених в роки війни, вплив війни на емансипаційну складову; зауважила залежність інтерпретацій та характеристик від кута зору й часового виміру оцінок.

Увага учасників четвертого тематичного блоку зосереджувалася на розгляді особових та візуальних документів про повсякдення. Значну частину виступів блоку присвячено характеристиці джерельного комплексу періоду 1920-1930-х рр. Так, доповідь *Степана Дровозюка (Вінниця)* присвячено селянським документам особового походження як джерелу з історії повсякденності 1920-30-х рр. Доповідач слушно наголосив на необхідності врахування мотивацій створення подібних джерел та необхідності розуміння механізмів продукування джерел більшовицькою владою. Життєпис як джерело до вивчення повсякденності українського селянства 20-30-х рр. ХХ ст. репрезентований *Олегом Мельничуком (Вінниця)*. *Олена Лисенко (Чернігів)* здійснила спробу реконструювати повсякденне життя села на початку суцільної колективізації. Журнальна графіка 1920-1930-х рр. як візуальне джерело дослідження історії радянського повсякдення схарактеризована у виступі *Анастасії Покляцької (Вінниця)*. Аналіз щоденника музейника дозволив *Анастасії Чередниченко (Київ)* схарактеризувати побут, роботу та ідеологічну ознакову складову початку 1920 – 1930-х рр.

На важливості фотографії як джерела у відтворенні радянської повсякденності зупинилась у виступі *Ярослава Красилюк (Вінниця)*. *Вікторія Дмитрюк (Одеса)* продемонструвала низку фотографій з метою репрезентації образів жіночої ідентичності у радянську епоху. За матеріалами віднайденого щоденника чернігівського активіста

На підставі аналізу 25 листів (фронтових «трикутників») *Олена Боряк (м. Київ)* подала характеристику повсякдення війни періоду 1943-1945 рр. очима дев'ятнадцятирічної дівчини-авторки цих листів.

Радянський кінематограф доби хрущовської «відлиги» як джерело до вивчення історії повсякденності став предметом наукового зацікавлення *Анастасії Стівець (Вінниця)*. *Галина Лукаш (ДонНУ (Вінниця))* присвятила доповідь іміджевим характеристикам міста Донецька.

Усноісторична документалістика радянського повсякдення складала п'ятий тематичний блок. *Тетяна Пастушенко (Київ)* ознайомила присутніх із методом усної історії при вивченні повсякденності. На необхідності посилення теоретико-методологічної складової досліджень акцентувала увагу *Алла Киридон (Київ)*. Доповідачка зокрема звернула увагу на використанні різноманітних підходів інтерпретативної складової усноісторичних джерел.

На методології усної історії за Лутцом Нітхамером зосередив увагу *Сергій Роїк (Вінниця)*. Роль усної історії у формуванні пам'яті родини оприлюднила у виступі *Тетяна*

Пірус (Вінниця). Прикладна складова досліджень презентована в доповідях *Віктора Косаківського* (тема виступу: «Повсякденне життя мешканців с. Северинівки 1920-30-х рр. (за архівними, усними та візуальними джерелами)»), *Віталія Іванчишена* (тема виступу: «Санітарно-гігієнічні умови праці майстрів-каменотесів на Поділлі: відбір та проблема використання усноїсторичних джерел»), *Ірини Деревчук (Львів)* тема виступу: «Аудіодокументи як джерело до вивчення повсякденного життя дітей в Радянській Україні у 1970–1985 рр.». Доповідь *Валентини Гребеньової (Вінниця)* присвячено трансляції повсякденних практик дорослих через ігрову модель дітей.

Насиченою й різносторонньою за спрямованістю була робота шостого тематичного блоку «Радянська повсякденність крізь призму культурної антропології, етнології та фольклористики». Колгоспна тематика в українських народних піснях стала предметом дослідження *Людмили Єфремової (Київ)*. *Галина Бондаренко (Київ)* присвятила виступ сучасним аспектам ритуалізації радянського повсякдення. На підставі аналізу досвіду міжетнічних контактів на Вінничині у другій половині ХХ ст. *Наталя Жмуд (Вінниця)* уявила топоси «свій»–«чужий» в організації простору сільського повсякдення. *Олександр Головка (Київ)* проаналізував місцеву газетну періодику як джерело з історії повсякденності подільського села у 1950-1960-ті рр. На підставі результатів антропологічного дослідження 2012-2013рр. *Світлана Одинець (Львів)* простежила вплив міграції на зміну повсякденних практик українок в Італії.

Окрім доповідей та дискусій в ході їх обговорення, у рамках роботи семінару відбулася презентація видавничої серії «Структури повсякденності» видавництва «Раритети України» (м. Харків); презентація видань з історії радянського повсякдення. Продовження дискусій та обмін думками тривали в ході неформального спілкування. Учасники семінару обмінялися задумами нових спільних проєктів. Окремої згадки заслуговує насичена й змістова екскурсіяна програма, ознайомлення з експозицією Музейно-проствітницького центру ВДПУ ім.М.Коцюбинського. Особливо хотілося б подякувати за злагоженість дій усіх, хто готував захід – господарів форуму.

Загалом захід залишив позитивні враження. Насичений й надзвичайно щільний графік роботи та темпоритм семінару дозволив уявити значуще коло проблем. Загальне побажання дівців форуму – віднайдення можливостей для виділення більше часу на обмін думками та обговорення порушених проблем. По завершенні учасники одностайно висловилися за необхідність проведення подібних заходів, зокрема – науково-теоретичного семінару вже наступного року.

Семінар «Історія радянської повсякденності: на перехресті джерел» став першим проєктом в теоретико-методологічній царині окресленого дискурсу. Виступи учасників семінару засвідчили посилення уваги до аналізу повсякденного життя радянського періоду й водночас уявили лакуарність дослідницького поля. На перспективу значної уваги потребує подальше вивчення й оприлюднення теоретико-методологічної складової. Є потреба глибшого акцентування своєрідності й тягlosti повсякденних практик. Актуальним видається аналіз внутрішніх причин трансформування повсякденних практик та впливу на них динаміки історичних процесів. Цікавим може бути розгляд форматування повсякдення практик у загальносуспільному процесі розвитку. З огляду на це, постає потреба не лише

фактологічне відтворення повсякденних характеристик, але нагальною бачиться проблема поглиблення аналітичної складової повсякденного життя, пошук того, «як людина різних епох сприймала саму себе й своє власне життя»¹. Адже історія повсякдення не обмежується констатацією, для неї істотним є виявлення складної еволюції й логіки внутрішнього світу людини, а також характеру утвореного нею буття. Не менш цікавою видається проблема повсякденності в її етнонаціональному вимірі, на прикладі певних етнічних груп. Перспективними напрямками можуть стати вивчення впливу радянських практик на моделі традиційної культури; повсякденні практики в умовах стандартизації радянського життя та етнокультурного нівелювання; політизація повсякденності в умовах радянської дійсності тощо. Особливо значущими є компаративні дослідження практик повсякдення (зокрема, повсякденні практики села й міста). Вагомим постає аналіз ментальних характеристики радянського повсякдення й формування нових стереотипів суспільного життя тощо.

На підставі заслуханих доповідей учасників, можна погодитися з керівником семінару О. Коляструк щодо увиразнення істотних ознак сучасного стану досліджування повсякденності. Йдеться, по-перше, про те, що повсякденність вийшла з-за лаштунків «великої» історії, і як об'єкт наукового дослідження цілком набула самодостатності і самостійності, пододала комплекс другорядності й малозначущості. По-друге, вона розглядається не тільки як емпірична, але й як теоретична проблема, зі своїми методологічними підходами й своїм інструментарієм, які дозволяють не тільки реконструювати, але й будувати певні концептуальні моделі, в межах яких повсякденне життя постає як особливий просторово-часовий континуум, наповнений речами й подіями. По-третє, історія повсякденності затребувала до своєї методології та інструментарію полідисциплінарні запозичення, подолавши «анклавність» вузькоспеціалізованої історії, сприяючи інтеграційним процесам в історичній науці в цілому.

¹ Пушкарева Н.Л. «История повседневности» и «История частной жизни»: содержание и соотношение понятий // Социальная история. Ежегодник – 2004. – М., 2005. – С. 97.

ЛИСТИ ДО ВЛАДИ ЖЕРТВ РЕПРЕСІЙ ТОТАЛІТАРНОЇ СИСТЕМИ ЯК ПРОЯВ СОЦІАЛЬНОЇ МІМІКРІЇ (НА ПРИКЛАДІ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Доля жертв каральної радянської машини відома: заслання або смерть. Проте загальні відомості, що містяться в документах архівно-кримінальних справ на репресованих осіб, не дають уявлення про душевні переживання людини, що отримала тавро «ворога народу». Відповідь на питання, що відчувала людина, вилучена з суспільства та позбавлена громадських прав, можна знайти в листах, адресованих до представників влади. Лише такі документи в повній мірі передають всі поневіряння, яких зазнали репресовані. Особливості їх лексики і стилю, наявні в них факти, дозволяють ширше поглянути на трагедію радянського суспільства в цілому та окремої людини, зокрема. Як влучно зазначила О. Делія, постійне доведення політичної благонадійності, відданості режиму стало невід'ємною атрибутикою діалогу «індивід-влада» [1, с. 150]. «Оволодіння особливою манерою спілкування, таким собі «виправдовуючим» стилем мови, використання політичних кліше, визначених більшовицькою догматикою, у зверненнях до представників влади та апелювання до пролетарських символів, – твердить О. Делія, – стали масовими формами виживання, одним із шляхів адаптації до нових соціально-політичних умов» [1, с. 150]. Потрапивши до виправно-трудового табору, людина втрачала будь-які права, навіть звернення «товариш» до неї більше не застосовувалося і це також додавало людям нових страждань. Репресовані особи, в більшості випадків, вважали, що помилка сталася через недбалість або й злий умисел місцевих органів НКВС та сподівалися, що шляхом написання скарг до вищого партійно-державного керівництва справедливість переможе.

Практика написання листів, скарг, прохань з різних питань була загальноприйнятою у радянському суспільстві. Влада позитивно ставилася до цього феномену, бо, по-перше, мала можливість дізнатися думку громадськості, а по-друге, це створювало ілюзію великої уваги влади до голосу «маленької людини» [2, с. 154, 158]. Крім того, незадоволення людей, висловлене в письмовій формі, розцінювалося як безпечне «випускання пари» і навіть заохочувалося. Н. Верт трактував це як своєрідну стратегію режиму [3]. Це стосувалося індивідуальних звернень, до групових скарг ставилися з підозрою, як наслідок – колективні звернення скоріше виключення, а ніж правило. Листи до представників влади були своєрідним каналом зв'язку народу та держави. Тому, природно, що людина, опинившись у скрутному становищі (в'язниці чи виправно-трудовому таборі), намагалася «достукатися» до керівництва держави саме шляхом подання клопотань.

Попри існування великої кількості наукових студій, присвячених різним аспектам сталінського терору, ця історична лакуна залишається ще не заповненою. Побіжно, у своїх працях, питання ментальності радянських людей, схильних як до написання доносів, так і клопотань, досліджували Р. Конквест [4], Н. Верт [3], Ш. Фіцпатрік [5]. Особливе місце в дослідженнях Ш. Фіцпатрік займали питання повсякденного життя людей в радянському суспільстві, для яких страх арешту та заслання був невід'ємним атрибутом щоденних

практик. Е. Епплбаум [6] детально розглянула функціонування радянських таборів та постійні труднощі, з якими стикалися репресовані, що дає краще уявлення про психологічну напругу, в якій перебували в'язні.

Серед вітчизняних науковців слід відзначити роботу Т. Вронської [7], яка своє дисертаційне дослідження присвятила питанням репресій проти родин «ворогів народу», де, зокрема, торкнулася проблематики написання звернень жертвами терору. Аспекти адаптаційного процесу радянських людей до соціально-економічного та суспільно-політичного життя 1920-1930-х рр. дослідила О. Делія [1], зупинившись на вивченні стратегій виживання різних груп населення у радянських реаліях. Н. Гогохія [8] висвітлила проблему виховання радянських дітей, формування нової генерації людей, що цікаво у зв'язку з дослідженням листів дітей «ворогів народу».

Звернення жертв репресій розширюють інформаційний простір періоду радянського терору, дають змогу відтворити психологічну атмосферу тих часів, передати напругу людей.

Можна виділити кілька періодів подання клопотань: 1) 1920-ті – перша половина 1930-х рр.; 2) кінець 1930-х рр. – 1940-і рр.; 3) друга половина 1950-х рр. – 1960-ті рр. Ця періодизація обумовлена еволюцією радянської каральної системи.

Скарги 1920-х – середини 1930-х рр. були не чисельні. Можемо припустити, що це пояснюється незначними термінами покарання, як правило, обвинувачені отримували до 3-х років заслання, часто умовно. Крім того, ще одним фактором, що впливав на процес подання клопотань, була невелика частка освіченого населення, а відтак, людині, щоб подати прохання спершу треба було знайти освічену особу. Цікавими є групові архівно-кримінальні справи, в яких містяться клопотання одразу по кількох особах. Характерним є те, що часто текст цих звернень дублював одне одного. З цього можна зробити висновок, що люди (як правило, це були мешканці одного села) або ж збиралися на «нараду» і разом писали прохання, або ж їх писала одна людина на замовлення [9]. Для листів цього періоду характерна певна свобода висловлювань, яка зникає вже наприкінці 1930-х рр.

Масове подання клопотань від репресованих та членів їх сімей припадає на період 1939-1940 рр., після «Великого терору». З початком Другої світової війни ця тенденція, з об'єктивних причин, вщухає. І лише з середини 1950-х рр. – новий сплеск листів до влади. Після XX з'їзду КПРС, що відбувся 1956 р., вся відповідальність за терор покладалася одноосібно на Й. Сталіна, а відтак й акценти в листах були розставлені інші. Так, одна жінка писала М. Хрущову: «Много вреда нашему народу принес и культ личности Сталина. Тогда и у нас случилось большое горе!» [10, арк. 40-41 зв.] (У цитатах автором правопис та стиль оригіналу збережено).

Всі звернення за змістом прохань можна поділити на дві групи: перша – клопотання про повернення людини із заслання (зверталися як самі засуджені, так і члени їх родин), друга – прохання про зняття судимості вже після відбуття покарання. За стилем написання – улесливі, в яких чітко проступає бажання догодити адресату, а відтак, і собі не нашкодити, та звернення, з чіткими аргументами на свою користь, з вимогами поновити справедливість, з доріканнями, з ледь вловимим протестом проти свавілля влади. Проте, варто зазначити, що протест авторів листів не виходив за межі звинувачень місцевих апаратів правоохоронних

органів у перевищені службових повноважень та норм законності, проявів обурення та образ за власне становище тощо. В умовах тоталітарного режиму інший варіант був неможливий.

Форми звертання до адресатів були в переважній більшості схожими, люди використовували гіперболізовані прославляння здобутків та чеснот чиновника, аби отримати його прихильність. Звертаючись до вищого партійно-радянського керівництва, люди часто використовували загальноприйняті доброзичливі фрази, бажали здоров'я та довголіття, намагаючись таким чином позитивно налаштувати до себе чиновників. Свого апогею хвалебні оди досягали у зверненнях безпосередньо до Й. Сталіна.

Листи, як правило, мали наступні складові: біографія, короткий зміст справи, іноді з аргументацією (захистом) по кожному пункту обвинувачення, описання умов перебування в засланні і, насамкінець, прохання допомогти – переглянути справу і прийняти справедливе рішення. Важливим вважалося наголосити на відданості радянській батьківщині, підкресливши чи то участь в громадянській війні на боці більшовиків, чи то роботу в розбудові колгоспів, або просто вчасно сплачені податки і т. п. Стиль листів, сама конструкція дозволяє створити типологію авторів, в якій можна виділити освічених та малописьменних. Першій групі притаманна краща орієнтація в соціально-політичних реаліях та уміння користуватися конкретними риторичними формулами радянської лексики.

Часто люди у повсякденному житті змушені вдаватися до адаптивного способу поведінки, аби пристосуватися до встановлених вимог, приписів та норм суспільства з метою виживання. На нашу думку, саме такі прояви соціальної мімікрії можемо простежити в листах жертв радянського терору до представників влади. Описуючи своє життя автори звернень намагалися відгородитися від «класово ворожих елементів», натомість підкреслювали походження із пролетаріату [11, арк. 32-34]. Зазначалася участь у громадянській війні на боці більшовиків, служба у лавах Червоної армії. Така героїзація свого минулого використовувалася як ще один доказ відданості радвладі.

Використання знакових дат та подій (революція 1917 р., колективізація тощо) як другого народження людини була улюбленим прийомом в радянській риторичі [6, с. 93]. Не дивно, що цю тему розвивали автори листів, ілюструючи свій перехід від старого життя до нового: «Только октябрьская революция дала нам на жизнь, уничтоживши эксплуататоров и угнетателей трудящих» [10, арк. 40-41].

У зверненнях зустрічаємо непоодинокі випадки отождолення себе з радянською країною, коли людина сприймала себе як частину чогось великого, грандіозного [13, арк. 27-30 зв.].

«Червоною лінією» у листах до влади проходить бажання працювати на користь радянського суспільства. І це не дивно, оскільки, однією з провідних тем радянської пропаганди була праця, як засіб перевиховання людини. Праця в радянських умовах вважалася силою, що здатна змінити будь-кого, оскільки була колективною та мала спільну мету. При соціалізмі саме праця наповнювала життя сенсом [6, с. 94]. Ця тема обговорювалася на шпальтах газет, періодично друкувалися історії перевиховання працюю порушників радянської законності. Тиражувалася ідея, що кожна людина має шанс виправитися, незалежно від її минулого, тому автори листів так наполегливо зверталися до цієї рятівної тематики. Важливим було наголосити на бажанні повернутися до лав трудящих:

«возвратиться в семью рабочего класса, и остаток своих сил вложить в общее дело построения коммунизма в нашей стране» [14, арк. 43-44 зв.]. В кожному зверненні зустрічаємо детальний опис трудової діяльності, з наголосом на виконанні завдань, отримання премій, стаж роботи, тощо.

Спільним для всіх клопотань було апелювання до соціалістичної справедливості [12, арк. 40-41]. Не менш популярним у зверненнях було підкреслити віру у радянську законність. Дописувачі зверталися до положень радянської Конституції 1936 р., що формально гарантувала громадянські права, зокрема свободу слова та зібрань, та посилалися на інші норми тогочасного законодавства. Поряд з цим, автори дорікали на бездіяльність та байдужість до їх звернень, а також відмічали бюрократичну тяганину при розгляді клопотань. Наприклад, якщо скарга подавалася на ім'я прокурора СРСР, то, як правило, її направляли до спецвідділу того регіону, де було засуджено людину, і її розгляд, іноді, міг тривати декілька років.

Автори листів, аби довести свою правоту, цитували відомих осіб, зокрема, й такі розтиражані слова Сталіна як: «сын за отца не отвечает» [14, арк. 43-44 зв.].

Звертаючись до представників влади, дописувачі намагалися якомога конструктивніше подати суть справи, аби досягти бажаного результату. Такі звернення містили чіткі аргументи по кожному пункту обвинувачення, як правило, вони належали освіченим людям, які добре знали особливості бюрократичної системи радянської держави.

Нині загальновідомі факти кричущого порушення прав заарештованих, до яких застосовувалися протизаконні методи ведення слідства. Не оминули цю тему у листах і автори клопотань. Характерним для реалій радянського суспільства кінця 1930-х рр. було наступне зауваження ув'язненого: «Под репрессивными мерами воздействия написал заявление, полное нелепости, подобное детскому лепету, и подписал протокол в редакции, преподнесенной мне следователем. Так из меня сделали преступника» [15, арк. 63-64].

Протоколи допитів свідчать, що людині, яка опинялася під слідством, постійно нагадували про існування так званих матеріалів, що викривали її перед радянською владою. Проте з цими документами заарештований не міг ознайомитися. На всі спроби виправдатися людина отримувала шаблону відповідь: «Вы лжете, нужно сознаться» [15, арк. 34-37]. І такий сценарій ведення слідства спрацьовував, люди не витримували.

Репресії 1930-х рр. набирали обертів, а відтак від органів НКВС вимагалась оперативна робота по оформленню справ підозрюваних, винесенню вироків та подальшого їх виконання. Авторів листів обурював той факт, що часто протоколи допитів навіть не зачитувалися обвинуваченим, а одразу пропонувалося їх підписати [15, арк. 34-37]. На думку репресованих, такий швидкий розгляд справ й спричиняв помилки. Піддавалася сумніву й законність винесення вироків, оскільки більшість вироків 1930-х рр. виносилися позасудовими органами: «трійками», «двійками» і «особливими нарадами», без участі обвинуваченого. Часто лише прибувши на місце відбуття покарання, людина дізнавалася свій вирок та термін ув'язнення.

Методи слідства не змінилися й після періоду «Великого терору». Як влучно зазначає Р. Конквест, якщо «сжовщина» була надзвичайною операцією проти народу, то потім Л. Берії

вдалося упорядкувати каральну систему і в дещо пом'якшеному вигляді терор став постійним методом управління [4, с. 168].

Особливу групу репресованих становлять члени сімей зрадників батьківщини. Російськомовна аббревіатура «ЧСИР» (член семьи изменника родины) з'явилася в добу «Великого терору» та стала реальністю життя радянського суспільства. Коло людей, що потрапили під це визначення, було досить широким, але найбільше все ж страждали найближчі родичі, серед яких, звісно, дружини та діти «зрадників батьківщини». Дружин без будь-яких конкретних обвинувачень карали тільки за те, що вони разом мешкали під одним дахом зі своїми чоловіками.

Ця категорія репресованих найбільш повно відчувала всю несправедливість ситуації, в якій опинилася. У зверненнях жінки підкреслювали, що їм особисто не було пред'явлено жодних звинувачень, що вони засуджені лише як члени сімей «зрадників батьківщини» [16, арк. 24-25]. Традиційно жінки вказували на сором та бажання повернутися до сім'ї: «Как советская гражданка и советская мать, я рассматриваю мою изоляцию от общества и отрыв от сына, как величайший и незаслуженный позор» [16, арк. 24-25].

Під час Другої світової війни та після її завершення репресії не вщухали, за звинуваченням у співробітництві з німцями на окупованій території були засуджені нові жертви радянської системи. Тривала й практика засудження дружин «зрадників батьківщини».

Окремий інформаційний пласт становлять звернення родичів репресованих осіб. Вони, як правило, дублювали основні моменти біографії, знакові події із життя репресованого, які традиційно озвучували й самі засуджені. Для дружин та батьків головним було показати людину з найкращої сторони: вказувалося на «правильне», тобто комуністичне виховання «в духе большевизма» [12, арк. 40-41].

Найбільш емоційні, по-юнацьки наївні, звернення дітей репресованих. Це було вже зовсім інше покоління «радянських людей», вихованих у найкращих традиціях комунізму, яке вірило у справедливість тоталітарної системи. У радянському суспільстві діти позиціонувались як «нові люди» [8, с. 753], а відтак – головна мета політичного виховання полягала у переконанні зростаючого покоління у правильності і справедливості більшовицької політики [8, с. 763].

Деякі зміни, для «ворогів народу» та їх родин відбулися після того, як з'явилася спільна постанова РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р. «Про арешти, прокурорський нагляд та ведення слідства», яка засуджувала практику масових репресій [7, с. 24]. Це ознаменувало нові надії для репресованих. Крім того, з призначенням Л. Берії наркомом внутрішніх справ СРСР у листопаді 1938 р. розпочалося згорання «Великого терору», що також спричинило короточасну ілюзію відновлення справедливості для безпідставно засуджених та висланих. Саме на період 1939-1940 рр. припадає найбільша частка клопотань.

У цей період невелика кількість людей отримала пом'якшення вироків, із формулюванням: «обмежитись строком відбутого покарання», що для них означало довгоочікуване звільнення, але це ще була не повна реабілітація. Проте, набагато частіше у

архівно-кримінальних справах містяться відмови на клопотання: «жалобу, как не заслуживающую внимания, отклонить» [17], таким чином, дія вироків залишалась у силі.

Якщо в 1930-х – 1940-х рр. головним проханням, з яким зверталися до влади, було звільнення засудженого, то в другій половині 1950-х – на початку 1960-х рр. – це були клопотання про зняття судимості, реабілітацію. Ці клопотання подавали як самі репресовані, так і їх родичі, зазвичай, дружини та діти. Колишні в'язні, повернувшись з таборів, не полишали надії поновити своє добре ім'я.

Новий етап в історії подання клопотань був пов'язаний з прийняттям 27 березня 1953 р. Президією Верховної Ради СРСР Указу про амністію, що стало початком масової реабілітації, але вона не торкнулася осіб ув'язнених за «контрреволюційні злочини». Для жертв політичного терору точкою відліку на шляху поновлення справедливості стала постанова ЦК КПРС від 4 травня 1954 р. Вже у травні 1954 р. почали створювати обласні комісії, що стежили за ходом перегляду справ на осіб, засуджених саме за «контрреволюційними статтями» [18, с. 31-32].

Листи жертв терору не можна оцінювати однозначно, з одного боку, – це спроба виразити протест свавілля влади, з іншого – пристосуванство до радянських реалій. Звертаючись до представників влади з проханням відмінити вирок, більшість в'язнів гулагівських таборів сподівалася відновити справедливість. Ними керувало, в першу чергу, бажання полишити непридатні умови існування та важку працю, а також прагнення повернутися до рідних, до сім'ї. Не менш суттєвим для людей було відновлення своїх громадянських прав, а відтак – можливість позбутися дискримінації, зняти з себе тавро «ворога народу» або «ЧСИР». Ці листи своєрідний феномен радянської країни. З метою завоювання довіри адресата, люди змушені були вдаватися до соціальної мімікрії, повсякчас використовуючи у соціальній комунікації маскувальні словесні коди.

Порівнявши листи хронологічно, за тематикою та стилем написання, можна дійти наступних висновків: всім листам, незважаючи на час написання, притаманна наповненість «правильними» радянськими моментами, в той час як аргументи захисту особи, присутні в більш ранні періоди, зникають в листах 1950-1960 рр. Це можна пояснити кількома факторами, по-перше, мало хто з ув'язнених пережив роки заслання та повернувся додому, відтак – головними авторами клопотань ставали їх родичі, які могли й не володіти всіма нюансами справи; по-друге, через об'єктивні причини, з плином часу, така аргументація ставала менш актуальною. Водночас, період «відлиги» наклав свій відбиток на листи, вони стали більш «вільні» за стилем висловлювання, виклад суті прохань був більш стриманим та лаконічним. Звичайно, за традицією, сформованою роками жорсткого комуністичного виховання, люди продовжували використовувати у зверненнях радянські символи і запевняли у лояльності до влади.

Можна впевнено стверджувати, що процес реабілітації не був пов'язаний з інтенсивністю та кількістю поданих прохань. Так, наприкінці 1930-х – на початку 1940-х рр. перегляд справ здійснювався формально, клопотання в більшості випадків відхиляли. Проте, це не охолоджувало бажання людей писати листи до влади. Нові можливості для реабілітації відкрилися навесні 1953 р. У цей час активізувалися сподівання суспільства на перегляд справ засуджених за «контрреволюційні злочини». У 1956-1959 рр. в республіці

реабілітували понад 250 тис. осіб. Нова хвиля реабілітації жертв політичних репресій розпочалася з прийняттям 1989 р. Указу Президії Верховної Ради СРСР «Про додаткові заходи щодо відновлення справедливості до жертв репресій, які мали місце в період 1930-1940-х і початку 1950-х років». Процес реабілітації постраждалих від тоталітарної системи продовжився і на початку 90-х рр. XX ст., ухваленням Верховною Радою УРСР 17 квітня 1991 р. закону «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» [18, с. 43] та триває до сьогодні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Делія О.В. «... Відмовтесь від батьків в пресі...»: стратегії виживання у 20-30-х роках XX століття / О.В. Делія // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2013. – Вип. XXXVI. – С.149-151.
2. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.) : у 2-х кн., 3-х ч. – Кн. 1, ч. 1–2 / відп. ред. В.М. Даниленко. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2010. – 352 с.
3. Верт Н. Террор и беспорядок. Сталинизм как система. – М., 2010. – 447 с.
4. Конквист Р. Большой террор. – Рига, 1991. – 413 с.
5. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город / Ш. Фицпатрик. – М., 2008. – 335 с.
6. Эпплбаум Э. ГУЛАГ. Паутина Большого террора / Э. Эпплбаум. – М., 2006. – 608 с.
7. Вронська Т.В. Репресії проти родин «ворогів народу» в Україні: ідеологія та практика (1917-1953 рр.): автореф. дис. ... докт. істор. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Т.В. Вронська. – К., 2009. – 42 с.
8. Гогохія Н. Суспільство і діти / Н. Гогохія // Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: нариси повсякденного життя: Колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький. – К., 2012. – С.751-785.
9. Держархів Чернігівської обл. – Ф. Р-8840, оп.3, спр.8108.
10. Там само. – спр.4889.
11. Там само. – спр.4022.
12. Там само. – спр.11466.
13. Там само. – спр.1602.
14. Там само. – спр.3032.
15. Там само. – спр.3211.
16. Там само. – спр.2860.
17. Там само. – спр.1732.
18. Коваленко О. Політичні репресії радянської доби на Чернігівщині (кінець 1930-х – 1980-ті рр.) / О. Коваленко, Р. Подкур // Реабілітовані історією : у 27 т. Чернігівська область / [упорядники: О.Б. Коваленко, Р.Ю. Подкур, О.В. Лисенко]. – Кн.2. – Чернігів : РВК «Деснянська правда», 2010. – С.10-50.

ПОВСЯКДЕННЯ ВІЙНИ У ФРОНТОВИХ ТРИКУТНИКАХ ЗЕНІТЧИЦ (1943–1945 рр.)

Останнім часом помітно активізувалося звернення наукової громади до так званих еґо-документів: мемуарів, щоденників, а також приватного листування. Вони відкривають новий простір для вивчення широкого спектру явищ, передусім зі сфери повсякденності. Приватне листування часів Другої світової війни не є винятком. Це погляд на життя в умовах екстремальних обставин, що складаються залежно від місцеперебування людини, – на фронті, в тилу, в евакуації, на окупованих територіях, на примусових роботах у Німеччині. За даними Управління військово-польової пошти СРСР, за п'ять років війни загалом до адресатів було доставлено близько трьох мільярдів листів (18 млн за день) [1]. Це гігантська кількість, більшість з якої втрачена.

Інтерес до воєнного листування як до специфічного історичного джерела виник лише у 60-х рр. XX ст., у так звану «хрущовську відлигу» [2]. До того воно бралось до уваги переважно із пропагандистською метою – фронтві листи були одним із дійових інструментів піднесення бойового духу населення країни під час війни [3; 4]. Грунтовний дослідницький інтерес до армійських «трикутників» виник в останні два десятиліття. Йдеться передусім про публікацію збірок військового листування, що особливо активно готуються до чергової річниці Перемоги [5-9]. В Україні 2014 р. галузевий державний архів Служби безпеки здійснив електронну публікацію колекції архівних матеріалів під назвою «Прості люди Другої світової війни: думки, настрої, переживання». До неї ввійшли перлюстровані цензурою листи з фронту та на фронт, вилучені й недозволені для пересилки адресату через політичну та військову недоцільність [10]. Нещодавно українській громаді презентовано науковий збірник «Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства» [11]. Військова кореспонденція стає підґрунтям для активної розробки тематики повсякдення також і російськими істориками [12-14].

Нова життєва парадигма заради виживання жорстко диктувала індивіду специфічні норми і правила. Проте завжди залишалась надія, що цей стан тимчасовий і ще можливе повернення до втраченого. Шляхом до нього було залишення хоча б «клаптика» ніким не контрольованого, особистого простору. Такою «terra incognita» ставали приватні листи з фронту. Нині вони відкривають шпаринку в ті важкі роки, надають дослідникові можливостей для бачення й розуміння багатьох складових існування «маленької величини» у екстремальній ситуації.

В основу розвідки покладено 25 армійських листів жінки – командира приладового відділення 767 зенітно-артилерійського полку Куйбишевського дивізійного району ППО, які зберігаються у родинному архіві авторки. Рядовий склад зенітних полків часів Другої світової війни був навіть не жіночим, а дівочим – чоловіки обіймали в них переважно командні посади. Більшість зенітниць була віком від 19-20 років, майже всі – незаміжні. До лав Червоної Армії вони потрапляли як добровольці й після проходження короткої

підготовки на спеціальних курсах починали військову службу у складі полку ППО. Бути зенітницею, а серед дівчат були й так звані «заряджаючі», означало майже щоденно носити ящики зі снарядами. Кожний снаряд важив 16 кг (а в комплекті їх було чотири). Зауважимо, що загалом у підрозділах протиповітряної оборони служили близько 250 тис. жінок – це був рід військ з найбільшою часткою жіноцтва [15].

Авторка листів зі фронту, що є у нашому розпорядженні, народилась у Москві (за національністю – росіянка), в родині службовців. Листи писалися нею впродовж 1943-1945 рр. і адресувалися найближчим і найдорожчим людям – мамі, татові, а також сестрі. На момент написання першого листа (січень 1943 р.) їй ледь виповнилося 20 років, вона щойно закінчила середню школу, перед добровільним вступом до лав Червоної Армії працювала секретаркою. Відповідно, адресою отримувача позначено м. Москва, зворотною адресою – станція Права Волга або номер польової пошти, на частині листів (до липня 1944 р.) на поштовому штемпелі прочитуються: «Сызрань, Куйб. обл.». Фактично, півтора року 1943-44 зенітно-артилерійський полк стояв на захисті Сызранського мосту близько міста Куйбишева – єдиної транспортної ланки, яка з'єднувала центральні райони Росії з Заволжям, Уралом і Сибіром. Останній лист датується 15 травня 1945 р., його відправлено з Варшави.

Своєрідність листування як джерела полягає в тому, що воно містить деталі вагомі лише для найближчого оточення, а відтак це будуть деталі передусім приватного життя. Притаманні їм риси – відкритість, надзвичайна емоційність, щирість у розповідях про фронтові будні, включно із випадками власної мужності та героїзму або, навпаки (і частіше за все) – випадки слабкості, відступ від клішованих ідеологічних канонів, – усе це відкриває доступ до досі маловідомої реальності, що, як виявляється, може розходитись із офіційним дискурсом. Неминуче притаманна листам суб'єктивність при такій їх характеристиці відходить на другий план. Інша річ, що листи не можуть говорити самі за себе. Вони потребують розміщення їх у певний контекст, а також додаткових коментарів.

Розглядаючи воєнне листування з точки зору достовірності наведених у них фактах відразу відзначимо, що власне фактів, які б зацікавили істориків, тут найменше. І справа не лише в тому, що воно було підцензурним. Справді, боєць, який писав лист, знав про існування певних обмежень: не згадувати про дислокацію військової частини та не обговорювати накази. Наша авторка, як випливає з листів, з цією вимогою була не тільки добре обізнана, але й ретельно її дотримувалась: *«Едем туда, где был папа когда-то» (серпень 1944 р.); «Я сейчас нахожусь в другом городе, где сейчас от города осталось одно воспоминание, там, где вы знаете. Прежде чем попасть сюда, проехали много городов на западе» (початок 1945 р.)*. Хоча подеколи таємна інформація могла й прохопитись, але воєнна цензура була пильною: *«Миленькие мои, я так сильно волновалась, когда лежа в госпитале, я услышала, что нашей частью получен приказ ехать...»*[далі два рядки щільно закреслено червоними і чорними чорнилами] (серпень 1944 р.).

Відразу зауважу, що листи зенітніці просякнуті щирим патріотизмом. Це дозволяє стверджувати, що в молодому поколінні (а це були ті, що народилися за 4-5 років після жовтневого перевороту), впродовж наступних якихось 20 років вже були виховані із почуттям відданості Батьківщині – його ще називали радянським патріотизмом: *«Успокаивает только то, что эта зима должна быть гробом для фрицев»* (вересень 1943);

«...с моей силой только фашистов бить, но, видно, так ни одного и не кокну» (грудень 1943 р.), «Интересно, как вы встречаете этот день, наверне, Москва салютовала последним победоносным салютом?...» (10 травня 1945 р.).

На чому фіксувала увагу молода дівчина, перебуваючи в жорстких умовах військової служби? Яким вимальовується її фронтове повсякдення? Чи можуть листи відкрити його деталі, скриті від дослідника в інших джерелах?

Передусім я би відзначила: листи демонструють складнощі у сприйнятті жінкою армійського життя на початку «служби», і поступову адаптацію, аж до набуття ним рис «нормальності» (в одному із останніх листів вона вже називає його «службишка»). Перед тим, як процитувати відповідні фрагменти, варто окремо наголосити: майже кожен лист написаний у «легковажному» тоні. Тому було декілька причин. Як відомо, політруки постійно нагадувати бійцям: в тилу ворога їхнім родичам не легше; їх треба підтримати, не сіяти своїми розповідями паніку і розпач. Проте у нашому випадку, дівчина писала листи батькам (передусім зверталася до мами!) і не могла не пам'ятати, який жах вони переживають, знаючи, що їх донька щодня зазнає смертельної небезпеки. Тому майже в кожному листі, адресованому мамі, неодмінно присутній «звіт» про добре харчування; до того, по-можливості, додаються заспокійливі замальовки на кшталт: «...все химинструктора поехали на Левый берег Волги на занятия по химической разведке местности. Очень хорошо погуляли, купались, собирали цветы и ночевали в деревне» (червень 1944 р.). Про втрати, явні полкові негаразди авторка листів згадує лише один раз, але також побіжно: «У нас сразу было много несчастий. Убило комбата током, некоторые сбежали. Но сейчас все вошло в свою колею. В вагоне весело, гармонь, гитара, поют» (серпень 1944 р.).

І все ж, попри ці обставини, листи залишаються джерелом, яке через десятиліття відбиває картину фронтових повсякденних практик. Завдяки ним стає можливим відчуття настроїв покоління, що воювало: «Наконец кончилось хоть немного это мученье, думала не переживу всех трудностей. Работали, рыли землю, носили доски почти круглые сутки, спать негде было, да и некогда. [...] я сейчас совсем стала нехорошая, грязная, не знаю когда отмоюсь, завтра в баню пойдём. Надеяться нам на мирных мужчин теперь нечего, почти всех отправили, теперь все больше девчата, все сами долали» (січень 1943 р.); «Я все время думаю, как я домой приеду. Знаешь, я первым делом лягу спать и буду спать пять суток без просыпу, а потом уж рассказывать все. Я все время мечтаю об сне без всяких тревог и подъемов. Только вы не подумайте, что я жадуюсь, я бы еще сделала больше, лишь бы скорей все кончилось» (січень 1943 р.); «Погода плохая, сильные морозы с ветром. Сегодня т – 50–45. Сегодня стояла на посту и вся обморозилась, вернее, щеки обморозила и кончик носа, хоть и была очень тепло одета и похожа была не на часового, а на тумбу» (січень 1943 р.). У листі, адресованому персонально сестрі, читаємо: «Танюшка дорогая моя, как все надоело так ясно, и эта землянка, и все, все. Мне кажется, что никогда это не кончится, еще погода такая паршивая, холодно» (вересень 1943 р.). Так, з одного боку, бачимо страждання жінки на війні, проте, одночасно – і докази активного опору жінок, їх дієздатності.

Серед деталей повсякденного життя зенітниць, виокремимо кілька фактів, згадку про які (з перших рук!) зрідка зустрінеш в інших документальних матеріалах. Серед них, наприклад, дотримання святкування дня народження: «Сегодня день моего рождения был

очень веселый, просто как нарочно совпало. Проводила комсомольское собрание, а потом устроили вечер самодеятельности, очень веселый в наших простых солдатских условиях. Ставили пьесу «Непреодолимый бартер», где я играла Фрейлин Лотту» [Припускаємо, що йдеться про твір Томаса Манна «Лотта в Веймарі» (1939) – О.Б.] (жовтень 1944 р.), а також і провідних державних свят, зокрема чергової річниць жовтневої революції: «Праздник встретили хорошо. Купили живого петуха, и 7-го отрубили ему голову и сварили в 2-х котелках. Купили водку, немного выпили, а техник наш был мертвецки пьян» (листопад 1944 р.), дня артилерії: «Завтра наш праздник артиллерии. У меня еще цело вино» (листопад 1944 р.).

Масмо свідчення про стан захворюваності, а також медичного обслуговування бійців полку. Як свідчить авторка у своїх листах, великим нещастям для неї та її однополчанок було захворювання на малярію: «Я почувствовала, что начинается сильный приступ малярии – градусника не было, так что температуры измерить было нельзя, но чувствовалось, что очень высокая», «...столько комаров и мошек, что ночами не заснешь. Сейчас у нас очень много лежит больных малярией, но у меня была какая-то особенная. Вот если все лето будет трепать!» (червень 1944 р.); «Таню все время трепала малярия, и она не вставала почти до самого Люблина» (листопад 1944 р.). Крім того, бійці хворіли на грип, застуду («ужасный насморк, болит горло, да еще в ухо стреляет, t – 38,5»), коросту («У меня небольшое несчастье. Я заразилась чесоткой, пока еще только на руках. У нас у многих, стим вместе, вот и заражаем друг друга» (листопад 1944 р.); лікарями ставився діагноз «что-то вроде тифа».

Задля переосмислення жіночого досвіду війни варті ті рядки армійських листів, у яких йдеться про внутрішні переживання та самооцінку, а відтак – власну гідність і самоідентифікацію. В даному випадку йшлося про серйозні порушення у сфері пануючих (передусім у родині) стандартів жіночності, яких в умовах військової служби було важко дотримуватися: «...все же армия взяла свое, грубиянка стала большая, так нас научили, это требуют от нас командиры. Быть отделенным командиром – значит быть грубым к подчиненным, иначе они тебе на голову сядут, вот и результат. Пошли мы с Таней Харламовой в клуб гражданский г. Сызрани на танцы, там было много ребят, а я не могу ни с кем по-хорошему разговаривать, всем грублю помимо воли, прямо неудобно. Меня даже спросили, вы долго на фронте были? Понятно, почему на фронте люди такие серые» (вересень 1943 р.). І вже через рік: «Да, все же армейская жизнь отучила меня от домашней жизни, но все же я осталась верна домашнему уюту и подчас, сидя в сырой землянке, вспоминаю свою родную квартирку» (жовтень 1944 р.). Власне, про не забуту “жіночність” свідчать і такі рядки: «...передайте [з okazjiю. – О. Б.] пуговицы, черных ниток, крему, пудры, заколок» (грудень 1944 р.).

Не дивлячись на війну, як молодість, так, безумовно, і жіночність, брала своє. Листи містять свідчення про легковажне фронтове листування («Вчера получила письмо от фронтовика, который усердно пишет, [прислал] свою фотокарточку[...], может, конечно, и не свою, [...], но пока решили коллективом [...] ему писать» (вересень 1943 р.), так само як натяки на любовні історії: «Сашу [...] переводят от нас в дивизион начальником штаба, чему я очень не довольна. Так привыкли к нему. В общем все ходят повесив нос, теперь опять

новые начальники, новые порядки. Он обещает забрать меня тоже...» (липень 1944 р.), а вже в травні 1945 р.: «Конечно, было бы хорошо, если Ваня был жив и мы вместе вернулись домой, а теперь я только читаю его последние письма, где он писал о нашей встрече и жизни после войны». Проте не обійшлося в листах і без згадок про випадки сексуальної нестриманості, особливо на завершальному етапі війни: «Много ребят, которые налетают на наших русских девушек, как «кориуны на цыплят», так что бедные командиры хватаются за головы» (вересень 1944 р.); «Много и разврата всякого, так что глаза бы не глядели на все это» (травень 1945 р.). Звернімо увагу, що ці рядки не були знищені цензурою, і листи дійшли до адресата.

Фронтіві «трикутники» є застиглим зліпком індивідуальної пам'яті. Проте зліпком не стільки інформації про події майже 70-річної давнини (а таких свідчень у листах якраз найменше), скільки «зріз» свідомості, ціннісних орієнтацій, а також повсякденного існування – особливостей військового побуту (включно із випробуванням для жіночого тіла і жіночності взагалі), чуттєвих переживань, психології міжлюдських стосунків, адаптації до нових, екстремальних життєвих обставин і вироблення стратегії виживання.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Смиловицкий Л. Л. Советские евреи пишут в Красную армию (1941–1945). Опыт формирования коллекции военных писем в Центре диаспоры при Тель-Авивском университете / Л. Смиловицкий // *Russkii Arkhiv*. – 2014. – Vol. (6), № 4. – С. 245.
2. Солдатские письма. – М. : Политиздат, 1965. – 480 с.
3. Письма гнева и ненависти : сборник. – М.-Л.: Воениздат, 1942. – 19 с.
4. Письма из немецкой неволи. – Магадан : Советская Колыма, 1943. – 48 с.
5. Великая Отечественная в письмах. – М. : Политиздат, 1980. – 288 с.
6. Огненные строки. Письма с фронта и на фронт 1941–1945 гг. –2-е изд., доп. и перераб. – Ставрополь : Ставроп. книжн. изд-во, 1985. – 205 с.
7. Письма Великой Отечественной (из фондов ГУ «ЦДНИТО») : сб. док. – Тамбов : [б.и.], 2005.
8. Герои терпения. Великая Отечественная война в источниках личного происхождения : сб. документов. – Краснодар, 2010
9. Письма с фронта. – М. : АСТ, 2014. – 24 с.
10. Режим доступу: http://www.sbu.gov.ua/sbu/control/uk/publish/article?art_id=124862&cat
11. Жінки Центральної та Східної Європи у другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства : зб. наук. праць / за наук. ред. докт. іст. н. Г. Грінченко; канд. іст. н. К. Кобченко; канд. іст. н. О. Кісь. – К. : Тов. «АРТ КНИГА», 2015. – 335 с.
12. Див., напр.: Кринко Е. Ф. Повседневный мир советского человека 1920–1940-х гг.: жизнь в условиях социальных трансформаций / Кринко Е. Ф., Тажиудинова И. Г., Хлынина Т. П. – Ростов н/Д: Изд-во ЮНЦ РАН, 2011. – 360 с.
13. Сеньявская Е.С. Пространство и время в восприятии человека на войне: экзистенциальный опыт участников боевых действий / Е.С. Сеньявская // Военно-

историческая антропология. Ежегодник, 2005/2006. Актуальные проблемы изучения. – М. : РОССПЭН, 2006. – С. 152-161.

14. Булыгина Т. А. Письма с фронта как источник истории повседневности в годы Великой Отечественной войны / Т.А. Булыгина // Ставрополь: правда военных лет. Великая Отечественная в документах и исследованиях. Ставрополь, 2005. – С. 530-551.

15. Шайде К. «Сталінські соколиці»: радянські жінки-льотчиці у Червоній Армії під час Другої світової війни / Кармен Шайде // Жінки Центральної та Східної Європи у другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства : зб. наук. праць / за наук. ред. докт. іст. н. Г. Грінченко; канд. іст. н. К. Кобченко; канд. іст. н. О. Кись. – К. : Тов. «АРТ КНИГА», 2015. – С. 80.

Олена Брайченко

КУЛЬТУРА ПОВСЯКДЕННЯ ЖИТЕЛІВ с. ГЛІБВІКІ НА КИЇВЩИНИ ЗА АРХІВНИМИ МАТЕРІАЛАМИ ЕТНОГРАФІЧНОЇ КОМІСІЇ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК

Актуальними завданнями історичної науки є не лише накопичення та трансляція інформації про минуле, але й її осмислення та достовірність. Відчутною є нестача вітчизняних праць, у яких висвітлюється побутове життя населення у різний час. Такі роботи можуть не лише наблизити історію до людини, сприяти популяризації історичної думки, але й дати розуміння багатьох історичних процесів на рівні спільнот, громад, націй. Українським дослідникам необхідно ще надолужити пробіл, спричинений тоталітарною владою, у розвитку гуманітарних наук порівняно з європейськими студіями.

Нині українські дослідники у напрямку досліджень з історії повсякдення здійснили значні напрацювання. Питання методології, історіографії, досліджень з історії повсякдення у своїх статтях розглядали О. Удод [1], О. Коляструк [2,3], М. Зінчук [4]. Наявні напрацювання з окремих історичних періодів на основі досліджень повсякдення. Передусім це праці В. Даниленка [5], Т. Терещенко [6], М. Соловей [7], О. Коляструк [8], О. Ісайкіної [9], Т. Нагайка [10], В. Нола [11], В. Борисенко [12] та інших.

Використовуючи різноманітну базу джерел для вивчення повсякдення, як-от: архівні документи, фото, відео – нам важко знайти матеріали, які давали б цілісну фактичну картину. Адже при вивченні повсякдення до уваги беруться не стільки самі історичні процеси, скільки інтерпретована реальність, котра мала для людей суттєве значення, та їх особисті переживання [13, 7-8]. Тому сьогодні мова йде про пошук необхідної інформації серед багатьох джерел, які для своїх досліджень використовують етнологи, фольклористи, лінгвісти, соціологи, юристи та інші.

Одним з прикладів того, як етнографічні архівні матеріали можуть використовуватися істориком повсякдення, є ця стаття, написана на підставі рукописних фондів Етнографічної комісії ВУАН (1921-1933), що зберігаються в Архівному науковому фонді рукописів і

фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського НАН України.

Архівні матеріали Етнографічної комісії ВУАН, яка виникла 20 квітня 1920 р. як відповідна секція Українського наукового товариства, містять величезний масив інформації, зібраний у 1920-х рр. У складі комісії працювало 4 підсекції: загальної етнографії, фольклору, вивчення народного права та народної музики. Головою секції став проф. В. Клінгер, секретарем – А. Онищук. У листопаді 1920 р. було обрано Президію, до якої увійшли відомі вчені А. Лобода (голова), К. Квітка (заступник), А. Онищук (секретар), Д. Щербаківський (скарбник). У червні 1921 р. Етнографічна секція об'єдналася з Українською Академією Наук, отримавши статус комісії. Вона мала «об'єднувати наукових діячів у галузі етнографії на Україні; провадити планомерну й систематичну науково-дослідну працю як силами членів комісії, так і залучаючи до цієї праці дослідників на місцях; допомагати розвитку нових осередків для дослідження українського селянського, а так само й міського народного побуту й усної творчості; збирати й вивчати етнографічно-фольклорний матеріал». На 1 липня 1925 р. комісія нараховувала у своєму складі вже 24 співробітники, які працювали переважно на громадських засадах. Крім того, у її роботі брали участь ще понад 50 відомих учених-українознавців [14], до збирацької роботи залучалися всі охочі та небайдужі. Наприкінці 1920-х рр. з Академією наук співпрацювали більше десяти тисяч збирачів-аматорів, котрі активно долучилися до збирання зразків українського фольклору, вірувань, обрядів тощо [15, 86].

Матеріали, зібрані у 1920-1930-х рр. дослідниками, вченими, працівниками та позаштатними дописувачами ВУАН, що зберігаються в архіві, становлять великий інтерес для сучасних дослідників. Відомо, що зі згортанням політики українізації було призупинено багато суспільно-політичних, наукових процесів. У тому числі це стосувалося і загалом діяльності ВУАН: серед працівників були проведені кадрові чистки, звільнення та репресії, що на довгі роки зупинило природний рух науки, формування методологічних шкіл та передачі знань наступним поколінням вчених-істориків.

Помітне відродження історичної науки розпочалося з 1960-х рр. Але й у цей час гуманітарії були обмежені: доступ до багатьох архівних документів закритий, наявна цензура, відсутні комунікації із зарубіжними вченими тощо. І, хоча підтримка вчених, зокрема й матеріально-технічна, була, — можливостей вільного вибору тем не було, дослідження були обмежені у використанні різних методів та підходів у наукових працях.

Позбувшись цензури з 1980-х рр., а тим більше після проголошення незалежності, багато істориків, етнологів, фольклористів усі свої зусилля спрямували на відновлення національної пам'яті, вивчення раніше заборонених та прихованих трагічних подій в історії України, дослідження традиційної культури. Учені, що використовували архівні матеріали ВУАН, переважно зосереджувалися у своїх наукових розвідках на окремих питаннях традиційної культури, подолання пережитків релігійності, архаїки у радянській культурі та висвітлення аспектів формування нової радянської обрядовості. Природно, що за таких умов у дослідженнях лишалися прогалини. А тим більше, коли мова йде про історію повсякденності, яка передбачає опис щоденних життєвих практик та побутових умов життя населення, коли в епіцентрі дослідника стоїть сама людина [16, 162].

Сьогодні, з розширенням кола наукових інтересів, практичне та теоретичне значення має історія повсякденності, що базується на широкому арсеналі джерел, у тому числі й архівних матеріалів етнографічної секції, котрі можуть слугувати допоміжним джерелом при вивченні історії радянського повсякдення. Попри те, що багато архівних матеріалів опрацьовано, вивчено, процитовано та опубліковано, для дослідників повсякдення лишається ще багато роботи. На окрему увагу заслуговують побут та повсякдення самих збирачів інформації.

Отже, повернемося до матеріалів Етнографічної секції ВУАН 1927 р. Для польового дослідження вчені обрали село Глібівку, вважаючи, що на його території зберігається багато архаїчних елементів культури завдяки унікальності та ізоляції від інших. Як виявилось при детальнішому дослідженні, це не зовсім так. Це село відчутно зазнало впливів міста та елементів російської культури. Вивчаючи архівні справи, ми можемо спостерігати цікавий етап у житті села: появу у традиційній культурі радянських новотворів, урбанізацію, зміни форми господарювання тощо.

У 1927 р. с. Глібівку відвідали, записали свідчення від селян Ю.Сербул, Є. Смолинська, Т. Гавриленко, Е. Мисько, Е. Франківський, З. Сергійчукова, Н. Огороднікова. Дослідники здійснювали вивчення відповідно до сформованого завдання, що визначалося запитальником. Увага була зосереджена на історії села, стосунках з його мешканцями, легендах та переказах, основних видах господарської діяльності, торгівлі, видах праці та майстерства, вирощуванні агрокультур, святковій та обрядовій культурі, ритуальних піснях, веснянках, колядках, щедрівках, забобонах, казках тощо дореволюційного періоду. Як видно з напрямків опитування, значний блок зібраної інформації більше відповідає потребам етнологів, фольклористів. Але детальне ознайомлення з матеріалами переконливо свідчить, що інформація від респондентів дає відповіді на питання про умови життя людини, особисті переживання тощо. Відповідаючи на запит історії повсякденності, граючи важливу роль у формуванні чіткого уявлення про буденне життя населення у конкретних історичних умовах та визначений період часу, матеріали етнографічних експедицій заслуговують на окрему увагу. Хоча таке завдання і не було сформовано для дослідників у 1920-ті рр.

На особливу увагу заслуговують щоденники записувачів, які задають відразу два окремих напрямки у дослідженні: повсякденність селян, які описуються в них, та власне повсякденність самих дослідників, їх умови проживання, стосунки між собою та селянами, думки, настрої, очікування та інтереси.

Таким чином, інформація, отримана при ретельному опрацюванні архівних джерел, доповнить уявлення про те, як жили селяни, освітяни у 1920-х рр., допоможе відтворити цілісну картину життя населення того часу та сформувати відчуття епохи. Також подібні матеріали дають уявлення і про методологію польових досліджень

У записках знаходимо інформацію про побутові умови, у щоденниках часом ретельно описано, де ночували дослідники, як добіралися до села чи хати, які стосунки склалися між респондентами та вченими.

У деяких щоденниках нам відкривається реальна картина життя села, де були не тільки свята, але й існувало чимало проблем та негараздів, картина, не прикрашена комуністичною

риторикою самовідданої побудови комунізму чи іншими дискурсами, зосередженими виключно на оспівуванні окремих елементів традиційної культури.

Знаходимо відомості про місця спілкування людей, те, як вступають у розмови, які теми хвилювали селян; розмови про інтимні стосунки серед великої кількості людей різного віку, які так вразили дослідника, не відобразилися в окремих блоках дослідження, але знайшли своє місце у щоденниках.

Багато дослідників роблять акцент у своїх працях на побутово-матеріальному забезпеченні радянського села та різних верств населення. Про це ми дізнаємося зі сторінок щоденників етнографічної комісії, йдеться про щоденник Ю. Сербула, запис у котрому датовано 20 квітня 1927 р. [17]. Дослідник ретельно описує час, проведений у цьому селі. Наприклад, зустрівши завуча школи, Ю. Сербул, оцінивши його зовнішній вигляд, прийняв його за прибиральника/служника. Також можна знайти інформацію про побут дослідників. Один з учасників експедиції пише, що їм швидко вдалося знайти місце для ночівлі: «спали на горіщі корівника в сіні» [17].

З перегляду всіх матеріалів дослідження стає очевидно, що більшість людей з неохотою підтримують бесіду, часто розповідають, не залишаючи своєї роботи, всляким чином намагаючись спровадити записувачів. Жителі села ледве не брутально припиняли розмови, коли бачили, що їх слова записують на папері [19]. Деякі з дослідників дарували дітям, які були у дворі, по 10 чи 15 копійок, що налаштувало їх батьків на більшу відвертість. Помітивши таку щедрість, мати дітей готова була все оповісти, обдарувала гостей крашанками (це був другий день Великодня), але знову ж таки, як тільки завбачила папір та олівець, не була готова вимовити жодного слова [17, 11]. Селяни недовірливо перепитували, для чого запитують, чому записують, навіщо розповідати те, що вже в минулому і не повернеться. Траплялися й випадки, коли у гурті респондентки зупиняли одна одну, лякаючи, що за такі балачки посадять [17, 18]. Загалом селяни дійсно боялися, що їх після розмов заарештують. Так одному з записувачів, коли він приїхав до села вдруге, прямо й повідомила одна оповідувачка [17, 41].

А от що стосувалося пісень, то тут люди значно охочіше переповідали, наспівували. Такі відомості дають можливість оцінити загальні поведінкові стереотипи, що були поширені у той час. Подібні свідчення дають уявлення про психологічну атмосферу села, родинних стосунків. Детально вивчаючи та зіставляючи щоденники чоловіків та жінок – дослідників, можна помітити певні відмінності у ставленні до них селян. Жінкам (зокрема, мова йде про дослідницю О. Зубченкову) було трохи легше проводити опитування. Чужу жінку скрізь приймали з меншою недовірою та легше з нею спілкувалися, особливо коли місцеві дівчата і жінки були на підпитку. З іншого боку, селяни неодноразово намагалися підпоїти дослідників, сприймаючи відмову як особисту образу.

Описуючи свої враження від села, дослідники вказували, як були вдягнуті люди, як поводитися один з одним, чи були п'яними/тверезими. Зокрема, практично всі записувачі зазначали, що в селі багато п'яних, як ввечері, так і з самого ранку. Щодо нових модних тенденцій того часу знаходимо відомості про те, що дівчата користувалися традиційним одягом, вбиралися у вишиті сорочки, але все більше ставало дівчат, котрі соромилися цього вбрання [17, 24]. Описуючи одну з респонденток, О. Зубченкова зауважує, що та була дуже

гарно вбрана у вишиту українську сорочку, плахту, вишиту корсетку та високий очіпок («наче роги у молодого бичка»), але жалілася, що донька не хоче то все носити, бо воно не модне, тож жінка (65 років) зізнавалася: «Час од часу все це одягаю, щоб провітрити» [17, 16].

У відвертих бесідах жінки ділилися, що багато жінок у ці роки скидали дітей, побільшало розлучень, розповідали про вдів, що почали жити з новими чоловіками «так собі», тобто не одружуючись, і т.д.

У своїх щоденниках дослідники неодноразово згадують про їхні пригоди у пошуках обідів, хоч мали з собою у спорядженні примуси (нагрівальні прилади) та хліб, але на гаряче просилися до селян за гроші. Більшість селян попри бідність пригощали без грошей. Побувавши на хрестинах, О. Зубченкова побіжно описує не лише, як були вбрані люди, але й те, що всі добряче підпили, навіть жінки, а на столі стояли пригосшення: молочна каша, холодець, м'ясо, пироги, печеня, узвар та самогонка по центру столу [17, 19].

Містяться й такі дані, що точно не могли бути опрацьовані дослідниками радянського часу. Мова йде про стосунки селян з комсомольцями, загальну релігійність населення. На хрестинах, записує дослідниця О. Зубченкова, люди напідпитку бідкаються: «Чи можна так учити, коли один учитель учить, що немає Бога, а другий у церкву посилає» [17, 19]. Про релігію знаходимо й інші відомості, що можуть суперечити деяким офіційним документам того періоду. Вивчаючи село, споглядаючи його забудову, матеріал, планування, В. Парасунько ненароком зазначає, що добре прогулюватися ранішнім селом, поки всі люди у церкві [17, 20]. Також зафіксовано розгубленість місцевих учителів через антирелігійну політику. Трапляються дані й про хабарництво та підкуп горілкою начальства, випадки умисного приховування майна перед вищим керівництвом, аби не підпасти під продподаток, тощо.

Цікаві записи у щоденниках, що дають уявлення про турботи та думки селян, які навряд чи зустрінеш на шпальтах газет чи у програмному матеріалі. Багато селян жалілися на комсомольця, який тричі розлучився і хоче четверту дружину брати, тож просили, аби написали в газету та донесли «туди», тобто вищому керівництву [17, 17].

Питання встановлення радянської влади, змін у селі після зміни влади не розглядалися, але побіжно у своїх спостереженнях дослідники зазначили про громадські зібрання. Наприклад, на комсомольських травневих зборах хотіли постановити про заборону досвіток, але селянам це не сподобалося. Вони вказали на те, що, коли молодь йде на досвітки, бродить селом, то крадіжок значно менше, адже парубки гуляють громадою, то можуть перестріти зlodя [17, 41].

Отже, як можна пересвідчитися з окремих витягів з архівних матеріалів Етнографічної комісії, з'ясувати необхідні дані, важливі для дослідників повсякдення, можливо. Зокрема, про побутові умови, типові заняття людей різного віку, тодішню моду, поведінкові реакції та моделі, міру забезпечення потреб жителів села необхідними товарами тощо. Зазначені матеріали надають нам поле для дослідження побуту, методології опитування, взаємостосунків і побуту самих дослідників.

І, хоча більшість архівних матеріалів подібного змісту вже ретельно опрацьовані вченими, матеріал для дослідника повсякдення присутній не вичерпаний.

Варто зазначити її специфіку цих рукописних фондів. Особливістю подібних документів є те, що записувачі 1920-х рр. намагалися прискіпливо вивчати села, міста, побут, але відомі події наступних років не дали можливості у повному об'ємі працювати з цим матеріалом. Звісно, дослідники 1920-х рр., у переважній більшості, намагалися зосередити свої зусилля на пошуках архаїчних традицій, вибираючи глухі, забиті села. Повсякдення чи побут 1920-х рр. вони описували побіжно, скоріше ділячись своїми враженнями, не вважаючи цю інформацію надто цінною. Тому потрібно зважати на те, що зосереджувалися дослідники на тих моментах, котрі вразили особисто їх, і, очевидно, лишали поза увагою звичні чи характерні для них події.

Ці документи характеризуються певною емоційністю і суб'єктивністю та вибірковістю тем. Відповідно, важко розглядати подібні матеріали як основне джерело дослідження. Але якщо зіставляти інформацію, отриману з подібних матеріалів, з інформацією у пресі, статистиці, мемуарах, спогадах та інших архівних матеріалах, то можна розраховувати на дослідження високого рівня у питаннях повсякденних практик радянського періоду.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Удод О. Історія повсякденності як провідний напрям української історіографії / О. Удод // *Красзнавство*. – 2010. – № 3. – С. 6-9.
2. Коляструк О. А. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці / О. А. Коляструк // *Український історичний журнал*. – 2007. – № 1. – С. 174-184.
3. Коляструк О. Історія повсякденності в сучасній українській історіографії / О. Коляструк // *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. – К., 2012. – № 17. – С. 5-9.
4. Зінчук М. Історія повсякденності як новий напрям гуманітарних досліджень / М. Зінчук // *Історія повсякденності: теорія та практика : матеріали Всеукр. наук. конф. 14-15 травня 2010 р.* – Переяслав-Хмельницький, 2010. – С. 48-51.
5. Даниленко В. Повсякденне життя українських селян у повоєнний період (1945–1953 рр.) / В. Даниленко // *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. – 2005. – Вип. 9. – С. 3-16.
6. Терещенко Т. В. Соціально-побутова сфера села Центральних областей України в період відбудови (1943–1950 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 – історія України / Т.В. Терещенко. – Черкаси : Черкаський національний ун-т ім. Богдана Хмельницького, 2007. – 20 с.
7. Соловей М. О. Документи особистого походження як джерела з історії повсякденності вихованців дитячих будинків Донбасу (1945–1965 рр.) / М. О. Соловей // *Наука. Релігія. Суспільство*. – 2009. – № 2. – С. 94-100.
8. Коляструк О. А. Реалії повсякдення науково-освітньої інтелігенції Поділля в 20-х рр. ХХ ст. / О. А. Коляструк // *Освіта, наука, культура на Поділлі : зб. наук. праць*. – Кам'янець-Подільський, 2009. – Т. 9. – С. 265-275.
9. Ісайкіна О. Д. Побут і дозвілля міського населення України в повоєнний період (1945–1955 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Ісайкіна О.Д ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2006. – 20 с.

10. Нагайко Т. Ю. Повсякденне життя сільського населення у 1941–1945 рр. (на матеріалах центральних областей України): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький держ. педагогічний ун-т ім. Григорія Сковороди». – Переяслав-Хмельницький, 2009. – 20 с.

11. Нолл В. Трансформація громадянського суспільства: усна історія української селянської культури 1920-1930 років / Вільям Нолл. – К.: Родовід, Центр досліджень усної історії та культури, 1999. – 559 с.

12. Борисенко В. Культура повсякдення села Хижинці (1950 – 1960-ті роки)/ В. Кириленко. – К. : Дуліби, 2014. – 144 с.

13. Українське повсякдення ранньомодерної доби : збірн. документів. – Вип.1: Волинь XVI. – К., 2015. – 766 с.

14. Божко Л. М. Діяльність етнографічної комісії ВУАН з вивчення народної культури Поділля у 20-х роках ХХ ст. / Л. М. Божко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка.. – 2004. – Вип. 75. – С. 60-62. (Історія)

15. Борисенко В. Долі кореспондентів Етнографічної комісії ВУАН крізь призму історії. Кость Брезкун / В. Борисенко // Народна творчість та етнологія. – К., 2015. – С. 84-90.

16. Овсіюк О. Київські помешкання: стан, використання, побут (1943–1945 рр.) / О. Овсіюк // Українська культура ХХ-ХХІ ст. в умовах глобалізації. – К.: Дуліби, 2015. – 236 С.

17. Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. – Ф. 1-2., од. зб. 301: Щоденники членів етнографічної секції Інституту народної освіти, що перебували на екскурсії в с. Глібівці, Димерського р-ну на Київщині. (20 квітня – 20 червня 1927 р., 6-8 листопада 1928 р.). – 45 арк.

Олена Галамай

ОБЛАСНА ПЕРІОДИКА РІВНЕНЩИНИ ПРО ЗМІНИ ПОВСЯКДЕННЯ У ПЕРШІ РОКИ РАДЯНІЗАЦІЇ

Вересень 1939 р. визначив для західноукраїнських земель курс на розбудову держави диктатури пролетаріату, в основу якого була покладена боротьба із залишками «старого ладу». Це означало зміну звичного повсякденного буття і навколишнього світу населення краю та вимагало потужного арсеналу засобів впливу на його масову свідомість, так званих засобів переконання. Одним з таких засобів стала преса. Її вплив забезпечувався монополізацією більшовиками інформаційного простору, жорсткою цензурою, уніфікацією комунікативних каналів, кадровим забезпеченням журналістських працівників, централізацією системи преси та субординацією нижчих органів періодики з центральними виданнями [1, с.9].

Прослідкувати, як відбувалися зміни у повсякденному житті, на що зверталася увага органів влади в першу чергу, окрім традиційних архівних джерел, можна за документами періодичних видань. На теренах Рівненщини у 1939-1941 рр. виходили українською мовою

такі періодичні видання: обласна газета «Червоний прапор», обласна комсомольська газета «Молодий сталінець», повітові, а пізніше районні газети «Червона зірка» (Рівне), «Радянський шлях» (Сарни), «Дубнівська правда» (Дубно), «Більшовицький шлях» (Костопіль), «Нове життя» (Здолбунів).

Радянська країна торкнулася усіх сфер життєдіяльності людини. В першу чергу зміни відбулися у політичній площині повсякденного життя населення Рівненщини. У зв'язку з цим, регіональна преса, як і радянська преса загалом, виконувала функції агітатора, пропагандиста та організатора політики більшовиків та сприяла формуванню щодо неї громадської думки. Станом на квітень 1940 р. обласні і районні газети надрукували 32 статті, що висвітлювали партійне життя в регіоні, 14 – роботу сільських рад, 107 – роботу агітаторів, 17 статей – на виробничі теми, 111 пропагандистських і консультаційних на політичні теми [2, арк.49-50].

Аби якнайшвидше вплинути на населення краю, статті, розміщені у газетах, пропагували нове в області, висвітлювали роботу на підприємствах, організуючи роль партійних, радянських, профспілкових і комсомольських організацій, наводили приклади будівництва соціалізму у східних областях України. Задля виконання покладених на пресу завдань, редакторами використовувались засоби ефективної комунікації. Наприклад, коли одна й та ж проблема чи подія (перебудова політичного життя західноукраїнських земель, шкільного, господарського та інш.) розглядалася з різних точок зору: місцевий факт, приклад з Радянської України, відповідність факту політиці більшовиків, думка місцевих партійних органів.

Повсякденне життя – це, насамперед, стосунки, речі, мова людини з її внутрішнім світом моральними нормами, звичаями, звичками та характером, які вибудовуються та реалізуються в соціальних інститутах, зокрема у школі та родині. Влада чудово розуміла, що виховання радянської людини змалечку є більш успішним, аніж перевиховання вже сформованої особистості, що зумовило продуманість та цілеспрямованість її політики в освіті та визначило широке представлення освітніх матеріалів у пресі. Статті у періодичних виданнях Рівненщини майоріли заголовками: «Роботу шкіл піднести на рівень завдань партії та уряду [3, с.2]», «Робота школи перебудована», «Організація дозвілля учнів під час зимових канікул» тощо. У пресі друкувалися зобов'язання шкіл та гімназій, які зводились до 100% контролю за дітьми. Значну увагу приділяли участі у виховному процесі батьків.

На шпальтах газет увага приділялася і дитячій самодіяльності. У червні 1940 р. на Рівненщині відбулася Перша обласна дитяча олімпіада художньої самодіяльності. Оцінювання відбувалося не лише за виконання номерів, а й їх характер. Так, найбільший успіх мали симфонічний оркестр Дубнівської середньої школи №2 та 10-річний поет Ваня Висоцький. На думку журі, оркестр продемонстрував певну творчу зрілість, виконуючи твори класиків музики, народні пісні, пісні та марші сучасних радянських композиторів. Ваня читав власний вірш про нове життя. Стосовно маленького поета обласна газета зазначала: «Пройдуть роки, Ваня, може, стане хорошим льотчиком або інженером, але сьогодні хоче бути поетом, щоб його голос також долетів до рідного Сталіна, який ошчасливив мільйони дітей, таких як він» [3, с.4].

Обласна періодика Рівненщини містить значну кількість статей, що характеризують дозвілля населення та сприяють висвітленню дозвілєвої сфери повсякденності. Для забезпечення ефективності впливу на маси у другій половині 1940 р. у «Червоному прапорі» з'являються оголошення про демонстрацію кінофільмів, проведення концертів, вистав та їх огляди. Районні газети дублювали інформацію обласної та висвітлювали події місцевого життя. У 1940 р. у кінотеатрах Рівненщини демонструвалися «Музична історія», «Дубровський», «Великий вальс». Для покращення політико-виховної роботи серед населення, окрім загальної інформації щодо визначних дат та державних свят, вони друкували і плани їх підготовки та проведення [4, с.56]. За відсутності якісних театральних видовищ та концертів радянським кіномистецтвом створювалися відповідні фільми. Серед таких населенню Рівненщини влітку 1940 р. пропонували переглянути «Концерт на екрані» [5, арк.4]. У червні 1941 р. в парку ім. Шевченка м. Рівне було відкрито щоденний кінотеатр «Новини дня», у програмі якого були наукові, технічні і інформаційні фільми [6, с.4].

З преси також ми можемо дізнатись про роботу та репертуар Рівненського драматичного театру та обласної філармонії. Головне місце у репертуарі театру займала радянська драматургія: п'єси К. Треньова «Любов Ярова», Л. Юхвида «Весілля в Малинівці» та Ф. Шиллера «Підступність і кохання». Однак театр мав обмежену кількість акторів, проблеми з виконанням оперних партій, замалий оркестр та малу сцену. Не всі актори справлялись зі своїми ролями [7, с.3]. Рівненська обласна філармонія, яка в своєму штаті мала театралізований джаз-оркестр, філармонічну та естрадну бригади артистів, за 10 місяців 1940 р. провела понад 480 концертів.

Мешканці Рівного мали можливість ознайомитись з роботою інших театральних колективів. 19 червня 1941 р. у приміщенні Українського державного драматичного театру відбулися гастролі Львівського державного драматичного єврейського театру, який представив комедію «Десята заповідь» А. Гольдена [6, с.4]. На запрошення філармонії 26 червня 1940 р. у м. Рівне в парку ім. Т. Шевченка відбувся концерт Заслуженої капели «Думка» [5, арк.4].

Окрім самих періодичних видань Рівненщини, потужним джерелом для дослідження змін у повсякденному житті, яке значно розширює та збагачує інформаційний потенціал є фонди редакцій газет, зокрема фонд Р-233 (Редакція газети «Червона зірка»), у ньому зберігаються документи, що надійшли до редакції у 1939-1940 рр. Серед них протоколи загальних зборів мешканців населених пунктів, працівників підприємств, навчальних закладів та відповідні рішення, біографії, листи, вірші тощо.

За допомогою документів, що зберігаються у фондах редакцій, можна прослідкувати не лише зміни у повсякденному житті населення Рівненщини, а й те, наскільки швидко вони відбувалися. Значний обсяг матеріалів, надісланих до редакції, стосуються політичного життя краю, виборам до Народних Зборів: організація виборчої кампанії, листи та біографії кандидатів. Досить вагому частину документів становить інформація про освітянське життя. Радянська школа та радянська сім'я мала формувати відповідне ставлення людини до держави, запровадити нову систему цінностей, а, відповідно, докорінно змінити повсякденність одних та закласти ґрунт для повсякденності інших. 17 вересня 1939 р. війська Червоної армії увійшли на Рівненщину. У документах редакції газети «Червона зірка»

зустрічаємо повідомлення від місцевих дописувачів, що вже 27 вересня «відбулися в м. Олександрії вибори до районного виконавчого комітету... Дуже важна резолюція була [прийнята] в справі шкільній. Постановлено всіх учителів польських шовіністів повиселювати з сіл, а на їх місце покликати свою інтелігенцію з відповідною освітою» [8, арк.15].

Листи дописувачів свідчать, що населення було змушено маскувати своє істинне ставлення до дійсності псевдоляльністю, що було одним із шляхів адаптації людини до нових соціально-політичних умов. Невід'ємною характеристикою статей стало масове використання традиційних радянських зворотів, визначених більшовицькою догматикою. Переважна більшість листів розпочинається фразами про радість від «приєднання» до Радянської України та завершуються словами вдячності тов. Сталіну. Доведення політичної благонадійності та відданості режиму призводило до появи у пресі неправдивих даних, а іноді й політичних помилок. Такі статті спонукали не лише до появи виправдовуючих листів тих, про кого йшлося (9, арк.73), а й вживання заходів щодо редакторів газет партійними органами [2, с.50].

У документах редакцій газет міститься інформація про організацію роботи окремих підприємств та професійних груп на Рівненщині: пивоварів, цукровиків, фельдшерів, аптекарів, пожежників, будівельників, пекарів тощо. Окрім загальних відомостей про їх роботу, деякі автори описували стан виробництва за часів Польщі, що дає можливість відновити і такі відомості, а також конкретні професійні та побутові проблеми працівників. Наприклад, у той час коли відкривались нові лікарні та фельдшерсько-акушерські пункти, у своєму листі до редакції фельдшери вказували на труднощі з працевлаштуванням [10, арк.1-2]. Також у листах можна спостерігати «невідповідність» загальноприйнятому радянському баченню ситуації дійсному стану речей. Виявляється, не всі селяни ненавиділи польських поміщиків, зокрема селянин с. Кустин були задоволені ним (9, арк.23). Певна «невідповідність» зустрічалася і в організації роботи підприємств. Один з робітників цегельного заводу, описуючи створення заводського комітету, зазначав, що частину людей, які увійшли до нього, він взагалі не знає, а тих що знає, можуть хіба що «організувати одну будельку горілки до другої, а як мало самогону, то кілька будельок добавить пива». (9, арк.24).

Від авторів листів до редакції можна почерпнути інформацію про загальнополітичну ситуацію у Польщі на початку Другої світової війни, коли населення попервах тікало до кордону з СРСР, а потім – у зворотному напрямку (11, арк.7). За кожним з листів прослідковуються людські долі та переживання селян, робітників, освітян, медиків, директорів підприємств, політичних в'язнів тощо, що й становлять людську повсякденність. Особливо талановиті автори залучались до робокрства, про що свідчать резолюції головного редактора на листах [11, арк.1]. Загалом, матеріали до періодичних видань Рівненщини забезпечували 654 кореспонденти, з них 154 – жінки, комуністів 98 осіб, комсомольців – 62 особи; за соціальним станом: робітників – 84, селян – 268, інтелігенції – 302 [2, с.49].

За резолюціями редактора газети на документах можна прослідкувати, які матеріали були надруковані, які вимоги ставилися до авторів, наприклад: «Не піде», «Нісенітниця», «Використано. Написати тов. Кузьмінському, щоб він писав більш конкретно про те, як живе

і навчається молодь села Басового Кута і як він працює як агітатор», «Краще хай напише, що будівельний відділ зробив», «Загальні фрази, хоч вони і благородні, у газету не будемо вміщувати» тощо. Також можна прослідкувати, які матеріали у газету готував безпосередньо редактор, які надсилалися дописувачами з радянської України, які статті передруковувалися з центральних газет, дізнатися окремі відомості про авторів.

Отже, періодичні видання Рівненщини та їх архіви засвідчують, що повсякденне життя населення краю у 1939-1941 рр. змінювалось швидкими темпами, що було пов'язано, передусім, з політичними змінами. Повсякденність змінилась для всього населення краю, одна частина змушена була покинути насиджені місця, інша – пристосовуватись до нових умов, оскільки саме вони забезпечували існування у радянському просторі. Періодичні видання та документи редакцій є вагомими додатковими джерелами, що допомагають у дослідженні повсякденного життя різних спільнот Рівненщини, пріоритетів радянської влади у запровадженні цих змін, а також їх порядок, засоби та механізми у процесі створення українського радянського соціуму.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Коляструк О. Преса УСРР в контексті політики українізації (20-30-ті роки ХХ ст.) : автореф. ... канд. іст. наук : 07.00.01/ О. Коляструк. – К., 2003. – 20 с.
2. Держархів Рівненської області (далі – ДАРО). – Ф. П-400, оп. 1, спр. 2. – 75 арк.
3. Роботу шкіл піднести на рівень завдань партії та уряду // Червона зірка (Рівне). – 1939. – 30 грудня. – 4 с.
4. Оголошення // Червоний прапор (Рівне). – 1940. – 26 червня. – 4 с.
5. ДАРО. – Ф. Р-204, оп. 1, спр.1. – 473 арк.
6. Оголошення // Червоний прапор (Рівне). – 1941. – 19 червня. – 4 с.
7. Павлов Г. «Весілля в Малинівці» // Червоний прапор (Рівне). – 1940. – 24 листопада. – 4 с.
8. ДАРО. – Ф. Р- 233, оп. 1, спр. 9. – 34 арк.
9. Там само. – спр. 2. – 94 арк.
10. Там само. – спр. 3. – 79 арк.
11. Там само. – спр. 4. – 9 арк.

Ірина Деревчук

АУДИОДОКУМЕНТИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ ДІТЕЙ В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ У 1970–1985 рр.

Дитинство – це найкраща пора, оповита спогадами та нездійсненими мріями, це перша бійка та перше кохання, це щодня яскраві емоції та чудовий настрій, це час мрій та сподівань. Спогадами про цей період в житті може поділитися кожен, зазвичай вони теплі, щирі, яскраві, бо дитинство не вкладається у вузькі рамки та не підвладне впливу ідеології чи жорсткого тоталітаризму. Поки пам'ять про радянське дитинство 70–80-х рр. ХХ ст. ще жива,

а спогади респондентів наповнені почуттями та емоціями, актуальність теми та потреба в її дослідженні зростає, адже те, що зараз здається буденним через кілька десятиріч зникне, не залишивши по собі й сліду.

Найбільш детально відтворити особливості радянського дитинства можна завдяки зібраним матеріалам глибинних інтерв'ю з 46 оповідачами, які провели його на території УРСР, а також осіб, причетних до їх виховання – батьків, вихователів, вчителів. Інструментом даного дослідження є спеціально розроблена програма-питальник, за допомогою якої інтерв'юєр та респондент створюють новий аудіодокумент. Під час інтерв'ю, дослідника цікавлять не лише спогади про події з життя співрозмовника, а й згадки про думки, емоції та переживання, які його переповняли в той час, проблеми з якими стикалися, життєві історії тощо.

Особливістю ведення розмови є те, що оповідач розповідає про стан, в якому він вже давно не перебуває, а лише ділиться спогадами про нього з перспективи сучасного дорослого життя. Тож не завжди висловлені оцінки пережитого, з урахуванням особистого досвіду респондента, можна сприймати без узгодження з традиціями життя в Радянському Союзі, адже досліднику доводиться за допомогою отриманого аудіозапису відтворити «історію в історії», тобто історії звичайних людей в історії держави.

Чітко поставлена мета та правильно використаний інструментарій дозволяють інтерв'юєру записати якісний усноісторичний матеріал, який, попри те, що уже і так є унікальним джерелом, після авторської інтерпретації та осмислення стає частиною власного наукового дослідження. Аудіодокументи наповнені особливим змістом, адже вони дозволяють почути голос простої людини, яка живе звичайним життям в буквальному значенні цього слова. Прослуховуючи запис, можна відчути, як людина реагує на запитання, як змінюється інтонація, висота голосу, в яких моментах їй байдуже, а коли питання чи розповідь торкаються найпоетаемніших закутків її душі.

У результаті осмислення та опрацювання кількох десятиріч інтерв'ю спостерігається повторюваність сюжетів, які були типовими і загальноприйнятими в той час, таких як, наприклад, молодіжні організації та участь в них дітей (жовтентя, піонери, комсомольці), ставлення до тогочасної радянської атрибутики, черги в магазинах, поява пепсі-коли та бананів на тогочасному ринку тощо.

На основі таких згадок, а також вузькоспеціальної літератури, матеріалів преси, візуальних джерел автор приступає до створення тексту. З-поміж однотипних сюжетів дослідник шукає елементи, які підкреслюють дитячу індивідуальність, на увагу заслуговують життєві історії з добрим чи поганим завершенням, які надовго закарбовуються в пам'яті; особистий досвід, набутий в тій чи іншій ситуації; процес формування особистості та перших життєвих орієнтирів, а також емоції, почуття і враження, які супроводжують людину впродовж її життя. Нетипові спогади, своєю чергою, допомагають зрозуміти багатогранність дитячої долі, яка, незважаючи на сірі будні та тиск зі сторони, не втратила власної індивідуальності.

Коли мова йде про формування приватного простору дитини, то матеріали опитувань одразу ж стають основними джерелами його вивчення, на основі яких будуються аналогії та

порівняння дітей про власну сім'ю, помешкання та найближче оточення, тому саме такі матеріали заслуговують подвійної уваги та більш детального аналізу.

Зважаючи на факт, що єдиними джерелами, доступними для дослідження особистого простору дитини, є спогади та матеріали інтерв'ю, підхід до трактування поняття «дитячого простору» є суб'єктивним, адже хтось пов'язує цей простір з власною кімнатою, чи щоденником з усіма найпотаємнішими секретами, а для когось – це найближчий друг, довіра до якого пройшла перевірку часом. У даній науковій розвідці під дитячим простором насамперед розуміємо найближче оточення дитини, його матеріальну та соціальну складову: особисту кімнату чи тихе місце, де біля вишні в саду, предмети інтер'єру та улюблену іграшку, а також найрідніших людей, які завжди були поруч – батьків, бабусю та дідуся, найкращих друзів.

Зібрані за допомогою питальника матеріали інтерв'ю дозволили глянути на життя пересічної радянської дитини зсередини та побачити, чим вона жила, в якому оточенні виховувалась та формувалась як особистість. Аудіодокументи дозволяють зазирнути в радянське помешкання, зокрема дитячу кімнату, побачити меблі та телевізор, який так хотіла мати кожна сім'я, зрозуміти, як дитина сприймала батьків, бабусю та дідуся, друзів, простежити еволюцію поглядів та зацікавлень.

Узагальнюючи зібраний нарративний матеріал, варто зазначити, що в дитинстві питання особистого простору ніколи не стояло на порядку денному, ба більше, ніхто, великою мірою, і не задумувався про його недостачу чи, навпаки надлишок, адже батьки робили все, щоб задовольнити базові потреби дитини, а ті, своєю чергою, не бажали надможливого та вмili задовольнитися найменшим. Аналізуючи особистий простір радянської дитини, варто зважати на гендер, кількість дітей в сім'ї, вплив батьківського виховання та стан матеріального забезпечення родини.

Місцем дуже рідним та особливим, куди навіть сивоголові бабусі та дідусі мріють повернутися, є власне помешкання. Яким би воно не було, великим чи малим, з новими меблями чи лише стареньким ліжком та шафою, пам'ять про перший дах над головою залишається на все життя, адже це місце пахне теплом і спогадами; емоційності додає й той факт, що батьки часто будували та облаштовували помешкання власноруч, намагаючись завершити роботу до народження дитини: *«Наш будинок не був великий, побудований моїм татом власноруч, тому він для нас рідний, коли вже будинок був побудований, мама прийшла жити до мого батька тоді вже з'явилася я, він є збудований дець у 1957 році. Будинок збудований батьком від низу до верху, він був дуже великим майстром, дуже акуратно гарно все вмiс робити, в сій час тримав пасіку, сам робив вулики, все що він робив, робив дуже гарно і добросовісно»* [1].

Типові цегляні радянські будинки не були великими, зазвичай це були сіни (коридор), 2 кімнати – батьківська та дитяча, підсобне приміщення, підвал та горище. Проте, як згадує Надія Гудожнікова, особистого простору їй вистачало, хоч і *«спали всі на купу, сестра мама і я спали на одному ліжку, на іншому спав тато, брат то вже вчився в училищі, то всі спали в одній кімнаті»* [2]. Часто в одному будинку чи квартирі разом з дітьми жили ще й дідусь чи бабуся, або ж рідний брат чи сестра одного з батьків, що, звичайно викликало певні труднощі: *«Моєї персональної кімнати не було, ми жили разом з бабусею і дідусем та*

батьковою сестрою ситуація, в квартирі [...] був коридор і 3 великі кімнати. Наша сім'я жила в одній з тих кімнат. До [віку] 10 років, поки ми не переїхали, то ми жили в тій одній кімнаті, але нам було досить комфортно» [3].

Важко усамітнитися та подумати про щось своє в будинку, в якому не було місця де і яблуку впасти, тому діти хотіли мріяли власний куточок, який часто знаходили на просторах подвір'я чи саду: *«На все літо мама відвозила мене в село [...] Особистого простору можливо було й забагато як на мене, але, ні, забагато не було, пам'ятаю зранку як вставала, мусіла встати, обійти все подвір'я, а тоді вже йшла до хати снідати, вмиватися, але ото обійти все подвір'я довкола я мусіла, можливо мені в Яворові в місті того особистого простору бракувало, не знаю чого я то робила, але робила, може десь на черешню залізти, яблука солодші повідбирати» [4].*

Фінансове становище батьків, які працювали на більш високооплачуваній роботі, дозволяло утримувати помешкання, яке б враховувало побажання всіх членів сім'ї та не обмежувало особистого простору дітей. Сусіди часто заздрили заможнішим сім'ям, які жили в просторій 3-кімнатній квартирі лише в чотирьох [5]. Діти по-справжньому раділи, що мають змогу усамітнитися й займатися улюбленими справами у власній кімнаті, а на їх особистий простір ніхто не зазіхав: *«Ми розширили житло, покращили житлові умови, обміняли на 3-кімнатну квартиру, де я мала власну кімнату, більше уваги могла приділити особистим речам особистого простору мені вистачало. [...] Вільного від уроків часу було мало, читання літератури і в'язання це був мій відпочинок. В старших класах вдавалося одночасно в'язати і читати» [6].*

Будинок був би порожнім і незатишним без меблів та інших предметів інтер'єру, які створюють затишок в домі і теж є частиною приватного простору. Для дитини в той час меблі не мали жодного особливого значення, адже залишалися лише чудовим доповненням до інтер'єру, проте респонденти під час розповіді згадують, де стояла шафа, в якому стані були диван і ліжко, коли купили нову етажерку чи письмовий стіл. Інколи меблі, як згадує Надія Мигаль, ставали об'єктом цікавої гри: *«Ми були дійсно математичні діти, я собі згадую елементи свого дитинства, коли ми робили опис меблів, ми ціни дивилися, скільки вони коштують, ми ходили в зошит записували, скільки меблі, скільки шафа, ціна на стіл, лазили під столом шукали де там етикетка ціни» [7].*

Справжньою подією в побуті кожної сім'ї була поява телевізора в будинку чи квартирі: *«Стояв телевізор, до речі, я ще пам'ятаю стояв невеличкий телевізор з маленьким екраном, дуже добре пам'ятаю, що перед самим новим роком 1975 році тато купив новий телевізор Темп. Це було 31 грудня тато швиденько підключав. В ті часи мало хто мав такий телевізор, бо це великий екран, ламповий телевізор» [5].*

В основному час появи та модель телевізора залежала від матеріального статку батьків, проте діти не мали часу засиджуватися перед його екраном, тим більше, що, мультфільми транслювали лише раз на день, тож телевізор для них, як і меблі, залишався лише предметом інтер'єру та джерелом інформації [7]. Проте аби зробити сірі будні більш кольоровими та згуртувати в одному місці усю сім'ю, часто влаштовували перегляди фільмів з усіма членами родини, які вважали сімейними традиціями спільного дозвілля представників різних поколінь: *«Але своє дитинство я пригадую в такій сімейній кінозалі. В мене була сестра, яка*

слідкувала, що і коли йде за програмою по телебаченню і вона нам, наприклад, повідомляла кожного ранку, так, в 3 годині мультики, цікаві мультики, збираємось до 3 години що хочете робить, а в 3 годині ми збираємось дивитися мультики, це було в плоть до того, що ми вряди виставляли крісла як в кінотеатрі, в два-три ряди, сідали мама тато вся сім'я і дивилися як в кінотеатрі мультики або фільм якийсь цікавий, як сімейний перегляд» [7].

Дитинство неможливо уявити без іграшок, адже з ними проводили так багато часу. Улюбленою забавкою хлопчиків, звісно, були машинки та конструктори, в той час коли дівчатка бавилися ляльками. У кожного була своя улюблена іграшка, яка для нього чи для неї була рідною та особливою.

Але особистий простір – це не лише будинок чи предмети інтер'єру, це й найближче оточення, люди, які завжди поруч та на підтримку яких можна розраховувати в будь-якій ситуації. Такими найближчими людьми для дітей були батьки, адже піклувалися про них від народження й вносили в оселю тепло та затишок, що робило спільне родинне гніздо по-справжньому особливим.

Респонденти з любов'ю і сльозами на очах згадують батьків, особливо маму, її любов та ласку: *«Мама була мені другом, я їй могла будь-що розказувати, я навіть не пам'ятаю чи мене мама колись сварила. Мама вчила мене бути дуже чесною, казала: «Дитино, якщо ти колись щось знайдеш, то ніколи не піднімай, бо то чуже»* [1]. Мама робила все, аби її дитя не відчувало потребу, ні в їжі, ні в одязі, та змогло сповна насолодитися дитинством: *«Мама завжди всю роботу старалася на себе перебрати, щоб не ускладнювати дітям життя»*[3].

Разом з батьком вони намагалися подати дитині гідний приклад для наслідування, аби дитя росло чесним, добрим, ввічливим: *«Мої батьки були дуже чемні і виховані люди. Серце моєї мами було безмежним, хоч то були прості люди, мама навіть не дуже вміла читати, батько, звичайно, був грамотніший чоловік закінчував економічну школу тут, в Яворові. [...] Але мені дуже повезло, що мої батьки були дуже добрими, розумними і порядними людьми, то просто дивлячись на них, то я мала з кого брати приклад. Ну, і, звичайно, той їхній приклад надмірної справедливості виховав мене нормальною, доброю, вихованою, патріотичною людиною. [...] Нам батьки подарували дитинство»* [2].

Як згадують батьки, через значне навантаження на роботі та вдома, для дітей часто бракувало часу. Проводячи паралелі з власним дитинством, вони шкодують у своїх спогадах, що, можливо, не завжди могли забезпечити малечу усім найкращим і головне – увагою [8].

Через постійну заклопотаність батьків найближчим другом, опікункою та найріднішою людиною була бабуся. Вона виховувала дітей, розповідала про війну та УПА, вчила нормам християнської моралі, водила та забирала з дитячого садку і школи, з нею можна було поділитися усім найпотаємнішим, не боячись залишитися не почутим: *«Бабуся завжди казала, в який період ти б не жила, ти маєш жити за Божими заповідями і все, тоді ти будеш завжди доброю людиною»* [9]. Відхід найближчої подруги був першою особистою трагедією і однією із найбільших втрат у житті дитини [10].

За відсутності бабусі з малечою багато часу проводив дідусь, який як і бабуся, проводив з ними увесь вільний час тоді, коли батькам було ніколи: *«Маму я бачила тільки на вихідні до школи [...] Дуже часто вечорами, особливо в зимі, але й влітку, весною дідо дуже часто сідав з книжкою, читав нам книжку, потім казав нам читати, а він сидів, слухав, так ми*

навчилися читати. Розказував багато про релігію, дідо завжди знаходив час розказати про Ісуса» [11].

Доволі часто старші брати та сестри були змушені виконувати роль батьків, їх завданням було доглядати та піклуватися про малечу в час відсутності батьків вдома. Вони без ентузіазму ставились до поставленої перед ними задачі, оскільки це доставляло їм не малих клопотів: *«Мої брат і сестра були як батько і мати для мене. В основному вони проводили зі мною час, їм не дуже подобалось зі мною бути. Вони часто наказували мене, били за те, що треба було сидіти зі мною, замість того щоб десь бігати, бавитись. А вони мусили сидіти зі мною»*[7].

Але тим не менш, старші брати чи сестра завжди були поруч, незважаючи на власну нехоть. Не можливо уявити дитинство без друзів, з якими після дитячого садку й школи аж до самого вечора весело проводили час у дворі [7]. Часто найкращим другом ставала сестра: *«Я мав сестру двоюрідну, її Зоряна звати, я її Ляся називав і називаю, ми одноклітки, вона молодша від мене на 2 місяці, це мого тата сестри дочка. Ми з нею жили в селі. [...] Її сприймав як сестру, тоді вона відіграла роль сестри, практично разом виховувались»* [12].

Близькими для дітей були й домашні улюбленці, які теж були елементом приватного простору дитини в радянський час. У селі таких улюбленців було особливо багато, бо окрім звичних собаки та kota, там були й корови, кози, коні, кролі та кури, часто догляд за якими частково лягав і на плечі дітей.

Частиною особистого простору були і хобі та захоплення дитини, адже заняття улюбленою справою дозволяло відгородитись від метушні навколишнього світу та повністю присвятити себе творчому процесу. Аналізуючи зібрані матеріали інтерв'ю, слід зазначити, що улюбленим заняттям більшості дітей було читання книг. В УРСР діти справді читали багато, виходячи далеко за межі шкільної програми: *«В мене дитяча бібліотека була дуже велика, вона включала різні казки спочатку, пізніше то були якісь пригодницькі повісті, пам'ятаю якийсь час я захоплювався повістями про Томіка Вельмовського. [...] Я дуже любив читати, аж забагато»* [13].

Особистий простір людини, а особливо дитини, є поняттям дуже індивідуальним, моментами навіть специфічним. Це той мікросвіт, в якому добре, тепло та комфортно, межі якого кожен встановлює сам, роздаючи ключі для доступу лише найближчим, тому його аналіз та історична інтерпретація під силу лише досліднику, який працює з усноісторичним інструментарієм. Завдяки питальнику інтерв'юєр дізнається про деталі життя та побуту дитини, непересічні історії та емоції, а також зовнішні та внутрішні впливи й стимули, які спонукали до тих чи інших рішень та формували індивідуальність в умовах щоденної радянської буденності, ідеологічний апарат якої не прагнув до самовираження та індивідуалізації. Окреслені сюжети, почерпнуті з аудіодокументів, виступають чи не єдиним джерелом у конструюванні життя окремої дитини з урахуванням рис, відмінних від ustalених шаблонів, про які не прийнято було писати в той час і необхідно говорити сьогодні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Інтерв'ю з Дацко Надією, 1959 року народження, записане у м. Яворові Львівської обл. 1 березня 2014 року. – Запис зберігається в особистому архіві автора.

2. Інтерв'ю з Гудожніковою Надією, 1964 року народження, записане у м. Яворові Львівської обл. 26 березня 2014 року. – Запис зберігається в особистому архіві автора.
3. Інтерв'ю з Колб Наталією, 1977 року народження, записане у м. Львові 25 березня 2014 року. – Запис зберігається в особистому архіві автора.
4. Інтерв'ю з Сьоміною Катериною, 1977 року народження, записане у м. Яворові Львівської обл. 7 лютого 2014 року. – Запис зберігається в особистому архіві автора.
5. Інтерв'ю з Мазурик Іриною, 1965 року народження, записане у м. Львові 13 квітня 2015 року Мазурик Іриною – Запис зберігається у архіві Центру усної історії та біографістики при кафедрі новітньої історії України ЛНУ ім. І. Франка.
6. Інтерв'ю з Молящою Оксаною, 1964 року народження, записане у м. Яворові Львівської області 26 лютого 2014 року. – Запис зберігається в особистому архіві автора.
7. Інтерв'ю з Мигаль Надією, 1971 року народження, записане у м. Яворові Львівської обл. 6 лютого 2014 року. – Запис зберігається в особистому архіві автора.
8. Інтерв'ю з Деревчук Ярославою, 1953 року народження, записане у м. Яворові Львівської обл. 15 лютого 2014 року. – Запис зберігається в особистому архіві автора.
9. Інтерв'ю з Кунанець Наталією, 1953 року народження, записане у м. Яворові Львівської обл. 7 лютого 2014 року. – Запис зберігається в особистому архіві автора.
10. Інтерв'ю з Микитівом Богданом, 1949 року народження, записане у м. Львові 19 лютого 2014 року. – Запис зберігається в особистому архіві автора.
11. Інтерв'ю з Парамоною Ярославою, 1954 року народження, записане у м. Яворові Львівської обл. 6 лютого 2014 року. – Запис зберігається в особистому архіві автора.
12. Інтерв'ю з Мудрим Мар'яном, 1970 року народження, записане у м. Львові 14 листопада 2013 року. – Запис зберігається в особистому архіві автора.
13. Інтерв'ю з Голиком Романом, 1970 року народження, записане у м. Львові 25 березня 2014 року. – Запис зберігається в особистому архіві автора.

Наталія Дуда

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОБУТОВОЇ КУЛЬТУРИ В РАДЯНСЬКІЙ ПОВСЯКДЕННОСТІ

Будь-яка соціальна трансформація є результатом впливу інновацій на усталені структури суспільства, тобто на його інститути, на традиційні форми взаємодії між людьми та регулятори суспільних відносин, а також на формування ціннісних властивостей як окремих людей, так і спільноти в цілому.

У визначенні предмета дослідження повсякденності як наукового напрямку в сучасній історичній науці немає єдиної точки зору. Інколи його трактують як «звичайне щоденне існування», «спосіб життя», «те, що зазвичай роблять звичайні люди». Чіткіше висловлюються етнологи, говорячи про повсякдення насамперед як про побут. Ширше поняття «повсякденність» розуміють як щоденне життя, специфічну галузь соціальної

реальності, що забезпечує задоволення матеріальних (їжа, сон, секс, житло, підтримання здоров'я тощо) і духовних потреб (пізнання навколишнього світу, спілкування з людьми, творчість, взаємодія з мистецтвом, відпочинок). Ю.Лотман вважав, що «це звичайний перебіг життя у його реально-практичних формах; це речі, що оточують нас, наші звички, поведінка» [1].

Крім того, слід враховувати і те, що в більш-менш стійких середовищах є своя повсякденність: повсякденне життя лікаря, вченого, робітника, селянина, школяра і т.п. Різні структури повсякденності у кожній соціальній категорії визначаються індивідуальною реалізацією можливостей, які існують для кожної з цих груп.

Загалом же, співвідношення історії повсякденності та етнологічного дослідження побутової культури є складною проблемою в сучасних історичних дослідженнях.

Більшість дослідників сходяться на тому, що ключовою для історії повсякденності, виходячи з досліджень Ф. Броделя, є матеріальна культура, побут [2]. Однак це лише необхідна, хоча й не єдина умова дослідження. Наступною важливою умовою є осягнення турбот, тривоги, настроїв, звичаїв, характерних для повсякденності тієї чи іншої досліджуваної епохи. «Історія побуту показує з усією очевидністю зв'язок багатьох форм побуту (від уявлень про честь і етикет до моди, деталей костюму і щоденної поведінки, ужиткових речей) зі світом ідей, інтелектуальними, моральними, релігійними та іншими цінностями» [3, с. 28].

Зміни у побуті: споживання їжі, організації житла, одяг, догляд за здоров'ям тощо завжди свідчать про зміни ціннісних орієнтацій як окремої людини, так і суспільства в цілому.

Етнологія розглядає побутову культуру як передумову людської життєдіяльності, організацію та інституалізацію взаємовідносин між людьми, буття людини в просторі і часі – «тут» і «зараз». Побутова культура включає складний спектр потреб, смаків та інтересів людей. Побутова культура – це світ звичайного – «за звичаєм» – щоденного – «день у день» – життя людини, її життєвий досвід, з якого формуються світогляд, цінності, ментальність, ставлення до світу. Побутова культура пронизує всі сфери життя людей: від сім'ї до громади чи трудових колективів.

В етнології виділяють традиційну і сучасну побутову культуру. Традиційна побутова культура базується на традиції, існує завдяки закладеним у ній механізмам збереження і трансляції знань, досвіду, навичок. У понятті «традиція» втілена сутність ідеї нерозривності та єдності духовних, економічних і екологічних чинників існування різних структурних соціальних утворень, а також багатоманітність їх організації у складні системні групи. Саме завдяки традиції як виразнику такої групової цілісності забезпечується відносна стійкість цих систем при всіх неминучих при цьому інноваціях і змінах.

Традиційна (народна) побутова культура – такий шар етнічної культури, який передається від покоління до покоління, і основні елементи якого (їжа, одяг, житло, заняття, звичаї, обряди, сімейне і громадське життя та ін.) розмежовують етноси і відрізняють їх один від одного. Одяг, житло, особливості поведінки, побутові речі, харчування тощо дають можливість розшифрувати явний і прихований культурний код тієї чи іншої епохи або спільноти.

Народна побутова культура першої половини XIX ст., що через низку причин стала основою формування української національної культури пізніших часів, характеризувалася тісним взаємозв'язком і взаємопроникненням виробничої і духовної сфер. Як відомо, «у XVIII-XIX ст. народом були селяни, адже вони жили близько до природи, їх менше зачепили іноземні впливи, вони довше, ніж усі решта зберігали прості звичаї давнини» [4, с. 22]. Господарська діяльність визначалась певними правилами, приписами, заборонами і супроводжувалась ритуалами, а одяг, їжа, житло мали, крім власне утилітарної функції, певне магічне, ритуальне навантаження, відбиваючи при цьому народні естетичні уподобання.

Традиція, таким чином, базується на раз і назавжди встановленій нормі, а нормою є лише ті процеси і явища, які постійно повторюються і не зазнають змін. Отже, повторення, а не зміни, які «псуують» звичний світ, були визначальним фактором у становленні традиційної української побутової культури.

Побутова культура відзначалась також локальною специфікою: «Ця традиційна культура тісно пов'язана з природними умовами, історичним буттям народу, способом його життя, діяльністю, характером, психологією» [5, с. 15]. При цьому вона залишалась єдиною культурою українського етносу, особливо в найархаїчніших пластах буття національного духу. Власне, традиційність селянської культури і характер її функціонування й змогли забезпечити збереження практично до новітніх часів цілих пластів архаїчних елементів. Понад те, етнографія XIX – початку XX ст. (та й пізніша радянська також) змальовувала традиційний селянський побут як повільно і мало змінний, а українського селянина – як консервативного і нетерпимого до будь-яких перемін. Етнографія показувала селянина, раз і назавжди скутого рамками визначеного попередніми поколіннями життєвого сценарію, за які нікому вирватись неможливо та й не бажано, оскільки довкола панував чужий і ворожий неукраїнський світ.

Українська культура (у тому числі й побутова) відзначалась ще й тим, що М. Еліаде називає «космічним християнством», сутність якого полягає в ностальгії за первозданною природою, освяченою присутністю Ісуса, за втраченим расм; у бажанні бачити світ захищеним від постійних потрясінь, воєн, насильства, розорення, врешті-решт, смерті. Саме таке бачення світу і свого місця в ньому М. Еліаде назвав ідеалом землеробських народів [6, с. 170].

Сучасна побутова культура трактується етнологією насамперед як міська культура – навіть географічно прив'язана до села вона урбанізується, наполегливо засвоюючи міські культурні смисли, оскільки мешканці сучасних сіл легко і охоче піддаються впливу масової урбаністичної культури, яка впроваджується через ЗМІ та Інтернет [7, с. 66].

Радянський період з позицій сьогодення можна трактувати як перехідний період між традиційною і сучасною побутовою культурою.

Звичайно, за сімдесятилітній радянський період зникло чимало елементів, а то й цілих комплексів традиційної побутової культури (в сучасному постіндустріальному суспільстві їх зникає не менше). Сама радянська система стала для української культури і побуту причиною тих змін, які руйнують і ламають основи вікових традицій. Як зазначав Л. Гумільов, при виникненні нової системи необхідна затрата етносом певної енергії, а витрата її з плином часу неминуча. Таким чином, є етноси, які ще не витратили цієї енергії, тобто більш

пасіонарні, і етноси, які витратили її [8]. При переході з традиційної на радянську систему українці витратили колосальну масу енергії і людських життів. Ці втрати неподолані і по сьогодні. Не менше сили і жертв (про що свідчить сучасна демографія) затрачується у наш час уже на перехід від радянської до постмодерної реальності, адже в часи перелому суспільних відносин повсякденність перетворюється в центр культури: саме в побутових колізіях формується образ майбутнього.

Побутова культура українців протягом усього радянського періоду не була однорідною, як врешті решт не була однорідною й історія усієї радянської повсякденності. Також побутову культуру радянського періоду не можна розглядати як однакову для всього населення в цілому, оскільки вона була відмінною серед різних прошарків населення.

Загалом же у радянський період (особливо ранній) панувала негативна оцінка побуту і всієї сфери діяльності, з ним пов'язаної як низької, «мішанської», «дрібнобуржуазної». Офіційно пропагувався до певної міри навіть аскетичний (називався комуністичний) спосіб життя, зведення людських потреб у побутовій сфері до необхідного мінімуму. Ідеалом такого стибу життя можна вважати Павку Корчагіна – героя повісті М. Островського «Як гартувалась сталь», у якого, здавалось би, взагалі не було жодних побутових потреб [9].

Це офіційне засудження побуту дивовижним чином поєднувалось зі «старорежимними панськими замашками» у ранній період радянського повсякдення і тягою до елітних західних стандартів комфорту – у пізній (особливо серед радянської еліти).

У роки непу зароджувались нові прошарки населення – непмани, по суті, радянський ерзац дрібної буржуазії. Це були дрібні ремісники і торгівці, пізніше фізично зліквідовані як клас. До них тягнулась партійна і державна номенклатура, дохід якої залежав від лояльності до системи.

Змінилося повсякденне життя і побут робітників, які офіційно були оголошені основним класом, елітою пролетарської країни, а насправді були поставлені на межі фізичного виживання [9].

Селянський побут в роки непу кардинально ще не змінився – повсюдно панувала патріархальна сім'я, яка залишалась основною трудовою силою. Селянство отримало від радянської влади землю і бажало лише одного – примножити свої статки. Радянська пропаганда висміювала «куркулів і їх приспівників», але час масової колективізації ще не настав.

Загалом же радянську побутову культуру раннього періоду можна вважати найнижчою за рівнем у тогочасному цивілізованому світі. Прості люди вважали звичайні годинники дивовижною розкішшю, що вже говорити про автомобілі, дорожчості чи хоча б всілякі побутові дрібниці у вигляді настільних ламп, ліхтариків, ножичків, запальничок та іншого побутового дріб'язку.

Завершення непу і політичні репресії звели і так небагатий побутовий світ радянської людини до мінімуму. Дуже часто саме побутова невлаштованість ставала причиною доносів, а відтак репресій.

Радянська людина вперше масово зіткнулась з побутовим товарним різноманіттям після завершення Другої світової війни завдяки німецьким трофеям. Особливо це стосувалось радянської військової і партійної номенклатури, яка саме з цього часу над усе прагнула

сягнути вершин європейського комфорту. Перемогу СРСР над Німеччиною до певної міри можна вважати пірровою, оскільки саме вона дала поштовх до потужного розквіту мародерства і корупції у верхніх ешелонах влади й армії, що в кінцевому результаті й призвело до розвалу радянської імперії.

У період хрущовської відлиги і пізніших часів чи не основною рисою радянської повсякденності була міграція молоді з села у місто. В містах, куди у 50-70 рр. з сіл відїжджала більшість молоді, вона перебувала під постійним ідеологічним тиском. Ті, хто переїхав до міста, мешкали окремо один від одного, не намагаючись налагоджувати якісь контакти чи тим більше створювати щось на зразок земляцтв. Головними для цих вихідців з села були контакти, пов'язані з роботою чи сусідами в гуртожитках або квартирах. Життя в останніх було закритим і не дуже сприяло спілкуванню з сусідами у багатопверхівках – для радянської дійсності типовим стало явище, коли мешканці в підїзді на 30-40 квартир, не знали один одного. Це взагалі був час усього типового: типового житла, для якого конструюється типові меблі: стінки, стелажі, дивани, шафи, кухонні гарнітури, посуд, одяг тощо.

Все це кардинально змінювало духовні зв'язки як між ровесниками, так і між поколіннями. Традиційний життєвий уклад, коли людина проживала все життя там, де народжувались і помиралі її предки, було зруйновано. Молоді люди починали самостійне життя в умовах, абсолютно відмінних від умов життя їхніх батьків. Подібні явища супроводжували процес урбанізації по всьому світі, але в українській радянській дійсності вони набували особливої гостроти і трагічності: перебираючись в місто, молода людина не лише зрікалась свого селянського походження і мови, але й соромилась будь-яких зв'язків з минулим.

Що стосується дрібних предметів радянського побуту, то основне його правило «Нічого не викидати!», до певної міри накладалось на традиційну українську бережливість. Поламане слід було ремонтувати, старий одяг – перешивати, непотрібні, на перший погляд речі, – складати на дачі чи «на селлах». Як і в традиційній культурі, річ повинна була відслужити свій вік до кінця – це правило поширювалось абсолютно на все: від автомобіля до зубної щітки.

Зумовлювалось це і повальним дефіцитом, що з кожним роком посилювався і остаточно вилився в запровадження карткової системи у 80-их рр. XX ст. на найнеобхідніші товари і послуги.

Асортимент радянських товарів хоча й поступався західному, проте охоплював усе необхідне, але пересічна радянська людина могла отримати доступ до нього лише тоді, коли його «викинуть» у звичайні магазини, прилавки яких були фактично порожніми. Дефіцитом було все: одяг, меблі, продукти харчування, навіть туалетний папір. Легендарними стали поїздки до столиці (Києва чи Москви) «за ковбасою», де відстоювались багатогодинні виснажливі черги. Дефіцит і черги були тісно пов'язані: стояння в черзі було для декількох поколінь радянських людей основним структурним елементом повсякденної реальності і рутиною, адже черга заклдала ритм і спосіб життя.

У той же час дефіцит також був різним: ті, у кого були потрібні зв'язки і знайомства, дефіцит переживали по-іншому, хоча для них він також існував, але «дістати», в принципі, вони могли все або майже все.

Існували також особливі магазини для партійних функціонерів та чиновників, де не було дефіциту і «прикріпитись» до такого магазину або хоча б завести у ньому «блат» було недосяжною мрією радянських людей: в умовах тотального дефіциту зловживання в торгівлі стали звичним явищем.

З ростом економічних труднощів і розриву між офіційними заявами влади і життєвими реаліями віра людей у можливість побудови комуністичного суспільства змінювалася скептицизмом, що пронизував усю радянську дійсність. На низових рівнях повсякденності він проявлявся насамперед у фольклорі, основним жанром якого став дошкульний і антирадянський по суті політичний анекдот.

Початок демонтажу планово-директивної економіки в епоху перебудови і переходу на нову систему господарювання призвело до обвалу всієї системи постачання населення товарами першої необхідності і остаточно перетворили побутову сферу на основне поле діяльності радянської людини.

Тим не менше, за даними офіційної статистики, до кінця 80-их рр. практично в кожній сім'ї був не лише мінімальний набір меблів, але й телевізор і холодильник вітчизняного виробництва [10].

В цілому при аналізі трансформації побутової культури в радянській повсякденності, стає очевидним те, що побутова культура цього часу тісно залежала і змінювалася внаслідок політичних подій, що відбувалися в Радянському Союзі та окремих республіках. Ці зміни мають суттєвий вплив на сучасне українське суспільство, відбиваються і на світових процесах, оскільки покоління, які пережили і пам'ятають радянську повсякденність, складають сьогодні більшість населення України.

Загалом же хотілося б зазначити, що соціальна пам'ять сім'ї, народу та інших людських спільнот, передається у вигляді засвоєних більшістю населення пластів повсякденності, які в даному випадку виступають обов'язковими елементами колективної самоідентифікації. Власне, приналежність до тієї чи іншої спільноти і визначається тим, якою мірою людина засвоїла традиційну побутову культуру як спосіб власного життя.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Пушкарева Н. Современное состояние и предмет «истории повседневности» и ее отличие от этнографических исследований быта / Н. Пушкарева // Свакодневна культура у постсоціалістичком періоду. Збірник ЕИ САНУ. – Београд, 2006. – № 22. – С. 89-94.
2. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм XV–XVIII ст. / Ф.Бродель ; пер. з франц. Г. Філіпчука. – Т.1 : Структура повсякденності: можливе і неможливе. – К. : Основи, 1995. – 1995. – 690 с.
3. Коляструк О. Теоретико-методологічні аспекти вивчення повсякденного життя / О. Коляструк // Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921-1928 рр.) : в 2 ч. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2009. –Ч. 1. – 2009. – С. 5-46.
4. Берк П. Популярна культура в ранньомодерній Європі / Пітер Берк ; пер. з англ. – К. : УЦКД, 2001. – 376 с.
5. Українське народознавство : навч. посіб. / за ред. С.П. Павлука. – 2-ге вид., переробл. і доп. – К. : Знання, 2004. – 570 с.

6. Элиаде М. Аспекты мифа. / М. Элиаде. – М. : Академический проспект, 2010. – 256 с.
7. Буйських Ю. Міфологічні уявлення в повсякденному житті сучасних українців: теоретико-методологічні аспекти вивчення / Ю. Буйських // Народна творчість та етнографія. – 2012. – №6. – С.64-70.
8. Гумилев Л.Н. Письмо в редакцию / Л. Гумилев // Вопросы философии. – 1989. – №5. – С.158.
9. Островский. Н. Как закалялась сталь /Н. Островский. – Х. : Правда», 1976.
10. Економічна історія : лекції. / Н. О. Тимочко, О. А. Пучко, Л. М. Рудомьоткіна та ін. – К. : КНЕУ, 2000. – 268 с.

Віталій Іванчишен

САНІТАРНО-ГІГІЄНИЧНІ УМОВИ ПРАЦІ МАЙСТРІВ-КАМЕНОТЕСІВ НА ПОДІЛЛІ: ВІДБІР ТА ПРОБЛЕМА ВИКОРИСТАННЯ УСНОІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ

Дослідження традиційних ремесел і промислів є актуальним напрямом сучасної етнологічної науки в Україні, зокрема особливе зацікавлення викликає питання побутування традиційних промислів за радянської доби. Промисли, як допоміжні заняття мешканців, не вписувались у систему виробничих відносин радянської епохи, а розглядались лише як форми задоволення естетичних потреб та організації дозвілля «радянської людини». Крім того, приватновласницький характер промислів априорі був ворожий постулатам комуністичної системи. Однак, соціально-економічні потрясіння, цілковитий дефіцит товарів господарського вжитку та низький рівень життя впродовж 20-60-х рр. ХХ ст. зумовили фактичне повернення до натурально-господарського укладу, в якому промисли (в тому числі і каменотесний) посіли одну із чільних позицій поряд із основним заняттям українців – хліборобством. На державному рівні номінально декларувалось, що народні художні промисли не відіграють важливого значення в економічному побуті, втім реально ремісники і кустарі були чи не найважливішими виробниками необхідних засобів функціонування селянських господарств. Окрім того, в радянські часи відбулась повна зміна методології наукового вивчення системи ремесел і промислів. Вони більше не розглядались з позицій економічного зиску. Дослідники фактично припинили цікавитися особливостями побуту, санітарно-гігієнічних умов та організації праці кустарів. Все це стосується і каменотесного промислу Східного Поділля. Його вузько-регіональне, часто навіть локальне поширення значно ускладнює дослідження, водночас підсилюючи роль усноісторичних джерел, які стають чи не єдиним засобом у реконструкції цього важливого компоненту господарського укладу життя, сприяють доповненню і удосконаленню існуючих та виробленню нових методик дослідження ремесел і промислів.

Ми спробуємо вивчити санітарно-гігієнічні умови праці майстрів-каменотесів Східного Поділля на основі усних джерел, доповнених відомостями з праць Ю.

Александровича [1], Н. Гомільовського [2], А. Ярошевича [3, арк.1-35], в яких вміщені статистико-економічні дані, та матеріалами справ Державного архіву Вінницької області.

На жаль, вказані проблемні питання не знайшли свого висвітлення у працях дослідників, які тільки побіжно у руслі власних наукових пошуків звертались до них. Саме тому усноісторичні джерела є одним із основних інструментів у дослідження визначеної проблематики. Не зважаючи на те, що в сучасних етнологічних та історичних студіях відбувається поступова інституалізація усноісторичного методологічного інструментарію, все ж залишається низка невіршених питань, які проявляли такий вид джерел у світлі надійності, достовірності та неупередженості.

Промислова обробка каменю на території Східного Поділля представлена неоднорідно. Залежно від доступності сировини та якості порід формувались центри каменотесного виробництва, що спеціалізувалися на виготовленні надмогильних хрестів та пам'ятників, жорен, точил, коминів тощо. Умовно можемо виділити три окремих локації обробітку каменю: 1) території Лівобережного Подністров'я (Кам'янець-Подільський, Ново-Ушицький, Могилів-Подільський та Ямпільський райони) багаті на поклади пісковиків; 2) центри обробітку вапнякових порід різних видів у Томашпільському, Шаргородському районах Вінниччини та Дунаєвському й Городоцькому Хмельниччини; 3) центри майже забутого ручного обробітку гранітних порід на теренах Вінницького, Немирівського та Тиврівського районів.

Під час експедиційних виїздів 2013-2014 рр. автором було опитано і зафіксовано усні розповіді понад десяти народних майстрів-каменотесів, що безпосередньо працювали (а деякі продовжують працювати дотепер) із різними породами каменю, які є, на нашу думку, найціннішими відомостями для з'ясування особливостей техніко-технологічного аспекту промислу.

Ремесла і промисли продовжували розвиватися у 1920-1960-х рр. на Поділлі, незважаючи на цілковите ігнорування радянською владою їх ролі у господарському укладі та системі життєзабезпечення селян. Востаннє промислову діяльність майстрів-каменотесів господарсько-ужиткового напрямку було зафіксовано на основі польових досліджень у 60-х рр. ХХ ст. Дослідження умов праці майстрів-каменотесів має ряд аспектів, серед яких найголовнішими, на думку автора, є аналіз мотивації вибору фаху, навчання і постійного заняття промислом; питання робочого дня, тижня, сезону майстра, тривалості життя і виробничої діяльності, статево-вікових даних, особливостей харчування, професійних хвороб, що пов'язані із заняттям промислом, оплати праці, рівня життя та соціального статусу майстра-каменотеса.

Поняття «санітарно-гігієнічні умови» слід розглядати в площинах взаємозв'язків «людина-природа», «людина-людина» та «людина-держава», аналіз яких дає можливість охарактеризувати промисел чи ремесло не тільки як економічну категорію чи явище традиційної культури, але й виявити та структурувати рівень матеріального забезпечення та фактичні можливості майстра у задоволенні соціальних потреб та громадських обов'язків, що безпосередньо направляє вектор дослідження в антропологічний вимір.

Усні історичні джерела є основним постачальником фактичного матеріалу, підтвердженнями якому слугують інші види джерел, а не навпаки. На користь цієї тези

висловимо декілька аргументів: по-перше, архівно-статистичні документи, на відміну від усних оповідей, не дають чіткого уявлення про існування та побутування промислу; по-друге, переважна більшість речових джерел не датована і виготовлена анонімними майстрами, що значно сповільнює їх вивчення і знову ж таки не дає повного і достовірного уявлення про умови чи особливості праці майстрів; по-третє, незначна кількість візуальних джерел, переважно світлини із родинних фотоархівів, є рідкісними, часто не датованими і не завжди містять необхідну інформацію; по-четверте, центри каменотесного промислу знаходились, зазвичай, у гірських місцевостях, з якими не було якісного сполучення, і це завжди додатково ускладнювало їх вивчення і документування.

Насамкінець, зауважимо, що метою геологічних досліджень була розбудова гірничої промисловості на теренах Східного Поділля. Було досліджено місцезнаходження кар'єрів, класифіковано породи каменю та акцентовано увагу на найбільш прибуткових напрямках обробки каменю, проте у цих дослідженнях не йшлося про умови праці каменотесів.

Дослідниця усної історії Г. Грінченко слушно зауважує, що усна історія не стільки перестає акцентувати, скільки інвертує перспективу – адже те, що знаходилося на периферії традиційного історичного дослідження, стає його головним питанням [4, с.30]. Якраз збір, обробка та аналіз усноісторичних джерел уможливили дослідження каменотесного промислу на Поділлі, який був вже фактично втраченим полем традиційної культури.

Проте слід зазначити, що збір і подальший відбір усноісторичних джерел у процесі нагромадження фактичних матеріалів є проблематичним. Зважаючи на те, що поширення промислу обробки каменю є спорадичне, часто навіть мікролокальне (поширене в одного населеного пункту на теренах декількох сучасних адміністративних районів) існує проблема «ідеального» реципієнта. По-перше, відзначаємо гендерний аспект в дослідженні каменотесного промислу. Оскільки обробка каменю в народних уявленнях уособлюється із чоловічою роботою, тому саме від представника чоловічої статі більш доцільно та ефективно фіксувати польовий матеріал у даній проблематиці. По-друге, в зв'язку з тим, що ручне виготовлення кам'яних виробів господарсько-ужиткового, меморіально-поховального та обрядово-атрибутивного векторів припинилось понад півстоліття тому, величезний масив інформативного потенціалу вже втрачений, а нині зібрані матеріали потребують багаторазової перевірки на достовірність. По-третє, вплив радянської ідеологічної системи та технічного прогресу призвели до руйнування системи традиційних уявлень про промисел та про камінь, внаслідок чого кам'яні предмети втратили свій символічний зміст у повсякденному житті подолян. А тому запис і відбір польового матеріалу слід проводити із перевіркою даних, що, безумовно, утруднює і сповільнює студіювання.

Найбільш показовим прикладом негативного впливу радянської системи на промисли стало цілеспрямоване руйнування традиційної структури робочого дня, тижня та сезону роботи каменотеса. Працюючи в рамках планово-адміністративної економіки, ремісник щоденно мав виконати норму, яка за свідченнями каменотесів, складала 1,5-2 кубічних метри каменю [5], причому постійно заохочувалось перевищення норми. Впродовж досліджуваного періоду практично не відбулось зрушень у розвитку технік і технологій обробки каменю. Себто, каменотесний промисел продовжував існувати на традиційних основах, але в межах організацій, що контролювали видобування та доходи.

З метою увиразнення радянських «нововведень» у розвиток промислів окреслимо декілька характерних рис робочого дня, тижня й сезону 1910-1913 рр. та 1920-1960-х рр. Праця майстра-каменотеса у дореволюційний період була допоміжним заняттям і виконувалась у вільний від обробітку землі час, тоді як радянські «каменщики» (саме під такою названо фігурують каменотеси у статистичних звітах Могилівської округи 1920-х рр.) мали обробку каменю своїм основним заняттям. Наступне, каменотеси радянських часів були зобов'язані виробити норму, не зважаючи на несприятливі погодні умови. В підтвердження цьому наводимо свідчення народного майстра із с. Бандишівки Могилів-Подільського району Вінниччини А. Буги: «Як в кушнірськiм лісі тесали, там план дали. Каже: “Дощ йде! Плащ на голову і лупи”» [6]. Таким чином, відбулась чітка регламентація робочого дня із ігноруванням традиційного режиму праці і, як наслідок, підвищився ризик нещасних випадків та професійних захворювань майстрів обробки каменю. Як зазначає більшість опитаних каменотесів, праця з виготовлення кам'яного господарського начиння продовжувалась, але виключно у вихідні дні або ж у позаробочий час. Зі спогадів майстра В. Заїченка (с. Нижній Ольчедаїв на Вінниччині) дізнаємось, що він міг працювати без вихідних та за будь-якої погоди протягом 2-3-х літніх місяців [7]. Запровадження регламентованого графіку роботи майстрів, що ґрунтувалось на економічному зиску, через інтенсифікацію праці призвело до збільшення кількості нещасних випадків, зменшення тривалості життя каменотесів та зростання рівня професійних захворювань. У 20-60-х рр. ХХ ст. було порушено традиційний сезон роботи каменотесів. Майстри тепер були змушені працювати протягом цілого року, а не так, як раніше, коли традиційний сезон роботи охоплював період від березня до жовтня календарного року. Підтвердження цьому знаходимо у праці про подільських каменотесів Ю. Александровича [1, с. 473-477, 479-481], у розвідці Н. Гомільовського про каменотесів Херсонської губернії [2, с.1763-1767] та у статті А. Ярошевича, про обробку каменю на теренах Житомирщини [3, арк. 9-11]. Аналізуючи зібрані усні свідчення, слід констатувати, що на зимову роботу каменотесів у дореволюційних народних уявленнях було накладено сувору заборону. Робочий сезон мав починатись із відродженням природи навесні, оскільки камінь вважався субстанцією природи, яка «завмирає» взимку. Таким чином, обробляючи камінь у зимовий («мертвий») час, каменотес руйнував «внутрішні органи натури» (за образним висловленням М. Еліаде [8, с. 62]). Окрім того, припинення роботи взимку пояснювалось фізичними властивостями кам'яних порід та ускладненими технологічними особливостями їх обробки (під час сильних морозів вимерзав волога в породі, через що відбувається її руйнування).

Отже, протягом 20-60-х рр. ХХ ст. ми можемо чітко зафіксувати деформацію санітарно-гігієнічних умов праці майстрів-каменотесів. Регламентація робочого дня, тижня, сезону мала руйнівний вплив на систему традиційних занять подолан.

Варто зауважити, що дані студії також увиразнюють непересічне значення усноісторичних джерел, підкреслюючи їх значну роль у сучасних дослідженнях ремесел і промислів. Окрім того, розгляд санітарно-гігієнічних умов роботи каменотесів дає змогу досягти у дослідженнях антропологізації, «олюднення» промислу, себто висвітлити його не як абстрактну категорію в економічному та технологічному процесі, а як невід'ємний сегмент повсякденного людського життя.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Александрович Ю. Каменотесы-кустари и ремесленники Подольской губернии / Ю. Александрович // Кустарные промыслы Подольской губернии. – К., 1916. – С. 465-501.
2. Гомилевский Н. Кустарная промышленность в Херсонской губернии / Н. Гомилевский // Труды Комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. – СПб : Типография В. Киршбаума, 1882. – Вып. VIII. – С. 1477-1907.
3. Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. – Ф. 56 Архів А.И. Ярошевича. – Спр. 52 Материали по истории каменотесного промысла на Украине. – 68 арк.
4. Грінченко Г. Усна історія як метод і джерело дослідження / Г. Грінченко // [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://oralhistory.com.ua/publikacii/pidtrimka-uauu/uroshukax-vlasnogo-golosu-publ.html>
5. Записав автор 21 липня 2014 р. від Іваська Василя Юхтимовича 1927 р.н. та Іваська Григорія Юхтимовича, 1932 р.н., мешканців с. Букатинка Чернівецького району Вінницької області.
6. Записав автор 21 серпня 2014 р. від Гнатюка Павла Ілліча, 1942 р.н., і Буги Андрія Дмитровича, 1958 р.н., жителів с. Бандишівка Могилів-Подільського району Вінницької області.
7. Записав автор 18 липня 2014 р. від Заїченка Василя Григоровича, 1942 р.н., жителя с. Ломазів Могилів-Подільського району Вінницької області.
8. Элиаде М. Священное и мирское / М. Элиаде. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – 144 с.

Тетяна Каросва

ПРОБЛЕМНІСТЬ МУЗЕЙНОГО ПРЕДМЕТА ЯК ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННОСТІ

У січні 2010 р. англійське радіо BBC-4 випустило в ефір передачу з викладом загальної історії. Її розповідали за допомогою 100 музейних предметів з Британського музею. Головна ідея полягала в тому, щоб відібрати 100 предметів з музейних колекцій і викласти історію людства – «Всіх рівнів розвитку суспільства, а не тільки багатих і могутніх». Речі повинні були пояснити, «яким чином люди формували свій світ і яким чином він формував їх упродовж минулих двох мільйонів років» [1, с.15]. Свою розповідь про роботу над проектом ведучий почав з очевидного постулату: «Призначення музеїв полягає в тому, щоб розповідати про історію за допомогою предметів» [1, с.13]. І саме це, на його думку, є найважчим і найцікавішим. Яким чином змусити речі говорити? Відповідь, на його думку, проста: підбирати тільки ті речі, які розповідали б «про суспільства і про світ, для якого вони були створені, а не про окремі події»: як унікальні предмети, так і скромні предмети побуту [1, с.13]. Але як це робити?

Сьогодні із зростанням уваги до студій з історії повсякдення збільшується джерельне значення музейних предметів. І тут дослідники стикаються з специфічною дійсністю вітчизняних музеїв, більшість з яких було створено за радянської доби, тому комплектували вони переважно радянську дійсність, а попередній період оцінювався з певних ідеологічних позицій. І тут важливо зрозуміти систему цінностей, згідно з якою підбирали предмети на практиці, а не у музейній теорії. Як відомо, за теоретичними викладками основними завданнями діяльності музеїв є задоволення соціальної потреби в освоєнні накопиченої культурної спадщини, виховання і навчання відвідувача, а також формування у нього емоційно-оціночного ставлення до наукових досягнень і загальнокультурних цінностей, репрезентованих в предметах. Музейна діяльність пов'язана з процесом культурної комунікації, цілеспрямованим виявленням комплексу значень, властивих речі. Здійснення цих підходів на практиці дуже складне і вимагає від музейних фахівців толерантності, світоглядного релятивізму та різноманітних специфічних знань щодо предметів збирання. У цьому контексті збирання предметів для висвітлення повсякдення потребує доброї обізнаності не тільки з науковими розробками, а й з речовим наповненням звичайного буденного буття різних соціальних груп, що можуть різнитися за віком, статтю, майновим, соціальним або етнічним походженням.

Наукова значимість і об'єктивність висновків історичної науки визначаються репрезентативністю джерельної бази та професійним володінням методикою джерелознавчого аналізу. Історик, який звертається до музейних колекцій, неминує стикається з проблемою істинності музейного предмета як історичного джерела з історії повсякдення. Зрозуміло, трактування предмета залежить від рівня підготовленості дослідника, але ситуацію ускладнює незрима присутність у діалозі предмета та вченого посередника – музейного співробітника, який відібрав цю річ для збирання у музей.

У даній публікації наголошується на проблемі співвідношення унікального та типового у музейному предметі та на ролі музейного фахівця як посередника у формуванні джерельної бази досліджень з історії повсякдення. Треба зауважити, що, незважаючи на всю престижність, професіоналізм музейних працівників полягає в умінні дотримуватися балансу між наукою, освітою і розвагою, оскільки музеї не займаються безпосередньо ні першим, ні другим, ні третім. Музеї виходять з інтересів науки, але мають враховувати інтереси відвідувачів. На музейних фахівцях лежить відповідальність за документування сучасного соціокультурного процесу, зокрема повсякдення, відбір для збирання джерел, науковий опис і атрибуція прийнятих на збирання предметів, їхню наукову інтерпретацію у формі експозицій та музейних видань.

Уже на етапі відбору, оцінюючи предмет, музейник має врахувати його властивості: інформативність, атрактивність, експресивність, репрезентативність та естетичність. Вони є підставою для визначення музейної цінності предмета, його критеріями під час відбору до музейної збірки. Для істориків важливим є, насамперед, інформативність предмета. Але закономірно постає питання: чому надають перевагу музейники? Враховуючи, що найважливішою метою музейної діяльності є експозиційна та виставкова робота, для музейного фахівця атрактивність, естетичність чи експресивність предмета можуть стати визначальними. Наприклад, у відборі особистих документів для експонування фахівець

завжди надасть перевагу серед однакових документів тим, що мають сліди втручання або пошкодження. Серед кількох однакових інформативно документів воєнного часу музейник обере документ, пошкоджений кулею чи осколком, хоч естетично він буде менш привабливим, але його здатність викликати емоції буде вищою. І музейнику буде байдуже, наскільки цей предмет є репрезентативним для свого часу, адже атрактивні властивості у цьому випадку оцінюються вище.

Є ще одна важлива складова проблеми відбору предмета у музейну колекцію. Час закономірно призводить до руйнування і втрати більшої частини предметного світу певної епохи, що остаточно минає. Предмети, які з тих чи інших причин «вижили» у цій ситуації, знаходять невластиву їм раніше раритетність, а часом і унікальність. Вони перетворюються на знак, символ пам'яті та минулого. Чи є вони достатньо репрезентативними для своєї доби? І тут важливо, наскільки добре розуміє музейний співробітник ці знаки, що саме він відбирає для колекції. Яким є діалог між річчю та музейним співробітником, зусиллями якого вона перетворюється у «музейний предмет». З одного боку, над фахівцем тяжіє практика комплектування унікального, бажання догодити відвідувачам, забезпечивши спілкування з раритетними речами, з іншого боку, повсякдення має бути представлено типовими речами епохи. І тут виникає внутрішній конфлікт співвідношення унікального та типового у колекції.

Як музейний предмет кожна річ, навіть найпростіша, знаходить авторитет унікального історичного свідчення, незаперечної цінності. Будь-яка річ, потрапляючи до музею, за теорією американського культурного антрополога І. Копітоффа, набуває унікальності [2, с.155]. У неї з'являється «культурна біографія». Можна припустити, що функціональність речі, як її головна властивість, в музеї не знищується, а трансформується. Річ у музеї, як і раніше, позбавлена самодостатності. Вона не втрачає своєї залежності від тих, ким вона була створена і кому служила в минулому, але тепер залежить ще й від музею та його фахівців, хоча тепер цей зв'язок перетворює річ в багатовимірне джерело інформації про епоху, до якої вона належала. Повний інформаційний потенціал предмета повинен оптимізуватися в ході його зберігання та документування. Предмет завжди сприймається як включений в соціальний процес.

І тут може виникнути ще одна наукова колізія, яку можна проілюструвати на прикладі фотографії [3]. Тривалий час фотозображення сприймалися без критики і вважалися більш достовірним джерелом (на створення якого не впливав людський фактор) єдиного факту в певний момент часу, ніж текст і малюнок. Фотографії з історії повсякдення умовно можна класифікувати за рівнем постановки кадру сюжету при зйомці. Дуже часто дослідники забувають, що якщо людина задалегідь попереджена про зйомку, то вона до неї готується. І це має чималу роль у визначенні достовірності фотоматеріалу:

- зйомка неживих об'єктів. Вибір сюжету повністю залежить від автора, його уявлення про цінність чи значущість зображеного. На такому зображенні немає суб'єктів, які могли би прореагувати на факт проведення зйомки. Фотограф виступає інтерпретатором реальності. Він фіксує те, що вважає важливим;

- суб'єкти зйомки не бачать наведеної на них фотокамери, людина з апаратом залишається ними непоміченою. Проте ніколи з точністю не можна сказати, чи дійсно ніхто не помічає фотографа, або ж ті, хто знімаються, виконують роль, не дивлячись у камеру;

- об'єкт зйомки знає про факт фотофіксації. Фотограф і об'єкт знаходяться в контакті, відбувається робота на камеру, при цьому є тло як культурний контекст для фіксованих реалій. Тут відбувається повна взаємодія фотографа і суб'єкта. Наявні реалії підлаштовуються під зручність зйомки, іноді повністю відтворюється необхідний матеріал. Бажання фотографа якомога яскравіше показати особливості події (ширше – певної культури) призводять до того, що змінюються і переставляються окремі деталі, які, здавалося б, не впливають на достовірність, проте вносять зміни до подій, що відбуваються.

Іноді на фотоматеріалі видно, що фотограф був помічений тими, кого він знімав. Люди не встигли підготувати для себе роль, але на камеру прореагували. Сюди ж належать випадки, коли якась група людей знає про роботу фотографа, але не знає, в який момент вони будуть зафіксовані. Самі ж фотографи нерідко використовують різні хитрощі, щоб «приспати пильність» фотографованих.

У разі повної взаємодії фотографа і об'єкта зйомки можна виділити три підрівня матеріалу:

- самопозиціонування без спеціально заданого сценарію. Фотограф орієнтується на наявні можливості репрезентації події (ширше – культури), частково підлаштовує її під себе, частково підлаштовується сам;

- самопозиціонування зі сценарієм, наданим як фотографом, так й суб'єктами фотографування;

- реконструкція реалій.

На стадії передачі фотографії у музей чималу роль можуть грати її обставини, оскільки це не завжди робить сам автор і тут можна вкласти в наявний фотоматеріал сенс і значення, що відрізняються від авторського задуму, і навіть більше, свідомо подати невірну або недоброчесну інформацію. Водночас і музейний працівник, який сприймав інформацію, може зафіксувати її відповідно до своїх уявлень про зображене.

На тлі цього сьогодні фотографії сприймаються як конструкт, що відображає уявлення фотографа про культуру, а не реальне відображення цієї культури. А далі на шляху фотографій до музейних колекцій з'являється наступний фільтр у вигляді компетентності музейного працівника щодо зображуваних подій. Як наслідок, між реальним повсякденням та нашим уявленням про нього на основі фотографії стоять три фільтри, або інтерпретатори: фотограф, музейний працівник та історик, який користувався музейною колекцією.

Треба зазначити, що у роботі музейних працівників можна виділити джерелознавчий, мистецтвознавчий та історико-музеєзнавчий підходи до аналізу та синтезу. У власній дослідницькій діяльності музейники надають перевагу вивченню вербальних джерел, і лише потім речовим та зображувальним, хоча саме останні створюють унікальний образ музею. Водночас методика вивчення цих двох типів джерел у межах класичного історичного джерелознавства практично не розглядається.

Джерелознавчий підхід передбачає двояку постановку дослідницьких завдань. Одні музейні фахівці використовують результати атрибуції та аналізу музейних предметів і колекцій для того, щоб охарактеризувати технологічні процеси, повсякденну культуру, зміну стилю життя. Наприклад, можна реконструювати способи пивоваріння, конкретизуючи і ілюструючи процес виробництва інтерпретацією і публікацією начиння із відповідної

колекції. Або на основі класифікації страхових дошок, встановлення їхнього походження та інтерпретації зображень і текстів на них можна характеризувати систему страхування в Російській імперії та частково радянського періоду. Інші автори вживають «монографічне» дослідження одного або декількох музейних предметів з метою вироблення методики джерелознавчого дослідження і демонстрації можливостей використання вивчених предметів як джерел. У таких публікаціях рельєсно представлена методика музейного джерелознавства, а саме: атрибуція та переатрибуція на основі матеріалу і прийомів виготовлення, стилістичних особливостей та авторської манери, пильна увага до історії побутування предмета і обставинам його надходження в музей, ступеня збереження та умовам зберігання, змістова інтерпретація з урахуванням перспектив експонування.

Мистецтвознавчий підхід в історичних студіях використовується нечасто, лише як додатковий засіб дослідження предмета. Історико-музезнавчий підхід передбачає тісний зв'язок рішення джерелознавчих проблем з історією та проблемами комплектування музейного зібрання.

Тобто розкриття інформаційного потенціалу предмета музейники здійснюють переважно за допомогою класичних історико-джерелознавчих методик, тому на етапі зберігання предмета історики повсякдення дуже рідко можуть отримати специфічно музезнавчу інформацію про об'єкти дослідження. Фактично вони дублюють наукові розвідки музейників, лише на глибшому рівні особистих наукових інтересів.

Сьогодні спостерігається тенденція переходу від традиційного підходу до вивчення культури повсякдення до нових теоретико-методологічних. Якщо традиційні мистецтвознавчі та естетичні дослідження звертаються переважно до речово-предметних аспектів повсякденності, то роботи істориків, культурологів, семіологів – до психологічних, ціннісних, поведінкових аспектів повсякденного життя. Особливо помітно це на прикладі вивчення повсякденної культури селянства, де простежується перехід від інтересу до майнових відносин та предметів побуту до семіотики предметів у народній культурі, її знакової природи. Тоді народне мистецтво сприймається у взаємодії з навколишнім середовищем і світосприйняттям народу: ставленням народу до себе, своєї історії, клімату, ландшафту, до світу в цілому, космосу. Колекції музейних предметів з селянського побуту, зібрані, наприклад, у першій половині ХХ ст., інтерпретуються тепер з інших позицій.

Музеї сьогодні є чи не єдиною соціальною інституцією, яка має зберігати джерельний матеріал, особливо речовий, з історії повсякдення, проте у зверненні до нього треба враховувати кілька засторог. Перше, у комплектуванні музейних колекцій з історії повсякдення існує внутрішня конфліктна ситуація співвідношення унікальності та типовості виявленого матеріалу, адже складно оцінити, яким властивостям предмета віддав перевагу музейник, коли відбирав його до колекції. Ситуація ускладнюється, коли із збереженого матеріалу, який вже набув статусу рідкості, необхідно відібрати типові речі з минулої епохи, що характеризують дійсність. По-друге, на етапі зберігання предмета відсутність специфічно музейних методик вивчення предмета, недостовірність отриманих від реципієнта відомостей або недбалість музейного працівника у фіксації отриманої інформації, перевага у роботі музейників джерелознавчих підходів до аналізу та синтезу – все це позбавляє історика

можливості отримати додаткову профільну інформацію з музейного середовища, фактично він залишається один на один з предметом.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Макгрегор Н. История мира в 100 предметах / Н. Макгрегор. – М. : Эксмо, 2012. – 800 с.
2. Копытофф И. Культурная биография вещей: товаризация как процесс / И. Копытофф // Социология вещей : сб. ст. / под ред. В. Вахштайна. – М., 2006. – С. 134-168.
3. Толмачева Е.Б. Фотография как этнографический источник : по материалам фотоколлекции Музея антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера) РАН : автореф. дис. канд. ист. наук : 07.00.07 / Е.Б. Толмачева ; Музей антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера) РАН. – СПб., 2011. – 18 с.

Володимир Качмар, Назарій Зьолковський

З ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ РАДЯНСЬКОГО СТУДЕНТСТВА ЛЬВІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Останнім часом в історичній науці зростає зацікавленість повсякденним життям різних груп та прошарків населення. Науковий інтерес до цієї тематики сприяє вивченню не лише матеріально-предметного простору людини, а також її внутрішнього світу, звичок, обставин формування світосприйняття, життєвої позиції, принципів та норм поведінки, морально-психологічних особливостей, взаємовідносин з іншими соціальними групами.

Визначальним джерелом поповнення радянської інтелігенції була студентська молодь, вихована в дусі комуністичної моралі та ідеології. Студентство, як молода соціально-демографічна група, було найбільш відкритим до суспільних новацій, знаходилося у постійному внутрішньому пошуку, в процесі якого формувалася певний світогляд. Відтак визначалися їх духовні, політичні переконання, цілі, а також інтереси, мотивації та життєві пріоритети. Важлива риса, яка вирізняла студентську молодь від інших соціальних груп, полягала у нагромадженні та засвоєнні нею наукових знань. Студентська молодь будь-якого вищого навчального закладу Радянської України створювала власну соціальну групу, відмінну від інших установ.

Історію повсякденності є новим явищем, сьогодні ще мало розробленим, та недостатньо вивченим сучасною вітчизняною історичною наукою. Відомим дослідником життя студентської молоді в радянський період є Наталя Хоменко [1-2]. Цікавою розвідкою з цієї ж проблематики є стаття Тараса Палія [3]. Частково цієї тематики торкалися Василь Благий [4], Володимир Качмар [5-6], Роман Генега [7-8]. Вагому роль в процесі ознайомлення з життям студентської молоді радянської епохи відіграють сучасні дослідження [9-14], а також спогади львівських істориків. Особливу цінність складають спогади професійних дослідників – колишніх студентів Львівського університету. Серед яких виразно виділяються статті та монографії професорів: Миколи Крикуна, Степана

Макарчука, Костянтина Кондратюка, Михайла Швагуляка, Ігоря Гроссмана, Оксани Франко, Степана Мовчаната ін. [15-24].

Навчальний процес у Львівському університеті відновився 16 жовтня 1944 р. [25]. Відомо, що університет впродовж багатьох століть виділявся серед інших вищих навчальних закладів Львова, як потужний освітньо-науковий центр. У повоєнні роки він став визначальною інституцією радянської влади у політиці радянзації вищої школи у західних областях УРСР [26]. У 1944/1945 н.р. у складі університету налічувалося 8 факультетів: юридичний, історичний, геологічний, біологічний, хімічний, географічний, фізико-математичний, та філологічний. 1950 р. після реорганізації філологічного факультету, окремою адміністративною одиницею став факультет іноземних мов, а з 1954 р. – факультет журналістики. У 1954 р. поділом фізико-математичного факультету утворено нові – фізичний і механіко-математичний факультети. На початку 1960-х рр. загальна кількість факультетів в університеті зростає до 11. У 1966 р. на базі Львівської філії Київського інституту народного господарства створено економічний факультет, а 1975 р. на базі механіко-математичного факультету виникли математичний факультет, факультет прикладної математики та механіки. Загальна чисельність факультетів в університеті станом на 1980 р. зростає до 13 [27, с. 52, 50–61].

У зазначений період студентська молодь Львівського державного університету імені Івана Франка репрезентувала собою окрему групу. Більшість студентів денної форми навчання складали особи, вік яких становив від 18 до 25 років. Це приблизно 74% від загальної кількості студентства університету. Молодь від 26 до 30 років складала 15-17%, а особи старші 30 років лише 3,5% з тих, хто навчався [18, с. 72; 27, арк.3]. Степан Макарчук згадує про вікові відмінності в часи його студентських років наступне: «Певне «групування» спостерігалось за віком. Справа в тому, що серед студентів тут були значні відмінності. Віталій Музика – учасник війни, 1926 р.н; Борис Сліпченко – учасник війни, здається, ще старший; Олександр Суник – 1925 р.н.; так само Світлана Одегова; Вадим Купленік – 1926 р.н. Певний прошарок становили студенти мого віку чи близько того (1928-1931 р.н.): Андрій Поберезький (1929 р.н.), Степан Злупко (1931 р.н.), Василь Плисюк (1931 р.н.), Роман Сучик (1931 р.н.). Проте найбільше за віком було тих, котрі народилися у 1933-1934 рр.» [18, с. 72].

Кількість студентів Львівського університету (стаціонару та заочного відділення) у післявоєнний період виглядає так: у 1944/1945 н.р. у виші навчалось 566 студентів, закінчило – 86; у 1945/1946 н.р. – відповідно, 1455 та 27; у 1946/1947 н.р. – 1956 та 40; у 1947/1948 н.р. – 3692 та 203; у 1948/1949 н.р. – 3905 та 380; у 1949/1950 н.р. – 4010 та 459.

Кількісний склад студентів стаціонару Львівського університету протягом 1950-1970 рр. має такий вигляд: у 1950/1951 – 2753, у 1955/1956 – 3838, у 1960/1961 – 3758, у 1965/1966 – 3845, у 1970/1971 – 5446, у 1975/1976 – 6258 осіб.

За факультетами кількість студентів протягом вказаного періоду розподілялася так: біологічний факультет: 1950/1951 н.р. – 208, 1955/1956 н.р. – 262, 1960/1961 н.р. – 380, 1965/1966 н.р. – 309, 1970/1971 н.р. – 371, 1975/1976 н.р. – 396; геологічний факультет: відповідно 138, 323, 263, 293, 366, 355; географічний факультет – 119, 204, 209, 202, 247, 257;

факультет іноземних мов: 436, 640, 432, 435, 496, 484; історичний факультет – 270², 271, 224, 190, 269, 367; філологічний факультет – 484, 632, 462, 442, 535, 574; хімічний факультет – 168, 290, 245, 273, 394, 321; юридичний факультет – 621, 225, 228, 219, 284, 451; механіко-математичний факультет: з 1955/1956 н.р. – відповідно 368, 556, 817, 816, 653; фізичний факультет: з 1955/1956 н.р. – відповідно 341, 368, 554, 887, 846; факультет журналістики: з 1955/1956 н.р. – відповідно 211, 206, 111, 195, 358; економічний факультет: у 1970/1971 – 586, у 1975/1976 – 698; прикладна математика: у 1975/1976 – 498.

З 1940 р. у Львівському університеті існує заочна форма навчання, статистика студентів якої, наприклад, за 1950-ті – 1960-ті рр. виглядає так: у 1949/1950 н.р. – 1326, у 1955/1956 н.р. – 2573, у 1960/1961 н.р. – 4828, у 1965/1966 н.р. – 7964, у 1970/1971 н.р. – 6629.

Показовим для перших повоєнних років є національний склад студентства. Чисельність поляків, у зв'язку з процесами депортацій до Польщі, у 1944-1946 рр. зменшилася із 30% до 2%. Вакансії, між іншим, були заповнені росіянами, котрі становили 15% від загальної кількості студентів [29, арк. 5]. Кількість українців на денній формі навчання у вищому навчальному закладі зростає з 72 % у 1947/1948 н.р. до 85% у 1963/1964 н.р. Відповідно, число представників західних областей УРСР зросло з 25% у 1944/1945 н.р. [29, арк. 5] до 76,87 % у 1957/1958 н.р. [30, арк. 3; 31, арк. 28]. Представництво студентів з інших республік СРСР не перевищувало 3-4 % [31, арк. 20]. Про національний склад студентів-істориків згадує С. Макарчук: «За цими показниками на загал невеликий за кількістю студентів курс (близько 55 осіб, з яких сформували дві групи – «А» і «Б»; мене записали в групу «Б») був дуже різним. На ньому числилося 37 українців, декілька з яких були російськомовними, близько 10 росіян..., чотири євреї...один татарин...» [18, с.71–72].

Тривалість навчання в університеті становила 5 років. Для порівняння, період навчання у міжвоєнному університеті становив 4 роки на гуманістичному і 5 років на природничих факультетах. Право вступу до Львівського університету, як і до інших вищих навчальних закладів СРСР, на денну форму навчання мали особи, віком від 17 до 35 років, а на вечірню та заочну – особи без вікових обмежень [32, арк. 1–2, 8, 12]. У 1944/1945 н.р. чисельність студентів денної форми навчання становила 705 осіб [29, арк. 4], а вже 1964/1965 н.р. – 4408 [28, арк.3]. Станом на 1984/1985 н.р. в університеті навчалось понад 11 000 студентів денної форми навчання. Інакше кажучи, за 40 років їхня кількість зросла у 15,6 рази.

Після зарахування до університету студентів розподіляли по групах за алфавітним порядком [33, арк. 100-103]. У кожній групі було в середньому по 25 студентів. В залежності від чисельності студентів, формувалося від двох до п'яти академічних груп [34, арк. 82]. На чолі кожної групи був староста, який, як правило, співпрацював з Комітетом комсомолу ЛДУ імені Івана Франка. Впродовж 1944/1960-х н.р. старостами були переважно особи чоловічої статі [35, арк. 183].

Відповідно до закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям та про подальший розвиток системи народної освіти СРСР», з кінця 1950-х рр. значними перевагами при прийомі до університету почали користуватися особи, які мали дворічний стаж роботи на виробництві або служили у лавах Радянської Армії. У 1969 р. з метою підвищення рівня

² За кількістю студентів історичний факультет належав до середніх. (Див.: [18, с. 70]).

загальноосвітньої підготовки робітничої та сільської молоді і створення необхідних умов для вступу до вищів, при Львівському університеті відкрито підготовче відділення (зі спеціальностей «фізика», «математика», «геологія», «географія», «біологія», «історія», «правознавство», «журналістика», «українська філологія», «планування народного господарства та планування промисловості», «економічна кібернетика», «організація обробки економічної інформації»). Завдяки цим заходам у 1960-х – на початку 1970-х рр. 2/3 студентів Львівського університету становили діти робітників і селян.

У 1944-1950 рр. навчання для більшості студентів університету було платним. Річна оплата за навчання на денному відділенні становила 300, а на заочному – 150 крб. За несвоєчасну оплату студентів відраховували з університету [36, с. 112]. У 1945-1953 рр. розмір стипендії для студентів становив: на 1 курсі – 220 крб., 2 курсі – 240 крб., 3 курсі – 265 крб., 4 курсі – 265 крб., 5 курсі – 290 крб. [8, с. 603]. Згадуючи про матеріальні умови свого студентського побуту в 1951 р., проф. С. Макарчук зазначає: «Звичайна студентська стипендія становила 220 крб., підвищена – десь 260. Отримували її близько 80% студентів, котрі на сесіях одержували відмінні та добрі оцінки. Впроголодь на стипендію можна було вижити» [18, с. 73]. У 1952/1953 н.р. право отримувати стипендію мали 2207 студентів (75 % від загальної кількості) [37, арк. 1]. У липні 1964 р. Радою міністрів СРСР встановлено нові розміри стипендій для студентів вищих навчальних закладів. Студенти 1-4 курсів почали отримували 28 крб., 5-6 – 33 крб. на місяць, для студентів природничих спеціальностей встановлювалась щомісячна доплата у розмірі 7 крб. Студенти-відмінники отримували підвищену стипендію у розмірі 45 крб. [38]. У своїх спогадах про навчання на першому курсі історичного факультету Львівського університету в 1964 р. згадує проф. Костянтин Кондратюк: «Звичайна стипендія складала 28 крб. на місяць. Хто ж вчився на відмінно, отримував підвищену стипендію, 45 крб. Отримуючи таку стипендію, я почав заощаджувати і врешті купив костюм, кілька сорочок, туфлі» [20, с. 37]. В той час, заробітна плата для студентів університету заочної форми навчання становила приблизно 80-100 крб. [39].

Навчальний процес цих років свідчив про часткову відсутність контролю за ним з боку адміністрації факультетів. Були випадки, коли не проводилося ні обліку успішності, ні рейтингу знань студентів. Значна частина студентів впродовж навчального року займалася усім, окрім науки, а перед сесією надолужувала те, що пропустила. Поміж поширених розваг студентів була гра в карти, зокрема в «підкидного». Практикувалися горе-студенти не лише в гуртожитках, але й в аудиторіях, під час «пар» [40, с. 267]. В університеті майже нормою стали спізнєння на заняття на 15-20 хв. [8, с.601]. Проте більшість студентів регулярно відвідували лекції та семінарські заняття через страх бути відрахованими за прогули [41, арк. 51].

На початку 1960-х рр. XX ст. в університеті відбулося скорочення кількості аудиторних занять, які проходили протягом тижня, а також зменшено кількість залків та екзаменів, що виносилися на сесію. Для студентства це уможливило організацію свого робочого часу, адже більше часу виділялося для самостійної роботи в бібліотеці [42, с. 443]. Статистика свідчить, що кількість студентів, які щодня відвідували бібліотеку університету, становила 400-450 осіб [43]. Книги, видані до 1939 р., зберігалися у спецфондах, доступ до яких студентам був заборонений. Це стосувалося насамперед видань авторства українських істориків, філологів,

правників та ін., яких радянська влада клеймила як «буржуазних націоналістів». Під час часткової лібералізації суспільного життя в період так званої «хрущовської відлиги» серед студентів-гуманітарних факультетів університету неабиякою популярністю користувався читальний зал бібліотеки Академії наук УРСР на вулиці Радянській, 24 (тепер – вулиця Винниченка), де у вільному доступі зберігалися книги, видані у Львові у міжвоєнний період [44, с. 710-712]. Наприкінці 40-х рр. XX ст. великою популярністю користувалася бібліотека, яка знаходилася в головній будівлі університету (сьогодні на цьому місці знаходиться бухгалтерія). У 1950-х рр. студенти відвідували бібліотеку на вул. М. Драгоманова. На старших курсах працювали у бібліотеці імені В. Стефаника.

Навчальний рік поділявся на два семестри, які закінчувалися зимовою та літньою сесіями [45, арк. 54]. У випадку, якщо студент не склав іспиту з предмету, він одержував талон. У зимовій період, перездача відбувалася після сесії, а у літній – наприкінці серпня, до початку вересня [46, арк. 115]. Відсутність контролю за навчальним процесом на денній формі навчання університету під час навчального року, зазвичай, не впливала на відсоток успішності під час сесії. На кінець 1965 р. 90% студентів денної форми навчання – «стаціонару» – не мали талонів [47, арк. 75]. Як правило, з першого курсу навчання студентів не відраховували. Найчастіше студентів виключали після перших двох курсів за академічну неуспішність та за значні пропуски занять. На старших курсах університету чисельність студентів зменшувалася за рахунок переведення їх на заочну форму навчання. Це було пов'язано насамперед із працевлаштуванням, а також із сімейними обставинами. Зазвичай, дівчата, які виходили заміж та йшли у декретну відпустку по догляду за дитиною, завершували навчання заочно.

Значний відсоток відрахованих студентів складала особи, яких підозрювали в участі у підпільних націоналістичних організаціях [48, с. 214]. Громадсько-політичне життя студентства Львівського університету офіційно й надалі залишалося у межах принципів тоталітарного режиму з «керівною» роллю комуністичної партії.

З 1944 р. і до останніх днів СРСР у виші виникали і діяли українські підпільні групи й організації, які намагалися пробудити національну свідомість українців, донести до них правду про злочини радянського режиму. Численними були випадки обмеження української молоді у громадянських правах, зокрема, в праві на освіту, лише з мотивів політичної благонадійності [19, с. 315-320]. У 1946-1947 рр. у Львівському університеті діяла Організація боротьби за волю України (ОБЗВУ), яку очолили студенти Петро Січко (філологічний факультет) та Мирон Шлюсар (юридичний факультет). Вона налагодила випуск і розповсюдження антирадянських листівок, надсилала листи в урядові інстанції. Після викриття організації органами державної безпеки її членів заарештували.

У 1964-1967 рр. у Львівському університеті діяла філія підпільного Українського національного фронту. У 1949 р. з університету було виключено студентів-істориків: Романа Гладкого, Зеновія Матисякевича та Михайла Строніцького, які займалися збором українських народних пісень, присвячених УПА. У 1965 р. було відраховано з лав студентства шестидесятника Івана Гея [40, с. 260]. В 1972 р. на тривалий термін були засуджені за «очорнення сучасної радянської дійсності» випускники вишу Ігор та Ірина Калинці.

У 1973 р. КДБ було проведено кампанію гучного осуду групи студентів історичного та філологічного факультетів, які відкрито висловлювалися щодо радянської національної політики, обмеження сфери функціонування української мови, наступу русифікації та поширювали антирадянські гасла. З Львівського університету було відраховано близько 10 студентів історичного та філологічного факультетів, зокрема, відмінників навчання Івана Сварника, Мар'яну Долинську, Степана Случа (керівника групи), Леоніда Філонова, Ігоря Кожана, Романа Козовича, Ігоря Худого. У націоналістичному ухилі історичних досліджень на початку 1970-х рр. звинуватили завідувача кафедри історії УРСР професора Миколу Кравця (1928 р.н.) [24, с. 7-8], професора кафедри історії СРСР Олександра Карпенка (1921 р.н.) [49, с. 518-548], завідувача кафедри історії СРСР Юрія Сливку (1930 р.н.) [50, с. 38], які були змушені залишити університет [51].

У наступні роки радянська влада уважно стежила за тим, щоб громадське життя і моральна атмосфера на факультетах залишалися в межах «застою», який особливо гніточе впливав на гуманітарні науки: Державний комітет у справах преси та обліти на місцях санкціонували друк лише тих видань, які не виходили за межі офіційної ідеології марксизму-ленінізму й постулатів політики комуністичної партії.

Важливим елементом навчального процесу була щорічна навчальна, виробнича та педагогічна практики, які студенти проходили у різних куточках України та СРСР. Так, майбутні біологи здобували практичні вміння та навички на базі високогірного біологічного стаціонару в Карпатах та Волинського біологічного стаціонару, географи – в Карпатах та на Закарпатті, геологи – у геологічних експедиціях на сході СРСР, історики – під час археологічних розкопок на заході та півдні України. У своїх спогадах проф. С. Макарчук із захопленням згадує про те, як він та інші студенти-історики третього курсу проходили навчальну (музейну) практику в Москві: «Керівники практики особливо нами не займалися, мали у Москві власні інтереси. Єдине, що вони зробили, це визначили головні московські музеї та зажадали, щоб після їхнього відвідання кожен студент написав звіт про те, що бачив і чого навчився після екскурсії» [18, с. 114-115].

Майбутні фахівці педагогічних спеціальностей проходили виховну педагогічну практику без відриву від навчання (тривалістю 4-6 тижнів), навчально-виховну (6-8 тижнів) та стажувальну педагогічну практику (до 3 місяців) [42, с. 456]. Педагогічну практику проходили раз на четвертому [52, арк. 115] або на п'ятому курсі навчання [53, арк. 177], а з 1986 р. – двічі на четвертому та п'ятому курсах.

Бувало, що взаємини викладачів і студентів у навчальному закладі і поза ним відображали регіональні поділи. Мали місце факти, коли місцеві викладачі доволі прохолодно ставилися до приїжджих студентів зі східної України. У цьому відношенні серед професорів Львівського університету виділявся відомий математик Мирон Зарицький. Його симпатії, як правило, схилилися в бік місцевих студентів [54, арк. 112].

Велика політизація та ідеологізація в університеті була перешкодою у навчальному процесі. Ще в листопаді 1939 р. у Львівському університеті створено комсомольську організацію. Більшість студентів університету перебувала в її рядах. Основним завданням організації було проведення ідейно-виховної роботи. Так, станом на 1952/1953 н.р. членів Всесоюзної ленінської комуністичної спілки молоді (ВЛКСМ) було 90,3% від загальної

кількості студентів [55, арк. 28]. В умовах безальтернативного панування в усіх сферах суспільно-політичного життя комуністичної ідеології, навчальний процес неминуче ставав її заручником. У 1957 р. в університеті створено кафедру наукового атеїзму, в 1963 р. – наукового комунізму, основним завданням яких було «піднесення ідейно-теоретичного рівня виховання радянських студентів у дусі марксизму-ленінізму» [3, с. 374-375]. Про діяльність комсомольської організації історичного факультету детально розповідає у своїх спогадах С. Макарчук [18, с. 83-87].

За радянською традицією усі студенти денного відділу навчання були членами профспілкової організації, яка займалася питаннями їхнього побуту та відпочинку. У 1964-1965 н.р. з 4408 студентів членами профспілки університету не були 188 (4,2%) осіб [56, арк. 26]. При студентському профкомі працювала каса взаємодопомоги. Її послугами щороку користувалося понад 2 тис. осіб. Охочий вступити до каси взаємодопомоги робив перший внесок у розмірі 40 коп. і сплачував щомісяця по 20 коп. При нагальній потребі член каси міг розраховувати на кредит, а матеріально незабезпеченим студентам він видавався безкоштовно [57]. Профспілковий комітет здійснював розподіл між студентами путівок у будинки відпочинку, санаторії, на турбази. Наприклад, у 1984-1985 н.р. кількість студентів, які скористалися ними, становила 50 осіб.

Важливе значення для переважної більшості студентства мала можливість проживання у гуртожитку, адже чимало студентів були нетутешніми. Зважаючи на їхнє важке матеріальне становище, батьки не мали змоги винайняти для проживання дітей квартиру у Львові [3, с. 378-380]. В університеті намагалися частково зарадити цій проблемі. Виділялися незначні кошти, в середньому по 25 крб. на рік, на так звані «житлові кутки». Для прикладу, в 195-1953 н.р. на кошти виділені університетом, 100 студентів змогли винайняти кімнати на квартирах у Львові [37, арк. 1]. З часом фінансування збільшилося. Відтак кількість таких студентів у 1955-1956 н.р. зросла до 300 осіб [38, арк. 9].

У 1944-1945 н.р. Львівський університет мав у своєму розпорядженні 2 гуртожитки. Один знаходився на вул. Герцена, 7; інший – на вул. Пушкіна, 49 (тепер – Т. Чупринки). Послугами цих гуртожитків користувалося до 300 студентів [29, арк. 31]. У другій половині 40-х рр. XX ст. для потреб студентів Львівського університету був переданий гуртожиток на вул. Жовтневій, 41(тепер – Д. Дорошенка). Це було приміщення колишньої греко-католицької духовної семінарії. Цей гуртожиток був найменш придатним для життя студентів: у більшості його кімнат проживало по десять, а то й більше осіб. Катастрофічно бракувало меблів та іншого інвентарю для облаштування тої чи іншої кімнати [59, арк. 58]. Однак багато студентів вважали його найкращим. Як згадує про це Степан Мовчан: «Найкращим тоді вважався гуртожиток на вулиці Жовтневій, 41, де сьогодні, зокрема розміщені кафедри і аудиторії географічного факультету та факультету іноземних мов. Студенти цінували його вигідне центральне розміщення (навіть у морозні дні можна було перебігти до головного корпусу без пальто і шапки). Були й інші переваги: більшість кімнат могли вмістити лише п'ять ліжок, одну шафу та один стіл; на широкому подвір'ї знаходився великий одноповерховий спортивний зал і два спортивні майданчики на різних рівнях висоти, де відбувалися не тільки заняття з фізкультури, а й змагання з баскетболу, волейболу, гандболу і тенісу. В гуртожитку містилася спільна велика кухня, на якій мешканці мали

варити їжу, однак, у супереч заборонам, у кожній кімнаті були напіввідпільні електроплитки» [23, с. 347-348].

На початку 1961-1962 н.р. у трьох гуртожитках університету проживало 1317 студентів, що становило 36,7 % від потреби житла приїжджих юнаків та дівчат [59, арк.33]. У 1962 р. споруджено гуртожиток на вулиці Ленінського комсомолу (нині вулиця Пасічна) на 960 місць [59, арк.31]. На кінець 1965 р. у чотирьох гуртожитках університету проживало 1872 студенти, (це 65% від їх потреби у житлі) [60, арк. 13]. У 1969 та 1975 рр. було споруджено два гуртожитки університету на вулиці Ленінського комсомолу (нині Пасічна). На 1976 р. понад 2600 студентів університету проживали в гуртожитках, однак вільних місць й надалі не вистачало. Так, у 1982 р. у гуртожитку під номером сім проживало 1200 студентів. При нормі житлової площі на одного мешканця 6,5 квадратних метрів, тут вона складала лише 4,5. Частково покращило ситуацію введення в дію двох гуртожитків на вулиці Медової печери у 1983 та 1986 рр. [3, с. 379]. У другій половині 1980-х рр. університетські гуртожитки забезпечували потреби 85% житла не місцевих студентів.

Місця у гуртожитках розподілялися між факультетами пропорційно до кількості приїжджих. На факультеті питання про поселення студентів вирішувала комісія, яка складалася з декана, голови профбюро і секретаря комсомольського бюро факультету. Для студентів першого курсу резервувалося до 40% місць [61].

З першої половини 1960-х рр. в університетських гуртожитках діяла практика розселення дівчат та хлопців в окремі корпуси та блоки. Так, у гуртожитку університету на вулиці Ленінського комсомолу (Пасічна) проживали хлопці, а в гуртожитках на вул. Жовтневій, 41 (Дорошенка) та Пушкіна, 49 (Чупринки) проживали дівчата. Університетський гуртожиток на вул. Герцена, 7 був єдиним гуртожитком, де хлопці і дівчата проживала спільно, однак у різних блоках [62, арк. 14]. Порядок і чистоту в гуртожитках і проведення виховної роботи покладалося на Студентські ради. Їх, як правило, очолювали старшокурсники або студенти, які відслужили в лавах Радянської Армії. З 1962 р. започатковано самообслуговування у студентських гуртожитках [59, арк. 33]. У вільний від навчання час студенти чергували на прохідній, прибирали у кімнатах, здійснювали своїми силами ремонт меблів та іншого обладнання кімнат [3, с. 378-379]. Для заохочення порядку у гуртожитку була створена університетська комісія, яка видавала премії студентам, у яких були найохайніші кімнати. Найбільше таких нагород отримали студенти, які проживали в гуртожитку на вул. Пушкіна, 49 (Чупринки) – студенти-біологи та аспіранти Університету [63, арк. 11]. Рівень дотримання чистоти та порядку у гуртожитках вузу змінився на краще. Однак, відсутність постійного пропускового режиму після 22 години, створювала умови, в яких гуртожитки нерідко відвідували «непрохані» гості, які не були студентами Університету [62, арк. 33]. Студенти, які проживали в гуртожитках, постійно нарікали на бездіяльність господарської частини Університету. Значна частина комендантів, які стежили за дотриманням порядку у гуртожитках, зловживали своїм службовим становищем та мали схильність до алкоголю. Так, в середині 1960-х рр. за постійні п'янки зі студентами був звільнений від виконання обов'язків коменданта ст (нині Дорошенка), у великій кімнаті студентського гуртожитку на вул. Жовтневій (Дорошенка) т. Микуран [63, арк. 11-13]. Про умови проживання в гуртожитку у своїх спогадах згадує К.Кондратюк: «Жили в гуртожитку

на вул. Жовтневій (нині Дорошенка), у великій кімнаті, де розмістили 10 ліжок. Одного дня Анатолій Дроварьов, колишній старшина, сам з Донеччини, приніс з військової частини велику каструлю, чайник, горнятка, ложки і вилки. Почали по черзі куховарити» [20, с. 37].

У період «перебудови» влада намагалася демократизувати усі сфери життя. Звичайно, «гласність» пробуджувалася насамперед у середовищі найбільш активному та радикальному – студентському. У 1988 р. під час опитування молоді, яка проживала в гуртожитку, виявилось, що робота опаловальної системи задовольняла понад третину студентів. Стан душових кабін, санвузлів та побутових кімнат влаштував лише 6% студентів. Негативну оцінку функціонування гуртожитків дали майже 55% опитаних [64].

Дозвілля студентів нашого університету було важливою складовою їх повсякденного життя. Керівництво ВНЗ намагалось максимально сприяти організації студентського дозвілля, зазвичай, в контексті радянської ідеології. Умовно дозвілля можна розподілити на два види. Офіційний відпочинок (художня самодіяльність, участь у спортивних секціях та студентських наукових товариствах, тематичні вечори, зустрічі з відомими особистостями), організовувався комітетами комсомолу та студентськими клубами. Згадуючи свої студентські часи С.Макарчук пише: «Громадські організації, а також викладачі Львівського університету завжди проводили відповідну роботу зі студентами, спрямовану на розвиток у них культурних та мистецьких інтересів, ознайомлення з історією Львова, його архітектурними пам'ятками, музеями, театрами» [18, с. 115].

Видами ж неофіційного студентського відпочинку можна назвати розваги поза університетськими стінами: відвідування театрів, кінотеатрів, музеїв, танцмайданчиків, читання різнопланової літератури, прогулянки, в зимовий період – катання на ковзанах та лижах тощо [23, с. 346–347]. Студентська молодь надавала перевагу індивідуальному або гуртовому (у колі друзів) перегляду кінострічок та вистав. Відвідування кінотеатрів та театрів було чи не найулюбленим способом відпочинку [65, с. 127].

На початок 1944 р. у місті налічувалося 14 кінотеатрів. У серпні 1949 р. у місті діяв 21 кінотеатр. Ціна квитка становила 5-7 крб.(після грошової реформи 1961 року 50-70 коп). На денні сеанси, крім недільних і святкових днів, надавалася знижка в розмірі 30 % [66]. Проф. К. Кондратюк згадує про те, що «великою популярністю серед студентства Львова користувалися кінотеатри, особливо в центрі міста: «Дніпро», «Київ», «Україна», ім. Коперника, ім. Щорса. Квитки на денний сеанс коштували 20-25 коп., а на вечірні – 30-70 коп. На цікаві фільми у вихідні дні в касах кінотеатрів у чергах за квитками люди стояли годинами» [21, с. 383].

В умовах постійного дефіциту походи у кіно та театри були основною втіхою для студентів. Приїжджі студенти більшість часу проводили в гуртожитках, де старшокурсники організовували вечори, які, як правило, по вихідних завершувалися дискотеками та танцями. Популярністю користувалася гра в карти, яка в 1948-1950 рр. набула масового поширення [40, с.266]. Свята займали помітну частину студентського дозвілля. Це були як загальнодержавні: лютневі, березневі, травневі та жовтневі свята тощо, які супроводжувалися парадами та маніфестаціями; університетські свята – день першокурсника, день студента, день здачі сесії, які проходили в університетських клубах чи залах, так і приватні свята, які студенти організували в гуртожитках.

Особливо колоритними у радянський період були так звані «комсомольські весілля», коли одружувалися студенти університету. Весілля часто проходили в гуртожитках. На них, зазвичай, були присутні студенти, викладачі, представники профкому та комсомольської організації університету. З викладачів вузу обиралися так звані «названі батьки». Від гостей молодня отримували подарунки, серед яких найбільшими були ключі від окремої квартири у гуртожитку, переданої секретарем комсомольської організації університету. Після урочистої частини починалося застілля, яке чергувалося танцями під студентський вальс [67].

У післявоєнний період художня самодіяльність, фізкультура і спорт починають ще більше входити в життя студентів та викладачів вузу: був організований Студентський клуб Львівського університету, при якому діяли гуртки художньої самодіяльності, вокально-хореографічний ансамбль «Черемош», симфонічний оркестр та ін. При студентському клубі університету у 1960 р. діяло 12 гуртків.

У 1946 р. у Львівському університеті за ініціативи студентів виникла літературна студія «Франкова кузня». Одним із її організаторів став історик преси, літературознавець, майбутній декан факультету журналістики В. Дмитрук. Серед перших учасників «Франкової кузні» був Дмитро Павличко. Пізніше до неї приєдналися Володимир Лучук, Роман Лубківський, Роман Кудлик, Микола Ільницький [3, с. 381].

З 1957 р., після випуску на Львівському телевізійному заводі перших телевізорів, в гуртожитках університету поширюється мода колективного перегляду спортивних телепередач. Один телевізор у середньому припадав на 100 студентів [63, арк. 10-11].

Однією з форм дозвілля студентів університету було заняття спортом. У 1948 р. на базі кафедри фізичної підготовки створено кафедру фізичного виховання і спорту. Вже на 1948-1949 н.р. при ній існувало 14 спортивних секцій. Лише за 1961-1968 рр. викладачі кафедри підготували більше 15 майстрів спорту. У 1952 р. за ініціативою викладачів і студентів Львівського університету споруджено спортивний майданчик, а згодом – стадіон з футбольним полем, легкоатлетичними доріжками та секторами, майданчик для спортивних ігор. У 1957 р. на межі Свалявського і Мукачівського районів Закарпатської області, у гірській лісистій місцевості на висоті 350 м над рівнем моря, збудовано спортивно-оздоровчий табір «Карпати». Визначною подією стало відкриття у 1980 р. спортивного комплексу Львівського університету: стадіон, ігрові майданчики, 2 ігрові зали, плавальний басейн, зали для занять боксом, боротьбою, карате, тренажерні зали, зал лікувальної фізкультури тощо. Університет регулярно брав участь у спартакіадах, де найсильнішою була команда механіко-математичного факультету. Серед вищих навчальних закладів Львова, університет був у трійці найкращих (після Інституту фізкультури та Політехнічного) [68, арк. 33-34]. У 1965 р. на спартакіаді серед вищих навчальних закладів Львова університет зайняв перше місце [69, арк. 23]. У 1980 р. відбулося відкриття спортивного комплексу університету, площа якого сягала 7,5 тис. квадратних метрів, відтоді студенти університету могли відвідувати навчально-тренувальні заняття з 26 видів спорту. Значних успіхів досягли спортсмени університету [3, с. 383]. У 1961-1965 рр. було підготовлено 5 майстрів спорту, а 1966-1970 рр. – 6. Серед спортсменів університету були чемпіони Європи, призери першостей СРСР, члени збірних команд України [42, с. 496]. В 1965 р. Ігор Матвеев, студент механіко-математичного факультету, став чемпіоном України з легкої атлетики, а Горг Іванов

– студент економічного факультету, став кандидатом до олімпійської збірної СРСР з велоспорту [62, арк. 23].

Студенти Львівського університету в радянський період залучалися до наукової роботи через Наукове студентське товариство. Її підсумки підбивалися на щорічних наукових конференціях. Вже у другому семестрі 1939-1940 н.р. почали працювати студентські наукові гуртки. У післявоєнний період їхня діяльність керувалася Науковим студентським товариством (на 1949-1950 н.р. воно вже об'єднувало 50 гуртків). Деякі студенти були учасниками Львівського обласного відділення Всесоюзного хімічного товариства ім. Д.І.Менделєєва (засноване 1946 р.) та Львівського геологічного товариства (засноване 1945 р.). Студенти займалися науковою роботою в гуртках при кафедрах, брали участь у студентських наукових конференціях. У 1985 р. під час проведення конференції було виголошено понад 1400 доповідей. Студенти університету неодноразово ставали переможцями та лауреатами всесоюзних та республіканських конкурсів. Так, 1968 р. дипломами першого ступеня республіканського конкурсу з природничих та технічних наук були нагороджені студенти біологічного (О. Мороз та В. Коробов), хімічного (Т. Рябоконт), геологічного (В. Попівняк) факультетів. Тематика студентських наукових пошуків, особливо з гуманітарних та суспільних наук, була заідеологізованою, а здобутки майбутніх фахівців у природничих сферах часто залишалися на папері, не знаходячи свого втілення на практиці [3, с. 376].

Значну увагу студенти університету приділяли своєму харчуванню. Значна частина студентської молоді харчувалася в університетській їдальні на 150 місць (на місці сучасної «Пузатої хати» на вул. Костюшка) та у 9 університетських буфетах (в головному корпусі та гуртожитках, з першої половини 1960-х рр. буфет в гуртожитку на Жовтневій 41 (Дорошенка) був перетворений у їдальню). Ціни у цих закладах були невисокими, але їжа була низькокалорійною, на 24 % менше від норми [58, арк. 52]. Найгірша ситуація була у гуртожитках по вул. Ленінського комсомолу(Пасічна), де впродовж довгого часу буфети не працювали справно [62, арк. 22]. Багато студентів самостійно харчувалися в гуртожитках, де самі готували собі сніданки та вечері. Зазвичай це були чаї, макаронні вироби, картопля, супи. Щосуботи студенти відправлялися у села до батьків за продуктами [3, с. 380].

У більшості випадків вживання алкоголю серед студентів не практикувалося, а зводилося переважно до відвідин пивбару. Улюбленим місцем студентів університету був доволі занедбаний бар на розі сучасних вулиць Костюшка і Січових стрільців, де постійно було свіже розливне пиво. Взимку пиво подавали підігрітим [8, с. 602-603]. Незадовільні умови проживання в гуртожитках та нестача коштів серед студентів сприяли численним правопорушенням, зокрема, крадіжкам. Так, у 1965 р. студентка історичного факультету Вітковська О., яка проживала у гуртожитку на вул. Жовтневій 41 (Дорошенка), була виключена з університету та позбавлена місця у гуртожитку за крадіжки, вчинені щодо своїх одногрупниць [62, арк. 17].

Студентська молодь Львівського державного університету у радянський період являла собою окрему соціальну групу, відміну від інших закладів. Більшість представників студентства складали особи віком від 18 до 25 років. Навчальний процес студентської молоді Університету у досліджуваний період не мав жорсткого контролю, проте, незважаючи на це,

переважна більшість студентів стаціонару здавали свої екзамени без талонів. Більшість студентів Університету були не місцевими і претендували на місця у гуртожитках. У другій половині 80-х рр. університетські гуртожитки задовольняли потребу прибулих студентів на 85%. В організації свого дозвілля студентська молодь Університету надавала перевагу індивідуальному або гуртовому (у колі друзів) відпочинку, на відміну від колективного. Найпопулярнішими серед студентів були походи у кіно та на танці. Відтак, не зважаючи на те, що в різні періоди нашої історії життя молоді складалося по різному, все ж спільним для всіх зостаються лише теплі спогади про свої студентські роки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Хоменко Н. Матеріально-побутові умови життя та навчання студентської молоді / Н. Хоменко // Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.) : кол. монографія / відп. ред. В. М. Даниленко ; НАН України. Інститут історії України. – К., 2010. – [Кн. 2], ч. 1–2.
2. Хоменко Н. Повсякденне життя студентської молоді повоєнної України / Н. Хоменко // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – К., 2009. – №15. – С.305–321.
3. Палій Т. Повсякденне життя студентів Львівського університету (1960–1991) / Т. Палій // Наукові зошити істор. ф-ту Львів. нац. ун-ту імені Івана Франка : зб. наук. праць. – 2006. – Вип.8. – Ч. 1. – С. 372–383.
4. Благий В. Студентки Львівського університету і 1897–1914 рр. / В. Благий // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 1998. – Вип.33. – С.137.
5. Качмар В. Історичний нарис / В. Качмар // Літопис випускників Львівського національного університету імені Івана Франка. Історичне видання. – К., 2010. – С. 11–53.
6. Качмар В. Львівський державний університет імені Івана Франка на зламі тисячоліття / В. Качмар // Encyclopaedia. Львівський національний університет імені Франка : в 2 т. Т. I: А – К / видавн. рада: І. О. Вакарчук (гол.), М. В. Лозинський (заст. гол.), Р. М. Шуст (заст. голови), В. М. Качмар (відп. секретар) та ін. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка. 2011. – С. 96–114.
7. Генега Р. Студентський рух опору у Львові / Р. Генега // Вісник Львівського університету. Сер: історична. – 2002. – Вип. 37/2. – С. 205–223.
8. Генега Р. Викладачі та студенти Львова в перше повоєнне десятиліття / Р. Генега // Львів: місто – суспільство – культура : зб. наук. праць / за ред. Олени Аркуші й Мар'яна Мудрого. – Львів, 2007. – Т. 6: Львів – Краків: діалог міст в історичній ретроспективі [Вісник Львівського університету. Серія історична. Спеціальний випуск '2007]. – С. 593–607.
9. Боднар Г. Житло як тягар і привілей: до питання про способи радянзації Львова у другій половині 1940-х років / Г. Боднар // Lwów. Miasto – społeczeństwo – kultura. – Kraków : Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, 2014. – Т. 9. – С.413–443.
10. Генега Р. Я. Студентство міста Львова в Українському національному русі (1944–1953) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України / Р. Я. Генега. – Львів, 2007. – 20 с.
11. Генега Р. Формування радянського соціального простору у Львові (1944–1953 рр.) / Роман Генега // Український історичний журнал. – 2014. – № 6. – С. 77–91.

12. Качмар В. Повсякденне життя студентської молоді радянського Львова (на прикладі Львівського державного університету імені Івана Франка) / Володимир Качмар // *Lwów. Miasto – społeczeństwo – kultura. – Kraków : Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego*, 2014. – Т. 9. – С. 314–328.
13. Патер І. Львів повосенний // *Історія Львова : у 3 т. / редкол. Я.Ісаєвич, М., М.Литвин, Ф.Стеблій. – Львів, 2007. – Т. 3. – С.251–267.*
14. Генега Р. Житлово-побутові умови Львів'ян 1944–1953 роках / Роман Генега // *Lwów. Miasto – społeczeństwo – kultura. – Kraków : Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego*, 2014. – Т. 9. – С. 444–458.
15. Гроссман Ю. Это все было, было... / Ю. Гроссман – Нью-Йорк, 1996.
16. Крикун М. Мої юнацькі літа / М. Крикун // *Україна Модерна. – 2003. – Ч. 8.*
17. Крикун М. Як писалася історія Львівського університету в радянський час / М. Крикун // *Вісник Львівського університету. Серія історична. – 2013. – Спец. вип. 49 : Ювілейне видання з нагоди 350-річчя Львівського університету / за ред. Олексія Сухого. – С. 287–394.*
18. Макарчук С. Побачене, почуте, пережите: Мемуарні мініатюри / Степан Макарчук ; ред. Роман Тарнавський. – К. : Атіка, 2015. – 220 с.
19. Макарчук С. Історичний факультет Львівського університету у 1951–1956 роках / Степан Макарчук // *Вісник Львівського університету. Серія історична. – 2014. – Вип. 50: До 75-річчя історичного факультету / за ред. Руслана Сіромського та Романа Тарнавського. – С. 315–339.*
20. Кондратюк К. Спомини і роздуми історика / Костянтин Кондратюк. – Львів : ЛА «Піраміда», 2014. – 156 с.
21. Кондратюк К. Окремі спогади про історичний факультет (1964–1990) / Костянтин Кондратюк // *Вісник Львівського університету. Серія історична. – 2014. – Вип. 50: До 75-річчя історичного факультету / за ред. Руслана Сіромського та Романа Тарнавського. – С. 378–394.*
22. Франко О. «Ми були дітьми війни» спогади про випускників історичного факультету 1960 року / Оксана Франко // *Вісник Львівського університету. Серія історична. – 2014. – Вип. 50: До 75-річчя історичного факультету / за ред. Руслана Сіромського та Романа Тарнавського. – С. 364–377.*
23. Мовчан С. Студенти і викладачі історичного факультету в роки «хрущовської відлиги» / Степан Мовчан // *Вісник Львівського університету. Серія історична. – 2014. – Вип. 50: До 75-річчя історичного факультету / за ред. Руслана Сіромського та Романа Тарнавського. – С. 340–363.*
24. Швагуляк М. Історичні студії: Українці на роздоріжжях та крутих поворотах історії (др. пол. XIX – пер. пол. XX ст.) / М. Швагуляк. – Львів : Тріада плюс, 2013. – С.7–8.
25. Качмар В. Паше-Озерський Микола Миколайович. Життєвий шлях та наукові інтереси / Володимир Качмар // *Медичне право. – Львів, 2009. – № 4 (2). – С. 141–146.*
26. Макарчук С. Львівський державний університет імені Івана Франка (1939-1991) / С. Макарчук // *Encyclopedia. Львівський національний університет імені Франка : в 2 т. Т. I:*

А – К / видавн. рада: І. О. Вакарчук (гол.), М. В. Лозинський (заст. голови), Р. М. Шуст (заст. голови), В. М. Качмар (відп. секретар) та ін. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка. 2011. – С. 83.

27. Львівський університет 1661– 1986 / В. П. Чугайлов (відп. ред.) та ін. – Львів, 1986. – С. 52–61.

28. Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО), оп. 11, спр 87-а.

29. Там само. – спр. 4.

30. Там само. – оп. 25, спр. 7.

31. Там само. – спр. 2.

32. Там само. – спр. 6.

33. Архів ЛНУ, ф. Р-119 (Львівський державний університет), оп 6, спр. 135.

34. Там само. – оп. 5 о/с, спр. 241.

35. Там само. – спр. 229.

36. Там само. – оп. 28, спр. 6.

37. ДАЛО, ф. Р-119, оп. 11, спр. 63.

38. За радянську науку. – 1964. – 1 серп.

39. Вільна Україна. – 1961. – 26 серп. ; 1966. – 22 січ.

40. Чорній В. Автобіографічні нотатки / В. Чорній // Слов'янознавчі студії: статті, виступи та ювілейні матеріали. – Львів, 2002. – С.267.

41. Архів ЛНУ, ф. Р-119 (Львівський державний університет), оп. 28 о/с, спр. 151.

42. Історія Львівського університету (рукопис) / С. А. Макарчук (гол. ред.) та ін. – Львів, 1976.

43. За радянську науку. – 1983. – 15 берез.

44. Воловець Л. Спогади зі студентських літ / Л. Воловець // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, духовність (Львівський інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України). – Львів, 2004. – Ч. 12. – С. 710–712.

45. Архів ЛНУ, ф. Р-119, оп. 6, спр. 136.

46. Там само. – оп. 28 о/с, спр. 71.

47. ДАЛО, Ф. Р-119, оп. 2-ПК, спр. 40.

48. Вахула М. Молодіжний націоналістичний рух на Західній Україні (1948–1950) // Наукові записки історичного факультету Львів. нац. ун-ту : зб. наук. праць. – Львів, 2009. – Вип.10. – С. 214.

49. Сіромська Г. «Це прояви ідеологічної боротьби, а ми інколи недооцінюємо їх»: архівні матеріали до справи професора Олександра Карпенка (1968–1973) / Г. Сіромська, Р. Сіромський // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 2014. – Вип. 50: До 75-річчя історичного факультету / за ред. Руслана Сіромського та Романа Тарнавського. – С. 518–548.

50. Михайло Грушевський і Львівська історична школа : матеріали конф. (Львів, 24–25 жовтня 1994 р.). – Нью-Йорк ; Львів, 1995. – С.38.

51. Качмар В. [Львівський національний університет імені Івана Франка. Історичний нарис] / Володимир Качмар // Літопис випускників Львівського національного університету імені Івана Франка. – К. : Логос Україна, 2010.

52. Архів ЛНУ. – ф. Р-119, оп. 28 о/с, спр. 73.

53. Там само. – оп. 5 о/с, спр. 369.
54. Там само. – оп. 28, спр. 6.
55. ДАЛО. – ф. Р-119, оп. 25, спр. 2.
56. Там само. – оп. 2-ПК, спр. 42.
57. За радянську науку. – 1968. – 12 січ.
58. ДАЛО, ф. Р-119, оп. 2-ПК, спр. 9.
59. Там само. – спр. 30.
60. Там само. – оп. 11, спр. 42.
61. За радянську науку. – 1978. – 28 трав.
62. ДАЛО, ф. Р-119, оп. 2-ПК, спр. 42
63. Там само. – спр. 38.
64. За радянську науку. – 1988. – 8 берез.
65. Хоменко Н. Дозвілля студентів ВНЗ під час навчального року (кінець 1940-х – 1967-мі рр.) / Н. Хоменко // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2008. – №14. – С.127.
66. Вільна Україна. – 1946. – 7 берез.
67. У нас у гуртожитку весілля // За радянську науку. – 1958. – 1 січ.
68. ДАЛО, ф. П-3545 (Комсомольська організація Львівського державного університету), оп. 1, спр. 30.
69. ДАЛО, ф. Р-119, оп. 2-ПК, спр. 46.

Ольга Коляструк

ІСТОРІЯ РАДЯНСЬКОЇ ПОВСЯКДЕННОСТІ: АКТУАЛЬНІСТЬ ВИВЧЕННЯ В УМОВАХ ДЕКОМУНІЗАЦІЇ

Нині у нашій країні, вочевидь, через складні, драматичні і доленосні зміни в суспільно-політичному житті останніх років знову загострились дискусії про призначення історичної науки, її завдання та перспективи. Відчутна криза історичного знання знову посилила пошук «проривних» методик для її подолання в цілому й особливо через потребу переосмислення радянського минулого.

Всесвітні глобалізаційні та європейські інтеграційні виклики сучасності знову актуалізували і загострили перед вітчизняними гуманітаріями питання цивілізаційних цінностей. Дедалі більше стає очевидним, що недавнє радянське минуле, переважно комфортне для людей старшого покоління, обернулось не лише для них, а й для їх нащадків катастрофічним відкиданням громадянського суспільства у крайнє варварство. У радянських соціальних практиках заохочувались ідеологічно забарвлений колективізм і згуртованість більшості. Ще у середині 1930-х рр. Хосе Ортега-і-Гассет у «Повстанні мас» застерігав від надмірної довіри у притомність і тямність «юрби», «низів», «мас», оскільки «всякий і кожний, хто ні в добрі, ні в злі не міряє себе особливою мірою, а почуватється таким, «як усі», є не лише пригніченим, але навіть вдоволенням власною неувиразненістю» [1, с.36]. Така

нерозрізненість «серед інших» пригнічувала (почасти унеможливлювала) постання особистості з самостійністю мислення, з відповідальністю усвідомленої дієвості. Згуртовані радянською владою «маси» за її пильного контролю і керівництва виробили новий радянський штаб господарського і суспільного життя, суттю якого було знеособлення соціуму шляхом нівелювання й пригнічення людини.

І коли сучасність потребує від кожного особистого позиціонування як умови не лише власного, а й спільного поступу, гостро відчутним виявилось, що історичні уроки радянського минулого не вивчені як слід або засвоєні з грубими помилками, належно не відрефлексовані, й обумовлюють некритичність в аналізі. Це, в свою чергу, продукує забобонне ставлення до довільно вихоплених з минулого ідей, створює з ним «духовні скріпи», за визначенням В.Вейдле. Симптоми і прояви «радянськості» за критичних умов просинаються не лише у літніх людей, а й даються взнаки у поведінці покоління незалежності. Ці рецидиви не лише неочікувані, а й болючі та небезпечні для самостійного поступу молодого покоління, оскільки закріплені у повсякденних практиках.

Поглиблення інтересу до повсякденного життя людей в СРСР в українській історіографії у XXI ст. є цілком не випадковим і науково виправданим. Така тенденція відображає, з одного боку, процес загальної демократизації гуманітарної сфери і зростання її ваги в суспільній свідомості, а з іншого – засвідчує усвідомлене воління пострадянського суспільства з'ясувати свої корені, прагнення порухатися з травматичним тоталітарним минулим. Простір повсякденності як раз і надається до такого рефлексивного самозаглиблення, являючи собою невичерпне джерело пізнання людини в історичній і реальній дійсності.

Актуалізація проблематики повсякдення радянського минулого зумовлена й розвитком власне історичної науки, оскільки ні державницька, ні тоталітаристська, ні модернізаційна історичні концепції вичерпно не розкрили феномену радянського минулого, не повністю відповіли на питання щодо його сутності в людському вимірі. Відома американська дослідниця радянської повсякденності Шейла Фіцпатрик окремо підкреслила в недавньому автобіографічному есе, що рушієм її наукової роботи завжди було відкрите «неприйняття усталених уявлень, скептичне ставлення до великих наративів, емпіричний підхід і ретельна праця з першоджерелами» [2]. Вона пояснює, що її позиція частково визначалась реакцією на «тоталіризуючі претензії тоталітарної парадигми» [3, с.279-281]. Насправді розуміння того, що реалії повсякденності надаються до аналізу історії радянського суспільства значно більше, ніж макрорівневі наративи, утвердилось уже беззастережно. В сучасній гуманітаристиці навіть сформувалась ідея про необхідність створення особливої дисципліни «коммонсології» («здоровий глузд» – common sense) або повсякденнознавства, що дозволила б розглянути феномен повсякденності в усьому розмаїтті і цілісності[4].

Західна історіографія об'єктивізувала повсякденність у колі гуманітарних дисциплін принаймні з останньої третини XX ст. і довела, що як сфера людської історії вона цілком має право на статус самостійного об'єкту історичного аналізу, заслуговує на предметне вивчення з урахуванням специфіки методів дослідження і документального забезпечення. На Заході історія повсякденності не лише усамостійнилася і остаточно набула легітимності як проблемний напрям історичних студій, а й пройшла ряд етапів у своєму розвитку. Історик

Альф Людтке, один з фундаторів історії повсякденності в Німеччині, підтверджує, що важка полеміка 1980-х рр. довкола нового напрямку завершилася і він посів визначене місце в національних та інтернаціональних історичних дослідженнях [5, с.55-56]. Натомість на пострадянських теренах історія повсякденності хоча і заявила про себе досить виразно, продовжує усвідомлюватися переважно як ілюстрація життя «безіменних людей» в умовах радянської системи крізь призму матеріальної тріади повсякденності (їжа – одяг – житло).

Отже, науково-методологічна актуальність проблематики історії радянської повсякденності полягає в необхідності подолання відставання вітчизняної історичної науки від зарубіжної історіографії, а також у переосмисленні людинознавчого досвіду класичної української історіографії крізь призму сучасної історичної антропології. Гносеологічно-світоглядна мотивація вивчення повсякденного рівня історичної реальності пов'язана з потребою поглибленого розуміння феномену радянському тоталітаризму в нашій країні, у з'ясуванні його живучості у сучасному українському суспільстві. Необхідність формування нових суспільних стосунків в Україні і самодостатньої особистості громадянина у ній зумовлює політико-культурну доцільність тематики. Врешті, дослідження радянської повсякденності продиктоване й дидактично-освітніми потребами загальної освіти й історичної зокрема.

Необхідність дослідження повсякденних реалій продиктована ще й тим, що у сьогодишньому побутуванні суспільства присутні травматичні метастази радянського повсякденності як на рівні неусвідомлених проявів, так і свідомих життєвих виборів. Виявилося, що стереотипи і регулятори радянських щоденних практик значно глибше і міцніше вкорінені у сьогодишнє повсякдення. Зречення від більшовицької ідеології і повалення радянських владних інститутів не гарантували оздоровлення суспільства й його вивільнення від тоталітарної спадщини. З іншого боку, повернення «маленької людини» в історію і надання їй голосу в ній все ж не до кінця розкрило сутність «людини радянської», важелі і механізми її поведінки.

Сучасний американський історик Йохан Хелльбек резюмує, що зараз все більше істориків визнають важливість ідеології і не заперечують того, що соціальна історія сталінізму має брати до уваги мову і практики держави. «Однак, – вважає дослідник, – справа ніколи не доходить до визнання того, що ідеологія може формувати саму тканину соціальної історії» [6]. Переважна більшість дослідників продовжують вбачати в ідеології більшовиків лише систему офіційних істин, що їх центральні партійно-радянські органи видавали для закріплення і зміцнення держави. Відповідно, й реакції та поведінка людей за умов панування ідеології розглядалися як пасивно-інструментальні. По суті, жоден з істориків повсякденності не оминає ідеологічного складника в формуванні повсякдення, втім ніхто спеціально не розглядає її як продуктивну аналітичну категорію. Й.Хелльбек наголошує на тому, що слід відмовитися від традиційного уявлення про ідеологію як монолітну систему, якою просякнуті згори донизу всі прошарки суспільства. Учений вважає, що ідеологію слід розглядати як дію, власне її виробництво і творення всім суспільством на рівні повсякдення (а не лише рішень ідеологів). Відмінність комуністичної ідеології полягає у тому, що вона була «відкритою програмою дій». Свого часу Ханна Арендт також підкреслювала, що ідеологію не слід

зводити до готового тексту [7], вона динамічно мінлива, хоча дослідниця не ставила собі за мету визначити роль суб'єкта у модифікації ідеології.

Річ у тому, що, засвоюючи певні ідеологічні норми, люди з об'єктів ідеологічного впливу перетворюються на суб'єктів, стають активними акторами, які по-різному реагують на ідеологічні приписи, навіть коли зовні можуть вчиняти «як решта». Ідеологія набувала більшої варіативності завдяки реакціям об'єктів / суб'єктів. Тоталітарна держава через інструменти терору і репресій спонукала людей до активної (на рівні індивідуальної життєвої програми) до винайдення такої поведінки і демонстрації таких реакцій, що забезпечували б її від загрози смерті (і політичної, і фізичної). Самоорганізація і самообілізація за таких умов посилювались, люди постійно співставляли відповідні ситуації зі звичним сприйманням, інтерпретаціями і практиками, добирали доречні й допустимі поведінкові ходи. Таку поведінку не слід зводити лише до соціальної мімікрії. Значною мірою це був вияв здорового глузду та відчайдушне прагнення жити, бути учасником радянського будівництва. Не можна не зауважити, що зв'язаність індивідуальної поведінки і почуттів з «великим цілим» породжувала таку повсякденність, коли шок терору і репресій ставав частиною нормального життя. Прагнення дотриматися «звичного життя» робила політику й ідеологію частиною особистого досвіду. Отже, тлумачити зміст радянського повсякдення лише у площині «конформізм – опірність» недостатньо, оскільки навіть за позірно однотипними повсякденними поведінковими реакціями може критися різний ступінь згоди/спротиву з якимих причин і мотивів замаскований під загально прийнятну поведінкову форму.

Радянське державне будівництво обов'язково передбачало «побудову нової людини», тому люди об'єктивно були активовані і мусили виробляти власні суб'єктивні реакції на виклики системи і переконструювати своє життя: «Майже вся логіка основних революційних наративів перетворення (перетворення себе і соціального простору), колективізації (колективізації індивідуальних виробників і самого себе) і очищення (політичні чистки і акти особистого вдосконалення) вироблялась і відтворювалась самими радянськими громадянами, котрі неспинно раціоналізували непрозорі політичні програми і в такий спосіб були ідеологічною силою, що діяла нарівні з лідерами партії і держави» [6]. Породжувані таким відчуттям численні проекти самоперетворення вмотивовані безпрецедентним відчуттям можливості і необхідності, реалізація яких значною мірою була детермінована загальною атмосферою насилля.

Сучасний стан історії повсякденності в вітчизняній і зарубіжній гуманітаристиці визнає за нею статус міждисциплінарного дослідницького напрямку. Для реконструкції та аналізу повсякденного життя доцільно застосовувати не лише спеціальні історичні методи: проблемно-хронологічний (для історико-правової характеристики радянської соціальної політики), історико-системний (для теоретичного осмислення сфери повсякденності як системоутворюючої складової становлення, розвитку й закріплення радянського суспільного устрою), історико-психологічний (для реконструкції ставлення суспільства до комуністичної ідеології та політики радянської влади), історико-порівняльний (при аналізі ступені інтелектуальної свободи і міри творчої діяльності, а також матеріально-побутового рівня життя суспільства до революції та після неї), історико-генетичний (для відображення еволюції повсякденних реакцій різних поколінь радянського соціуму і вироблених ними

життєвих практик), емпіричного і комплексного аналізу (при осмисленні, впорядкуванні історичних фактів, подій і явищ повсякденного життя як одиничних, так і типових для суспільства), історизму (для простежування в історичній ретроспекції становлення норм радянського суспільства в громадському і приватному проявах).

Сучасна антропологічно орієнтована історична наука тяжіє до багатоаспектного і комплексного аналізу суспільних мікро- і макроструктур, передбачає врахування об'єктивного і суб'єктивного в процесах минулого, вимагає від дослідника оволодіння найновішими методами і прийомами історичної реконструкції, залучає інструментарій інших наук, передусім, гуманітарних. Ключову роль відіграє метод соціокультурного аналізу. Такий підхід до повсякденних подій, явищ і фактів дозволяє здійснити аналіз сталості моральних принципів і ціннісних орієнтирів суспільства, простежити зміни в його свідомості, що уможливили перехід від усталено-традиційного повсякдення до нормативно-регламентованого. Для виявлення типів повсякденних реакцій і поведінки представників різних соціальних верств в умовах трансформації життєвого світу слід спиратися на методики збирання відомостей про минуле та їх аналізу, що напрацьовані в соціології, етнології, культурній антропології тощо, що дозволяють оцінювати об'єкт спостереження в сукупності системних соціальних зв'язків.

Концептуальні підходи вивчення повсякденності сформувалися на основі міждисциплінарних контактів новітньої зарубіжної і вітчизняної історичної методології з передовою гуманітаристикою, зокрема, з філософією, соціологією, етнологією, культурологією, лінгвістикою. Реалізація соціокультурного підходу, серцевиною якого є людинознавча ідея, затребувала звернення до досвіду й інструментарію таких історичних дисциплін як краєзнавство, біографістика, просопографія, а також осмислення пізнавальних можливостей новітніх дослідницьких напрямів (усної історії, історії приватного життя, інтелектуальної, гендерної історії тощо). Дискурсивність повсякдення (за М.Фуко) включає до аналізу не тільки мовні практики (письмові й усні), а й інші знакові (позамовні) процеси, що мають семіотичну природу (ритуали, жести, поведінкові штампи і стереотипи, етикет), за допомогою їх аналізу розкриваються приховані смисли повсякдення, що необхідні для корекції бачення історичного минулого більш повно і об'єктивно.

Відбір, типологізація та класифікація джерел з історії повсякденності здійснюється на засадах класичного історичного джерелознавства, а також із запозиченням елементів джерелознавчої критики суміжних історичних і гуманітарних дисциплін (музезознавства, археографії, візуальної антропології, етнографії тощо).

Загальноприйнята система використання джерел при реконструкції реалій радянського минулого передбачає, передусім, вивчення традиційних джерел: документів партійних, радянських, суспільних організацій, законодавчих і нормативно-розпорядчих документів влади та її інститутів, статистичних відомостей. Якщо в радянській історичній науці такі розглядались як обов'язкова і єдина визначальна умова адекватного відтворення державного і суспільного минулого радянської країни, то на сучасному етапі вивчення цих документів необхідне для розуміння феномену радянської системи. Ні те, ні інше трактування не брало до уваги картину світу, що закріпилась у свідомості людини. Хоча саме менталітет значною мірою детермінує соціальну поведінку людини [8, с.25]. Для вивчення радянської

повсякденності без цих документів не обійтися, оскільки вони відбивають ідейні принципи і програмні засади соціальної політики влади, розкривають її державницькі пріоритети, що не тільки впливали, а почасти й визначали повсякдення. Крім того, у цих документах певною мірою відбилася реакція суспільства та його окремих соціальних верств і груп на запровадження нових життєвих норм, правил і порядків, вони містять відомості про перехідні форми життєвих практик від звичайних до аномальних, загальноприйнятих до екстраординарних, в них відбилися також заходи влади з руйнування традиційного укладу життя, пропаганди нових норм, враховуючи настрої суспільства для налагодження нового стилю життя, суголосного ідеології більшовизму та принципам держави диктатури пролетаріату.

В унормованій ієрархії джерел традиційно найважливішими визнаються оригінальні письмові документи, сучасні подія, явищам, фактам або ідеям, з якими вони пов'язані. Зазвичай, це ті, що відклалися у державних архівних сховищах. Традиційно вважається, що їм притаманна найбільша достовірність і інформативність через їх створення синхронно з подіями, що в них відображені, а їх автори були сучасниками зафіксованого. Їм класичному джерелознавстві віддається перевага.

Ці документальні колекції склалися згідно офіційних настанов і стандартів, що відображали радянське державне, господарське й культурне будівництво, утвердження норм нового ладу в різних галузях суспільного життя. Такі документи уможливають погляд на події та явища з офіційної точки зору, відображають історичні процеси згідно рекомендацій, постанов, резолюцій, обіжників, приписів, наказів влади тощо. З огляду на походження цих документів і призначення зберігання, багато реалій не ввійшли до кола їхньої презентації, оскільки знаходились поза визнаною шкалою офіційних критеріїв і цінностей, не мали офіційного поклику. Опосередковано відображені в них життєві перепиті і проблеми піддані абстрагуванню і узагальненню, втратили конкретику й життєвий колорит. Автори документів, керовані відповідними офіційними приписами, вдавались до прийомів селекції, замовчування, нерідко й фальшування фактів заради дотримання офіційної прогнозованості соціальних процесів. Відомості в них підібрані з доцільною універсальністю. Водночас, такі документи необхідні не лише за жанром створення гранд-наративу, але й через те, що позиціонують у повсякденній історії радянського часу її законодавців та конструкторів. Офіційні документи необхідні, без них історик втратить загальну мапу дослідження, зіб'ється на манівці дрібниць, випадків, нетиповостей і виключень. Вивчаючи повсякденне життя радянських людей з урахуванням станова-класової, статево-вікової, етнічно-конфесійної приналежності тощо, історик-повсякденник справді не може обійтися без подібних фактів-цеглин.

Водночас, галузь повсякденності є досить самостійною, вона до всіх владних рішень додає чимало свого, насичує їх досвідом «маленьких приватних життів», які можуть радикально, до невпізнанності змінити ці офіційні настанови.

Будь-яка історична реконструкція – це побудова історика, зведена зі сплаву повідомлень джерел і власних уявлень про історичний процес, що всотали в себе досвід науки і сучасну картину світу. Водночас, цілком зрозуміло, якою б не була запитальність до офіційних документів, навряд чи можна розкрити повсякденні реалії у повному обсязі виключно за

ними. Образно кажучи, побудований з цих цеглин «будинок повсякденності» у найкращому разі буде позбавлений щонайменше інтер'єру, щонайбільше – атмосфери щоденності, яка створюється як прогнозованістю, так і непередбачуваністю буття людини. Відтворити і зрозуміти його допомагають інші свідчення – документи особового походження. Особовими документами може бути відображена світоглядна культура суспільства й приховані людські уявлення, які певною мірою можуть розкрити і традиційні історичні джерела, але особливо ті, які мають відбиток злободенності, пристрастності і загостреного емоційного сприйняття [9, с.163]. Ці риси притаманні передусім щоденникам, мемуарам, скаргам, заявам громадян, листам. При цьому не можна категорично говорити про пріоритетність даного джерела над іншими. Необхідно тільки враховувати силу його доказовості в конкретних історичних дослідженнях. Адже з усіх форм прояву життя історія суспільної свідомості, психологія відображені найбільш повно в джерелах особового походження.

Комплексне застосування джерел різноманітного походження та універсальних принципів і спеціальних наукових методів дозволить ґрунтовно осмислити об'єкт дослідження, уникнути тенденційності і однобокості розкриття теми.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс : сб. / пер.сисп. / Х. Ортега-и-Гассет. – М. : АСТ, 2002. – 509 с.
2. Добренко Е. Сталинская культура: вслушиваясь в письмо, читая голос (Обзор исследований по истории сталинизма) [Электрон.ресурс] / Е.Добренко.– Режим доступа: <http://www.nlobooks.ru/node/2642>
3. Фицпатрик Ш. Срывайте маски! Идентичность и самозванство в России XX века / пер. с англ. Л.Ю. Панфиной. – М. : РОССПЭН, 2011. – 373 с.
4. Малова Е.Ю. Повседневность: сущность и предмет изучения в гуманитарных науках [Электрон.ресурс] / Е.Ю.Малова. – Режим доступа: http://www.rae.ru/snt/?section=content&op=show_article&article_id=2473
5. Людтке А. История повседневности в Германии. Новые подходы в изучении труда, войны и власти / А.Людтке. – М.: РОССПЭН, 2010. – 271 с. – С.55-56
6. Хелльбек Й. Повседневная идеология: жизнь при сталинизме / Йохен Хелльбек // Неприкосновенный запас. – 2010. –№ 4 (72). [Электрон.ресурс].– Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2010/4/he2.html>
7. Арентт Х. Истоки тоталитаризма / Ханна Арентт. – М.: ЦентрКом, 1996. – 372 с.
8. Даниленко В. Повсякденне життя українських селян у повоєнний період (1945 – 1953 рр.) / В. Даниленко // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика : зб. ст. / Ін-т історії України НАНУ. – К., 2005. – Вип. 9. – С. 3-16.
9. Профессионализм историка и идеологическая конъюнктура. Проблемы источниковедения советской истории. – М., 1994.

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ЄВРЕЙСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ПОДІЛЛЯ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ: ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ

Важливим елементом процесу наукового дослідження для історика є робота з архівними джерелами. Архівні матеріали містять інформацію, що дає можливість зробити певні узагальнення, виділити закономірності, зробити висновки, підтвердити або спростувати статистичними даними певні історичні процеси. Проте, заради об'єктивності історик-дослідник повинен виважено підходити до оцінки архівного джерела та бути добре обізнаним з предметом дослідження загалом. Це дасть можливість встановити причинно-наслідкові зв'язки історичних фактів та процесів, а не висмикувати потрібні абзаци з тексту архівного джерела для «підсилення ефекту» потрібних висновків наукового дослідження. Крім того, слід зауважити, що до вивчення окремих архівних матеріалів слід підходити критично, особливо при роботі з різного роду довідками, інформаціями, звітами, що писалися конкретними живими людьми, здатними робити помилки, недобросовісно збирати та обробляти статистичні дані, приховувати окрему інформацію, прихованим бажанням сформувати певну думку у реципієнтів інформації. Нарешті, оцінка багатьох архівних джерел іноді залежить від кон'юнктурних міркувань, в першу чергу, політичних. Названі негативні чинники щодо наукового дослідження архівних джерел особливо гостро стоять, коли це стосується «єврейського питання», дослідження якого, на жаль, дуже часто лежить у більшє політичній площині, ніж у науковій.

Історично склалось, що Поділля крім українців було заселено іншими народами. Віками на суспільні, економічні, культурні та політичні процеси, що відбувалися і в Україні і на Поділлі, зокрема, впливали поляки, євреї, росіяни, білоруси та представники інших національних меншин. Проте, саме євреї, якими в значній мірі були представлені міста та містечка регіону, стали тим впливовим етносом, без якого ці процеси протягом тривалого часу не відбувалися. Друга половина ХХ ст. ознаменувалася тим, що, не зважаючи на жакливі наслідки політики Голокосту окупаційної влади, зменшення загальної кількості єврейського населення на Поділлі, руйнування територіальних, культурних, релігійних підвалин життя цієї національної меншини, євреї залишилися важливою складовою частиною радянського суспільства, попри те, що їх вплив поступово зменшувався.

Важливим джерелом дослідження місця єврейської національної меншини на Поділлі та повсякденного життя єврейської радянської інтелігенції Поділля у другій половині ХХ ст. стали документи Державного архіву Вінницької області (ДАВіО). Для об'єктивності дослідження автором були проаналізовані архівні матеріали наступних фондів ДАВіО: П-136 (Вінницький обласний комітет комуністичної партії України), Р-2700 (Вінницька обласна рада), Р-2355 (Вінницьке обласне управління статистики), Р-4897 (Обласний відділ народної освіти Виконавчого комітету Вінницької обласної ради депутатів трудящих). Саме у цих фондах міститься значна кількість архівних документів, які дають можливість встановити місце євреїв у суспільно-політичних, економічних та культурних процесах на Поділлі у

другій половині ХХ ст. Найважливішими серед них є різноманітні статистичні звіти щодо складу партійних організацій та радянських органів, довідки про склад вчительських колективів шкіл м. Вінниці та області, про професорсько-викладацькі кадри вищих навчальних закладів, про склад лікарських колективів медичних закладів, про розвиток системи торгівлі тощо. Проте, чи не найскладнішою проблемою стала оцінка джерел та документів, що містять цю інформацію.

Підходячи поверхнево до вивчення окремих питань, наші висновки на основі певних даних, на перший погляд, здаються цілком об'єктивними і закономірними, проте, на жаль, тут вони можуть трактуватися іноді однобоко. Для прикладу наведемо відомий факт про суспільну зайнятість – переважна більшість єврейського населення Поділля та України ніколи не працювала (чи не бажала працювати) у сільському господарстві. За переписом населення 1959 р., у сільському та лісовому господарстві УРСР працювало лише 1,5% зайнятих євреїв, тоді як в промисловості – 41,1%, торгівлі і громадському харчуванні – 14,7%, охороні здоров'я і спорті – 9,5%, будівництві – 7,4% [1, с.221]. Здавалося б, висновок очевидний – в силу певних ментальних особливостей, євреї завжди більше тяжіли до торгівлі, ремісництва, лихварства, ніж до сільського господарства. Проте, як пояснити, що структура зайнятості євреїв Закарпаття у 1930 р., яке на цей час входило до складу Чехословаччини, була зовсім іншою у порівнянні з Радянською Україною: 21,5% євреїв були зайняті в сільському господарстві, 24,3% – у промисловості та ремісництві, 33,7% – у торгівлі й фінансовій галузі, 5,5 % – у транспортній сфері, 4,5% – державні службовці та чиновники, 0,7% – у сфері надання послуг, 9,4% – належали до інших професій або були не зайнятими [2, с.95]. Таким чином, кількість євреїв Закарпаття, зайнятих у сільському господарстві, майже дорівнювала євреям, зайнятих у промисловості. У чому ж причина різниці серед зайнятих у сільському господарстві євреїв УРСР та Закарпаття? Для адекватної оцінки цих статистичних даних щодо галузевої зайнятості радянських євреїв необхідно наголосити на кількох вкрай важливих фактах – територіальне розселення українських євреїв визначалася царською «зоною осілості», а на структуру зайнятості єврейського населення в сільському господарстві вплинула заборона царського уряду володіти євреям землею на правах приватної власності.

Із аналізу джерел можна зробити висновок, що євреї продовжували займати чільне місце серед інтелігенції, особливо серед медичних працівників, науковців та освітян Радянського Союзу та УРСР. У 1947 р. у СРСР євреїв серед науковців було 26,2 тис. осіб (18,0% від усіх науковців). В Україні на цей період євреїв-науковців було 5 234 особи. Доля українських євреїв серед науковців та викладачів ВНЗ у 1947 р. склала 26,4%, і цей показник поступався лише білоруським євреям-науковцям – 27,1%. Проте, в подальші роки відсоток євреїв серед науковців Радянського Союзу неухильно зменшувався: 1950 р. – 15,5%, 1955 р. – 11,0% [1, с.224-226]. Серед науковців і освітян Поділля євреї мали високі позиції. Для прикладу, у складі кафедр Вінницького медичного університету у 1958 р. було багато євреїв, а окремі з них були сформовані переважно із представників цієї національної меншини або очолювались євреями. Наприклад, на кафедрі біохімії 6 з 8 членів кафедри були євреями [3, арк.7]. Євреї-науковці, доктори медичних наук, професори очолювали кафедри біохімії, хімії, патологічної фізіології, загальної гігієни, факультетської терапії, нервових хвороб, кожно-венеричних хвороб, акушерства і гінекології, психіатрії, госпітальної хірургії цього інституту

[3, арк.7-15]. Викладачі-євреї забезпечували значну кількість дисциплін у Вінницькому медичному училищі: внутрішні хвороби, дитячі хвороби, мікробіологію, фізіологію, інфекційні хвороби, математику, анатомію, військову підготовку, хірургію тощо [3, арк.26-27]. Євреї були представлені серед директорів шкіл, вчителів історії, російської мови (для більшості євреїв вона була рідною мовою) [3, арк.29-37]. Серед 36 лікарів міської лікарні №3 м. Вінниці було 16 євреїв (44,4%), тоді як українців – 14 (38,9%), росіяні – 6 (16,7%). Серед 93 лікарів міської лікарні №2 м. Вінниці євреями було 52 особи (55,9%), українцями – 28 (30,1%), росіянами – 10 (10,8%) [4, арк.17, 74]. Як трактувати наведені цифри опрацьованих архівних джерел? На нашу думку, відповідь очевидна, коли досліджуєш проблему комплексно. Перша причина широкого представлення євреїв серед інтелігенції полягала у тому, що Вінниччина за кількістю єврейського населення посідала п'яте місце у республіці. На цей період у межах області проживало 50 тис. осіб єврейської національності [4, с.170-179]. Більшість євреїв Вінниччини проживали в містах – 41 648 осіб, тоді як в сільській місцевості проживало лише 8 509 осіб. На серпень 1959 р. найбільше євреїв проживало у м. Вінниці (16 497 (13,7% від населення міста), Бершаді (2 238), Гайсині (1 554), Жмеринці (3 256), Тульчині (2 268), Могилів-Подільському (4 445) [5, арк.1, 5]. На Хмельниччині, за переписом 1959 р., проживало 19 050 євреїв (1,18% стосовно всього населення області) [6, с.80]. Іншою причиною широкого представлення євреїв серед інтелігенції було те, що євреї мали один із найбільших показників освіченості серед усіх народів СРСР. Так, у період з 1939 по 1959 рр. в Україні доля євреїв з вищою освітою збільшилася у 3, а в Білорусії навіть у 4 рази [1, с.90]. З 1959 р. по 1989 р. росла частка євреїв з середньою спеціальною освітою серед євреїв СРСР старших 20 років: 1959 р. – 12,6% (росіяни – 7,1%, українці – 5,2%), 1970 р. – 15,3% (росіяни – 10,4%, українці – 7,9%), 1979 р. – 17,5% (росіяни – 15,3%, українці – 12,4%), 1989 р. – 21,5% (росіяни – 21,6%, українці – 18,9%) [1, с.103]. Крім того, євреї у цей період традиційно широко були представлені серед студентів середньо-спеціальних та вищих навчальних закладів попри негласний наказ не брати їх на навчання. Для прикладу, серед поданих для вступу 1 102 заяв до Вінницького медичного інституту у 1957-1958 навчальному році було 885 українців (80,3%), 141 росіяні (12,8%), 43 єврея (3,9%). До Вінницького енерготехнікуму у цьому ж навчальному році було подано на перший курс 553 заяви, з них: українців 430 (77,8%), росіяні – 57 (10,3%), євреїв – 55 (9,9%), поляків – 6 (1,1%), білорусів – 3 (0,5%), вірмен та молдаван по 1 особі (0,2%). З них стали студентами 210 осіб: 143 українця (68,1%), 41 росіянин (19,5%), 22 єврея (10,5%), по 1 білорусу, молдаванину, вірменину та поляку (0,5%) [7, арк.4,20].

Варто розвіяти міф про засилля євреїв в партійних та радянських органах у повоєнний період. У 1946 р. серед секретарів міськкомів та райкомів КП(б)У було 1 918 українців (70%), 739 росіяні (27%) і лише 4 євреї (0,15%). На 1 січня 1953 р. в МВС України було 21 081 українця (59,3%), 11 753 росіянина (33%), 1 521 євреї (4,3%) [7, с.46, 58]. Станом на 10 липня 1950 р. серед відповідальних працівників апарату Вінницького обласного комітету ЛКСМУ євреями було лише 2 особи (інструктор відділу комсомольських органів та інструктор відділу пропаганди й агітації) з 23 осіб [8, арк.10, 11]. Проте, серед рядового складу партійних та громадських організацій євреї були представлені ширше. У складі ЛКСМУ Вінницького районного та міського комітетів, станом на 1 січня 1952 р., перебувало 1 415 євреїв (15,4%) з

9 175 [9, арк.5]. На 1955 р. серед членів обласного комітету ЛКСМУ (115 068 осіб) євреїв було 5 149 (4,5%) [10, с.1]. На 1959 р. у складі Вінницького обкому Комуністичної партії України було 48 342 члени: 37 235 українців (77%), 6 111 росіян (12,6%) та 3 941 єврея (8,2%) [11, с.2]. Як бачимо, представленість євреїв у складі партійних та комсомольських органів була в межах частки єврейської національної меншини серед усього населення Вінниччини.

На 1 травня 1956 р. серед кадрів районних будинків культури Вінницької області (завідуючі районними відділами культури – 44 особи, заступники завідуючих районними відділами культури із експлуатації кіномережі – 44 особи, інспектори районних відділів культури – 36 осіб, усього – 124 особи) працювало лише 11 євреїв (8,9%), в обласному музично-драматичному театрі з 58 осіб – лише 3 (5,2%), в обласній філармонії – 4 з 32 (12,5%), найбільше серед кадрів музичних шкіл – 15 з 41 особи (36,6 %) [11, арк.18-20].

Із зазначеного вище можемо зробити наступні висновки. Єврейська радянська інтелігенція була важливою складовою радянської інтелігенції протягом 40-60-х рр. XX ст., а з 70-х рр. їхній вплив на Поділлі поступово зменшувався, а представленість серед української радянської інтелігенції до кінця 80-х рр. упала в декілька разів. Архівні матеріали дають можливість більш-менш точно встановити місце євреїв у народному господарстві, науці, освіті Поділля, їхнє повсякденне життя до середини 60-х рр. XX ст., до часу, коли в документах широко вказувалась національність працівників різних сфер господарства. До трактування архівних документів слід підходити, враховуючи особливості демографічних даних щодо єврейського населення Поділля, рівня освіти, зайнятості, ареалу проживання євреїв. Починаючи із 70-х рр. вплив євреїв на суспільні, політичні, культурні, економічні процеси на Поділлі поступово знижується через зменшення кількості єврейського населення внаслідок їх міграції до великих міст та поступового збільшення зовнішньої еміграції представників цієї національної меншини за кордон.

ЛІТЕРАТУРА ТА ДЖЕРЕЛА:

1. Константинов В. Еврейское население бывшего СССР в XX веке (социально-демографический анализ) / В.Константинов. – Иерусалим, 2007. – 305 с.
2. Nesladkova, L 2009, 'The Professional and Social Characteristics of the Jewish Population in the First Czechoslovak Republic', *Czech Demography*, no. 3, pp. 89-103.
3. Держархів Вінницької області (далі – ДАВіО). – Ф.136, оп.47, спр.334.
4. Там само. – оп. 47, спр.147.
5. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года: Украинская ССР. – М., 1963. – С.170-179.
6. ДАВіО. – Ф.136, оп.48, спр.212.
7. Там само. – оп.45, спр. 302.
8. Чорний С. Національний склад населення України в XX сторіччі. Довідник / С.Чорний – К.: ДНВП «Картографія». – 2001.
9. Кандель Ф. Книга времен и событий. История евреев Советского Союза (1945 – 1970). Т.6. – М.: Мосты культуры, 2007.
10. ДАВіО. – Ф.457, оп.3, спр.480.
11. Там само. – спр.1372.

12. Там само. – спр.1956.
13. Там само. – Ф.136, оп.49, спр.26.
14. Там само. – оп.43, спр.282.

Олена Корзун

ПОВСЯКДЕННІСТЬ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ОЧИМА ВЧЕНИХ-АГРАРІЇВ

Друга світова війна як міжнародний конфлікт епічного масштабу лишилась рубцем (часто до сих пір не загосним) в долях як цілих народів та країн, так і рубіжним етапом в житті того, хто її пережив. Для кожного з учасників цих подій була своя точка відліку та оптика, через яку сприймалися ті чи інші події, адже в протистоянні для переможеного та переможця однаковий факт прочитується по-різному. Працюючи над реконструкцією різних аспектів життя в умовах воєнного конфлікту, стикаєшся з тим, що навіть ці два табори, щодо своєї оцінки пережитого не вибудовуються в лінійній площині, бо бачення та оцінка дійсності різнились з огляду на вік та стать, попередні життєві історії та відпрацьовані стратегії виживання, освіту та рід занять, національності та навіть топографії перебування. Цей перелік градацій є настільки поліхромним на скільки є й саме життя. Однак дослуховування до голосу кожного надає досить неочікуваних штрихів до вже, здавалось, збудованої конструкції минулого, інколи, перекреслюючи попередні висновки та руйнуючи міфи.

Наукове життя з його тяжінням до «лабораторної тиші» в цей період мало не тільки показати механізм самовиживання, але й в екстремальних умовах вибухнути новими відкриттями, які б прискорили перемогу: феномен боротьби на фронті за письмовим столом чи то в лабораторії, КБ чи полі, як у аграріїв.

Метою цієї публікації стало вивчення повсякденного життя в часи Другої світової війни через призму сприйняття вченого, зокрема аграрника. В цьому контексті розглядаються мемуари німецьких фахівців: професора ботаніки Генріха Вальтера [1], фахівця з плідівництва Йогана Бьоше [2] та українських вчених: члена-кореспондента Академії сільськогосподарських наук УРСР, доктора сільськогосподарських наук, професора Данила Федоровича Лихваря [3], кандидата сільськогосподарських наук І.Ю.Громика [4] та агрохіміка Тетяни Михайлівни Васильєвої [5].

Мемуари всесвітньо відомого біолога, вченого в галузі фітогеографії Генріха Вальтера (1898-1989) під назвою «Сповідь еколога» (Bekenntnisse eines Ökologen: Erlebtes in acht Jahrzehnten und auf Forschungsreisen in allen Erdteilen mit Schlussfolgerungen) були написані автором та вийшли в світ у кількох перевиданнях вже 80-х рр. XX ст. Знаменитий вчений розповідає про своє бурхливе, повного вражень та переживань життя. Починаючи з юності в дореволюційній Росії, він повідомляє про навчання, наукові дослідження і викладання в Німеччині до і після Другої світової війни, про свої зустрічі з багатьма провідними вченими, а також про його участь у численних експедиціях на всіх континентах. Лише 5 та 6 розділи, які

стосуються подій Другої світової війни, на сьогодні маємо в перекладі російською мовою, підготовлені професором Національного ботанічного саду ім. М. М. Гришка НАН України В. І. Мельником. Ці матеріали становлять велику наукову цінність для реконструкції подій Другої світової війни, адже детально відтворюють через призму сприйняття науковця суспільну ситуацію в самій Німеччині, армійську буденність в лавах вермахту і, що особливо для нас цінне, наукове життя в окупованих українських землях.

Г. Вальтер народився в сім'ї судового лікаря німецького походження в Одесі. Будучи студентом Одеського університету, був мобілізований та направлений до юнкерського училища, де здобув артилерійську спеціальність. Під час німецької окупації 1918 р. працював перекладачем у третейському суді на Волині. З відводом німецьких військ у 1919 р. емігрував до Прибалтики, а згодом й Німеччини, де продовжив навчання та остаточно сформувався як науковець. З початком «російської кампанії» у Другій світовій війні був мобілізований до складу Вермахту у стрілецьку дивізію, однак з 1942 р., враховуючи його рівень фахової підготовки (на той час вже професор, доктор наук, автор трьох всевітньо визнаних підручників), переведений на посаду старшого радника військового управління в штаті Центру досліджень сільського та лісового господарства Західної України (Forschungs Zentrale für Land – und Forstwirtschaft in West-Ukraine), якому були підпорядковані всі сільськогосподарські і біологічні інститути та дослідні станції. Зважаючи, що науковими інтересами Вальтера було дослідження флори, він став науковим куратором Інституту сільськогосподарської ботаніки та дуже тісно співпрацював з його директором Ю. Д. Клеопов. Літо 1942 р. Вальтер провів у Нікітському ботанічному саду, виконуючи функції директора. З осені його було переведено на Північний Кавказ для управління місцевими сільськогосподарськими інституціями. Адміністративна робота у Центральному штабі «Економіки Сходу» в Берліні, куди його було направлено з початку 1943 р., не задовольняла його адміністративні та наукові інтереси, адже була суто бюрократичною. На прохання вченого він повернувся до Києва та долучився до роботи експедиції по дослідженню ґрунтів українських земель, де головним виконавцем виступав Інститут агротехніки, живлення рослин та ґрунтознавства, директором якого був професор Г. Г. Махов. Після завершення експедиції та наближення театру воєнних дій до Києва Вальтеру було доручено евакуацію дослідних установ до Познані, де він зумів організувати роботу українських вчених на базі місцевого університету. Окремий розділ мемуарів присвячений останнім місяцям війни, які тривали на території Німеччини, краху німецької армії, долі його родини та його полону американськими військовими.

Спогади Вальтера наскрізь просякнуті відчуттям жалю щодо неможливості продовжувати звичне для нього життя, яке він повністю пов'язував з науковою діяльністю. Однак всі переміщення та призначення, які припали на його долю під час війни, він сприймав як стимули для нових наукових розвідок. Згадки про перші дні війни наповнені сумом через труднощі щодо участі у конференції в Траці, присвяченій річниці Німецького Ботанічного товариства: «... цілий день ми сиділи біля радіо, події швидко змінювались. [...] Про наукову роботу в цих умовах нічого було й думати».

Автор широко радіє, що через відсутність німецької військової освіти не був призваний до лав армії і продовжив свою викладацьку діяльність в стінах Штудгартської вищої

технічної школи на посаді завідувача кафедри ботаніки. Одначе зауважував, що повна мобілізація чоловічого населення з навчального закладу створювала атмосферу «пансіону для дівчат», з відсутністю критичного сприйняття та дискусійного обговорення з боку студенток. Цей час згадується як найрезультативніший, бо вчений плідно працював над книгою з серії «Німецька дослідна робота в колоніях та закордоном», де йому належало підготувати аналіз роботи фермерських господарств у Південно-західній, східній та південній Африці. Завдяки схвальним відгукам цієї розвідки в науковому середовищі, Вальтер був помічений партійними діячами та зарахований до складу кандидатів до вступу у нацистську партію, що було достатньо, аби йому не заважали продовжити наукову роботу.

Зовсім іншими постають настрої вченого після звістки про початок війни з Радянським Союзом. На схилі років, аналізуючи причини поразки, він зауважує, що його вже тоді вражала недалекоглядність політичних діячів, які не скористались прихильними настроями населення, а продовжували пропаганду на кшталт «росіяни – це білі негри». Автор дає свою характеристику спеціалістам, які реалізовували програми освоєння захоплених земель, підкреслюючи їх некомпетентність та невідповідність до нових природних умов, зокрема у веденні сільського господарства. «Деякі зухвалі керівники сільського господарства, вихідці з маленьких селянських дворів в Німеччині тепер мали керувати колгоспами з сотнями працівників, з якими вони поводитись відповідно. Це змінило настрої та викликало ненависть» [1; с. 36]. У своїй книзі він часто протиставляє інтелектуалів, вчених цим простим, часто мало освіченим німцям, які безпосередньо впроваджували цивільне життя на окупованих землях, та підкреслює, що не національність робить спілкування ближчим, а рівень освіти та професійності. Зокрема, він описує своїх колег по Спеціальній сільськогосподарській групі на Кавказі, на чолі якої був «один незначний керівник сільської громади, а тепер партійний бос у генеральській уніформі, якою він надто пишався, але мало працював, а в основному їздив верхи та полював. [...] Головним бажанням його [*ад'ютанта*] було гарно поїсти та випити. Я не підходив цьому товариству..." [1; с. 52]

Свою армійську буденність Вальтер згадує як суцільну муштру, наповнену насильством керівництва до підлеглих. На сторінках мемуарів автор проводить аналогію з Першою світовою війною та робить висновок, що армія – це місце, де перемагає слухняність, вміння підкорюватись та мовчати. «Директор банку з Риги, в минулому, який у непотрібний час відкрив рота, був так відзначений ротним фельдфебелем, що позбувся слуху та зору» [1; с. 24]. Бажання вирватись з-під цього психологічного та фізичного тиску стимулювала його пробувати різні варіанти продемонструвати себе, свої знання та вміння. Рота перекладачів, куди попервах вчений був зарахований, проходила не лише стройову, але й політичну підготовку, де солдати мали готувати повідомлення та виступи. «Ось тепер я хотів показати хто я є!» [1; с. 25]. Адже це був шанс продемонструвати армійському керівництву свій рівень фахових знань, вміння виступати перед аудиторією та наукові досягнення. «Ця доповідь змінила мій статус», – підсумовує Вальтер. Як виявилось, не лише статус, але й долю, бо він не був відправлений на фронт, а залишився при штабі, що частково надавало можливість продовжити свої наукові розвідки. Зокрема, він ініціював роботу над серією коротких оглядів рослинності окупованих земель: європейської частини Росії, Криму та

північного Кавказу, адже за його переконаннями, німецький солдат мав орієнтуватись у краї, куди направляє його фюрер.

Загалом воєнний період «за Вальтером» сприймається як низка можливостей, які підкинула йому доля задля наукового зростання. Описуючи Познанський університет, куди він згодом переведений, учений був у захопленні від наукових перспектив, які відкривались тут, у Ботанічному саду університету, дослідної роботи. Однак з прикрістю зазначає, що «загальні умови в Познані мені мало подобались, особливо жорстоке, принизливе ставлення до колег. Так не поведуться з переможеним ворогом, навіть якщо Познань і була колись німецьким містом»[1; с. 26].

Як свого роду повернення «додому» він сприйняв наступне переведення – пропозицію очолити сільськогосподарську науку в українських, а згодом і північнокавказьких землях. Адже могли реалізуватись давні, ще дитячі мрії про дослідження східноєвропейської території, з'явилась можливість познайомитись та безпосередньо працювати з радянськими вченими, з якими наукових зв'язків до цього часу в нього не було: «Це була діяльність, яка сприяла відновленню чогось в умовах все руйнуючої війни» [1; с. 26]. Але без прикрас він відмічає, що українська земля є для його держави лише сировинною територією, яка має забезпечити німецьке населення продуктами харчування, і тому його місія – як найшвидше відродити сільське господарство.

На фоні детальних описів біологом української флори, лише кількома штрихами замальовується соціальна картинка краю, автор постійно відмічає різницю у побуті німецьких та українських мешканців. Загалом, читаючи спогади, відчуваєш, що мемуарист пишається німецькою культурою, організацією праці, в цілому способом життя. Ілюструє це твердження приклад, опис дорожнього вказівника у рейхскомісаріаті Україна, де біля кожного населеного пункту подавалась інформація про наявність питної води, квартир та перекладачів, про рівень безпеки щодо інфекційних хвороб, дані про комендатуру, місця заправок бензину, лікарні тощо.

Швидко просування німецьких військ та захоплення величезних просторів землі вимагало масштабної організації експлуатації та передислокації сюди кращих спеціалістів. Тому у 1942-1943 рр. українські землі стали своєрідним дослідним майданчиком для багатьох німецьких науковців, які намагались відтворити своє звичне життя в нових умовах. «Ми багато читали, насолоджувались спілкуванням, зустрічаючись за вечірнім чаєм. [...] Чи була це участь у війні?»[1; с. 31], – запитує сам у себе автор, розуміючи що його повсякдення не вписувалось у звичний формат сприйняття цих подій, особливо, порівнюючи з умовами життя українських вчених, які голодували, тяжко фізично працювали та потерпали від холоду у зимовий період. Подібні запинання постають у автора, коли він неочікувано одержав від румунського короля відзнаку, орден святого Михаїла, який вручали за особливу хоробрість у боротьбі з ворогом. А він його одержав за цікаву екскурсію Нікітським ботанічним садом, яку провів для короля. «Так ось яка була небезпечна ця екскурсія?!»[1; с. 48], – іронізує вчений. Однак відносини серед наукової спільноти складались дружніми незалежно від статусу окупанта чи окупованого, це був обмін думок, панувала атмосфера наукового пошуку. Для радянських вчених це була можливість долучитись до західної наукової спільноти, зв'язок з якою був втрачений у попередні роки. Свідченням цього стало

проведення ботанічного з'їзду, на який було подано 120 заявок і він тривав три дні. «Росіяни були у захваті. Через багато років вони знову могли говорити вільно без страху перед доносками» [1; С. 34]. Особливо теплі відносини склались зі співробітниками Нікітського ботанічного саду. Однак, навіть у цій ідилії Криму, Вальтера не полишали страхи за своє життя: «...який, власне, я беззахисний тут та як легко мене одного, серед 500 росіян можуть вбити». З одного боку, впевненість, що він ніби «свій», адже говорить російською, жодним чином не причетний до злочинів, навпаки прагне допомогти з побутовими умовами чим може: «я заспокоював себе тим, що не існувало причин, аби вбити мене, тому що я тут допомагаю. [...] По відношенню до росіян у мене сумління було чистим». Але розуміння, що ти є представником ворога, постійний страх на глибинному рівні змушував його ні на мить не розслабитись, бути у повній бойовій готовності: «Я завжди клав пістолет на нічний столик та барикадував двері відрами та чайником, вони створили б пекельний шум, якби хтось відкривав би двері» [1; С. 46]. Пізніше, тікаючи від радянських військ, автор відчув всеохоплюючий страх за життя: «...плани ворогів були жахливі. Вони хотіли знищити німців так само, як Гітлер стирив з землі єврейську націю» [1; С. 73]. Вміння пристосовуватись до будь-яких умов, володіння кількома мовами допомогло автору вижити, навіть у жахливих умовах оточення, а пізніше – табору для військовополонених.

Свій погляд на організацію аграрної науки подає у листах з України Йоган Бьоше, який у 1942-1943 рр. був референтом керівника з сільськогосподарських справ в Іванківському гебскомісаріаті. У своїх листах до дружини, брата та матері він із зацікавленням у деталях описував життя мешканців поліських селищ Іванкова, Розважева й Димера (Київської області), міст Києва, Рівного, Бердичева, Житомира, де він перебував під час службових відряджень. Листування Й. Бьоше з колегами містить цікаві подробиці щодо обставин відступу німецьких військ, вивозу збіжжя, цінностей з України, а також подальшого життя службовців після повернення в Німеччину. Загалом колекція нараховує понад 150 фотографій та 300 листів, які написані чи підготовлені одразу після описаних подій та відображають сприйняття тогочасної дійсності очима чиновника, що безпосередньо реалізовував аграрну політику окупаційної влади, співпрацював з усіма її гілками. Ці листи одночасно були звісткою для рідних, що він живий, а з другого боку, були щоденником, який мав стати своєрідним містком у майбутнє, у час після війни. Туга за домівкою, якою просякнуті всі звістки Бьоше, компенсувалась небувалим, порівняно з попереднім періодом, «панським» способом життя: вишукане та напрочуд калорійне харчування, відсутність фізичної праці, прислуга у побутових справах, помічники у безпосередній роботі. Це, з одного боку, надихало його на підвищення свого професійного рівня та стимулювало до вивчення російської та навіть української мови, опрацювання наукової сільськогосподарської літератури та звітів про роботу сільськогосподарських дослідних установ, до яких він мав доступ, але з іншого – підживлювало впевненість вчорашнього селянина у своїй зверхності над підкореним народом. Він весь час перебував під враженням від злиденності місцевого населення, умов їх життя та одночасно був у захопленні від тих перспектив, які надавала ця «благодатна» земля.

Досить репрезентативними є спогади Івана Громіка та Тетяни Васильової, які до війни працювали в одній науково-дослідній установі – Уладово-Люлінецькій селекційній станції,

що входила до мережі Всесоюзного науково-дослідного інституту цукрової промисловості, однак війна спрямувала їх долі в протилежні табори. І.Громик, будучи завідувачем відділу селекції зернових у 1939-41 рр., лишився, як і більшість працівників станції, на окупованих землях та був призначений завідуючим установи. Завдячуючи даним, які він подав у своїх спогадах, що зберігаються у його особовому фонді в Архіві Української Вільної Академії Наук у Нью-Йорку, спростовано міф радянської історіографії про припинення наукових розробок та дослідів «під німцями», про розграбування елітного насінневого фонду та матеріальної бази установи. Доля цієї людини також демонструє, наскільки не однозначні були відносини «тих, хто лишився» з окупаційною владою, адже І.Громик був ув'язнений за участь в українському національно-визвольному русі, до нього застосовували катування, які завдали непоправного впливу на його здоров'я. Втім страх перед репресіями з боку радянської влади змусив його емігрувати, лишаючи улюблену справу, досліду роботу, рідний колектив однодумців.

Тетяна Михайлівна Васильєва напередодні війни працювала на станції агрохіміком разом зі своїм чоловіком Митрофаном Пантелеймоновичем Малієнком, який був директором цієї установи. У своїх спогадах вона, з притаманними жінкам чуттєвістю, увагою до найменших деталей, ретельно описала події воєнного періоду. З перших днів війни її родина та родини деяких інших співробітників («партійних») виїхали у східному напрямку, зупиняючись у Миронівській, Веселоподільській, Іванівській, Рамонській селекційних станціях мережі Всесоюзного НДІ цукрової промисловості. Тривала неорганізована «втеча», постійна нестача харчів, відсутність чоловічої підтримки, хвороби чотирьох дітей у дорозі – це ті проблеми, з якими зіткнулась авторка протягом кількох місяців дороги. Але найнеприємнішою подією була зустріч місцевих мешканців дослідного радгоспу с. Павлівка Тамбовської області, кінцевої зупинці родини, які особливо не раділи новоприбулим: «... нам перегородила дорогу група жінок, озброєних хто чим – граблями, лопатами». Адже місцевість була вкрай вбогою, роботи, харчів, а особливо палива не вистачало для «своїх», не те що для новоприбулих. Родина Васильєвої опинилась у надзвичайно скрутних побутових умовах, на межі екстремального виживання, перемагаючи, силою надлюдських зусиль, голод. Крім того, в цій місцевості проблемним було питання обігріву, вирішення якої, на жаль, для родини закінчилось трагедією: старшого сина було арештовано за крадіжку однієї дошки для розпалювання плитки в квартирі, де вони мешкали. Зважаючи на скрутні умови, наплив фахівців, влаштуватись згідно кваліфікації не було змоги, тому Тетяна Михайлівна змушена була працювати в іншому селі вчителькою, залишивши зі своєю матір'ю дітей, а згодом працювати у полі в радгоспі, аби прокормити родину. «Якщо влаштуєшся на «інтелігентну» роботу, то отримаєш тільки гроші, вони наразі нічого не варті, а працюючи у полі, крім грошей, отримаєш цукор та пшеницю» [5; с. 316], – так виглядала формула успіху у той період. Гортаючи сторінки спогадів мемуаристки періоду евакуації, постійно звучить тема харчування, різних «рецептів» з доступних продуктів, які допомогли вберегтись від голоду: це й суп з висівок, розпарений макух, вівсяні киселі, пряники з патоки. Однак для Тетяни Михайлівни це були відпрацьовані ще в роки громадянської війни стратегії виживання. Ці уміння пристосовувались до будь-яких умов постійно вражали її колег.

У своїх спогадах вона також описує період після повернення до Уладівки в кінці 1944 р. та долі тих, хто лишався на станції під час окупації. Відносини між німецькими та вітчизняними колегами складались дружніми, що проявилось навіть у заступництві німецьких вчених перед військовими, які планували карати мешканців Люлінців за вбивство офіцера Вермахту, здійсненого партизанами. Однак в сусідній Уладівці такого заступництва не виявилось, тому все чоловіче населення було розстріляне. Найбільше вражає, що, описуючи долі своїх колег, їх втрати, злочинства німців та порівнюючи своє тяжке життя в евакуації, Васильєва дякує долі, що її сценарій пережитого виявився менш трагічним.

Надзвичайно цікавими є мемуари Лихваря Данила Федоровича, який на початок війни очолював Починківське дослідне поле, що знаходилось у Горьківській області та входило до мережі Всесоюзного науково-дослідного інституту коноплі. Він подає інформацію про процес евакуації науково-дослідних установ та їх співробітників очима «приймаючої сторони», згадуючи про непрості завдання по розміщенню та влаштуванню новоприбулих співробітників, організації наукової роботи тощо. Знову констатуємо наявність конфлікту між місцевими та евакуйованими – працівники дослідного поля не бажали поступатись ні посадами, ні кращими умовами роботи та життя зі своїми колегами з евакуйованого інституту. У 1942 р. він був мобілізований до лав Червоної армії, де служив метеорологом. Робота над науковими розвідками та статтями допомогла йому подолати психологічні та фізичні труднощі військового життя, а тісна співпраця з науковцями, які стали бойовими товаришами, надихала на перемогу, дала зразок дружби, який став еталоном для нього на все життя. Вчений постійно повертається до описів природи, флори різних місцевостей, знання якої суттєво допомогло йому та його товаришам подолати голодні часи на фронті. Винними у продовольчому забезпеченні він вбачає лише армійську господарчу частину, приклади зловживань якої неодноразово наводить. Його вражає безглуздість наказів, тотальна відсутність фахових знань у військових. «Слід сказати, що прогнози погоди нашої гідрометеостанції були непевними, і тому їх часом навіть не оголошували»[3; с.158].

Описуючи просування радянських військ територією Польщі, а особливо Німеччиною, автор кілька разів звертає нашу увагу на дивний для нього страх перед радянськими військовими, в якому перебували мешканці цих земель: «... місцеве населення, головним чином жінки, вийшли на берег озера і стали топитися, а деяка частина їх зосередилась на місцевому кладовищі і почали різати вени на руках» [3; С. 165], але до аналізу причини цих настроїв та дій він свідомо не вдається. Змінюється і загальний тон опису подій, що почасти нагадує зверхнє ставлення переможця, який має доступ до будь-яких ресурсів та робить «благородні жести», допомагаючи продовольством. Згодом ця зверхність перенесеться у відносини з тими, хто залишився під окупацією. Для Лихваря фронтовики та «окуповані» різнились навіть за зовнішнім виглядом, поглядом очей, поставою, станом одягу: «Минуло потім ще принаймні 2-3 роки, перш ніж зовнішність обох груп співробітників вирівнялась»[3; с. 169].

Особливо цінними є факти, подані Д. Ф. Лихварем про наукове відрядження до східної окупаційної зони Німеччини вже після війни, ставлення до нього з боку німецьких спеціалістів. Мемуарист не тільки детально описує стан тогочасних вітчизняних науково-

дослідних установ, але й порівнює їх з польськими та німецькими, подає інформацію про перипетії, пов'язані з віднайденням та поверненням вивезених матеріальних цінностей.

Таким чином, проведений аналіз джерел свідчить, що документи особового походження вчених-аграріїв є неочінуваним джерелом не лише для реконструкції історії науки, але й повсякдення періоду війни. Представлені документи дають змогу відтворити почасти одні й ті ж події з погляду переможців та переможених, вирізняються винятковою відвертістю у змалюванні побутових умов, перипетій людських взаємин, де лише фоном є драматичні події «зовнішнього», політичного життя. Для науковців війна стала випробуванням ще й у професійному відношенні, іноді це була можливість реалізувати найзухваліші наукові проекти, неможливі в умовах мирного життя. Загалом, зв'язок вченого-аграрія з землею, широкий спектр природничих знань давали змогу краще прилаштуватись до нових умов, підвищували шанси на виживання. Умови війни стимулювали також постійно змінювати критерії у сприйнятті людей за принципом «свій-чужий», незважаючи на пропаганду та нав'язані стереотипи. Уважне ставлення, детальний джерелознавчий аналіз, співставлення цієї документальної бази з іншими інформаційними масивами дають можливість як найточніше відтворити повсякдення вчених в умовах екстремальних подій війни.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Вальтер Генрік. Сповідь еколога / пер. з нім В. І. Мельник / Генрік Вальтер // Г. Вальтер та Ю. Клеопов і Г. Махов – забуті сторінки вітчизняної науки / УААН, ДНСГБ ; уклад. : В. А. Вергунов, В. І. Мельник. – Сімферополь: Таврида, 2006. – С. 20-90.

2. «Люба моя Еллі!...» Листи, світлини та документи німецького чиновника з окупованого Іванкова (1942-1943 рр.) / Міжнародний фонд «Взаєморозуміння і толерантність»; упор. : д-р Гаральд Бьоше, к. і. н. М. Дубик, к. і. н. Т. Пастушенко; перекл. О. Николайчук, Л. Сочка; наук. ред. д-р і. н. О. Лисенко. – К., 2012. – 336 с.

3. Професор Лихвар Данило Федорович (1902-1986) : бібліогр. покажчик наук. праць / УААН, ЦНСГБ ; уклад. : В. А. Вергунов, А. С. Щиголь ; наук. ред. В. А. Вергунов. – К. : Аграрна наука, 2002. – 258 с. : порт. – (Історико-бібліографічна серія «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії»). Кн. 3.)

4. Громик І. Ю. Уладівсько-Люлинецька селекційна станція Цукротресту СРСР. – Архів Української Вільної Академії Наук у Нью-Йорку. – Ф. 14836.

5. Васильєва (Васютинская) Т. М. ...Жить мне было интересно. / Т. М. Васильєва (Васютинская) – К. : Оптима, 2010. – 368 с.

Ярослава Красилюк

ФОТОГРАФІЇ ЯК ВАЖЛИВЕ ДЖЕРЕЛО У ВІДТВОРЕННІ РАДЯНСЬКОЇ ПОВСЯКДЕННОСТІ

Візуалізація світового простору спричинила не лише зростання інтересу до візуальних образів, а й спонукає наукову спільноту до використання світлин як повноцінного джерела і визнання права фотографії на самостійне існування у галузі історичної документалістики.

Феноменальна здатність фотографій до фіксації інформації, збереження та перенесення її в часі, презентації та реконструкції минулого в майбутньому, передачі знання та досвіду кризь роки, збагачення людської та мотивації роботи історичної пам'яті, по-суті, визначила їх пріоритетність серед візуальних документів. Використання фотографічних зображень в дослідженні радянського повсякдення важливе та доцільне, адже вони є визначальним елементом у конструюванні радянської реальності. Більше того, фотографії, що відклались в родинних альбомах, архівних та музейних колекціях, в радянській періодиці є інструментом відображення суспільних явищ, подій та здатні робити історію очевидною, динамічною.

Наукові розвідки істориків, соціологів, антропологів, культурологів засвідчують зростаючий інтерес до фотографій. Уваги заслуговують праці Л. Маркітан, О. Главацької, Л. Магідова [1], в яких фотографії розглядаються як джерело вивчення історії. Цінними є наукові праці О. Колястук, О. Зайцевої, В. Лабур [2], які стосуються використання візуальних джерел для дослідження та реконструкції повсякденного життя. Дані праці мають найбільш істотне значення у контексті нашого дослідження.

Головною метою цієї розвідки є вивчення джерельного потенціалу фотографій 1950-1960-х рр. для конструювання повсякденного життя радянського суспільства. Автор вважає пріоритетним використання фотографій для вивчення організації житлового простору, облаштування побуту, стибу життя, щоденних практик і ритуалів, харчування, одягу як соціокультурного маркеру, поведінки, форм трудової діяльності та відпочинку, дозвілля. При аналізі використані фотографії з родинних альбомів, архівних та музейних колекцій, радянської періодики, авторських тематичних фотопідбірок та окремо зібраних світлин в мережі Інтернет.

Фотографії становлять особливу групу нетрадиційних, з точки зору класичного джерелознавства, інформаційних носіїв для вивчення проявів повсякденної реальності. Вони мають значну перевагу поряд з письмовими свідченнями, коли йдеться про реконструкцію повсякденності, адже відтворюють деталі і нюанси, які властиві тому чи іншому явищу буденності.

За фотографіями прочитується справжнє життя справжніх людей з усіма його особливостями, складнощами та суперечностями. Фотографії здатні презентувати нам людину у типових сферах життя (проживання, матеріальне й духовне споживання, праця, відпочинок та функціонування). Фотографії, зроблені в домашній обстановці, дають інформацію про організацію житлового простору та облаштування побуту в ньому, розкривають його предметно-речове наповнення, що, в свою чергу, залежить від соціального статусу, естетичного смаку та фінансових статків власників.

Фотографії радянського часу презентують інтер'єр різних помешкань: робітничих гуртожитків, комуналок, «директорських» сталінок, малогабаритних «хрущовок». Відтак в організації внутрішнього простору жила можна простежити тенденції, які іноді сумірно співіснують, а іноді знаходяться в гострому протиборстві між собою: монументальність і мінімалізм, простір і захараченість [3]. Комунальне житло спричинювало дезорієнтацію людини, розгубленість, дискомфорт, тоді як окрема квартира формувала почуття захищеності, окремішності, і водночас звукувала сферу повсякденних турбот колом родини і близьких родичів, що живуть у спільному просторі квартири.

Значна роль в радянському інтер'єрі належить предметам масового промислового виробництва – меблям (тумбочки, стелажі, пізніше «стілки» (комплекс меблів+диван [4]), освітлювальним приладам, побутовій техніці (телевізор «КВН-49», «Старт», «Рекорд», холодильник «Саратов», пральна машина тощо), технічному обладнанню житла (освітлювальна арматура, кухонне та санітарно-технічне обладнання санвузлів)[3]. Важливо зауважити, що житловий простір втрачав чіткий поділ функцій кухні, їдальні, вітальні, спальні, кабінету тощо.

Зміна старих або поява нових речей щоденного вжитку, що їх фіксують радянські фотографії, говорить про рівень технічного забезпечення, виробництва, з одного боку, а з іншого – свідчить про добробут населення, його купівельну спроможність, формування смаків, дотримання тенденцій моди. Варто підкреслити, що необхідність облаштування житла спонукала людей зі скромними доходами в умовах дефіциту користуватись предметами, без яких неможливо було обійтись в побуті, віддаючи пріоритет не естетичності, а якості, практичності і довговічності. Наявність в інтер'єрі житла настінних килимків, полицок на стінах, картин, фарфорових статуєток, скляних фужерів, склянок, вазочок, годинників свідчить про бажання створення комфорту і затишку. В дизайні деяких речей відображаються події, що відбувались в СРСР, наприклад, настільний годинник, оформлений у вигляді напівсфери, навколо якої зроблено дугу супутника символічно показує боротьбу за першість СРСР у освоєнні космосу[5].

Фотографії є важливим джерелом для вивчення одягу як однієї зі складових матеріальної тріади повсякденності. Одяг, який репрезентують фотографії, є свідченням соціального статусу людини, рівня її добробуту. Зафіксований на фотографіях одяг виказує характерні риси людей, які входили до різних соціальних прошарків, подібність та відмінність в одязі міського та сільського населення. Світлини дозволяють не лише характеризувати матеріали та особливості конструювання одягу, а й простежувати практику трансформації буденного, практичного одягу в святковий і навпаки.

Так, аналізуючи радянські фотографії, можна говорити про функціональність одягу: практичність – хатнього; максимальна простота та зручність – робочого; краса та елегантність одягу на «вихід» – нові, або охайні речі, які не втратили новизни, оскільки їх рідко одягали, винятково «для презентації себе з кращого боку – під час відвідування гостей, театру чи кіно» [6, с. 160]. Нижній одяг відповідав основним вимогам того часу: «краса, гігієнічність і міцність» [7, с. 275]. Втім краса за радянського часу насправді означала користь.

Фотографії дають змогу простежити вплив соціально-культурних процесів, які відбувались в СРСР, на функціонування традиційних форм одягу. Колір, фасон, довжина одягу, що їх презентують радянські фотографії, свідчать не лише про естетичний смак, а й про норми суспільної моралі в СРСР: універсальними вважались тьмяні, темно-сірі, непомітні тони, яскраві кольори не вітались (асоціювались з вульгарністю), довжина сукні чи спідниці сягала нижче колін, штани для жінки функціонували виключно як невід'ємний елемент спецодягу. Простота та практичність – головний орієнтир легкої промисловості СРСР. Стандарти пошиття (недорога тканина, максимально простий крій, мінімальна

кількість деталей) одягу для фабрик повністю залежали від економічного становища в країні [8].

За фотографіями можна простежити формування та зміну смаків, дотримання тенденцій моди. З другої половини 1950-х рр. радянська суворість ледь помітно переходить у стриману елегантність: фотографії фіксують появу в жіночому гардеробі барвистих сарафанів; одяг набув модних акцентів на комірці, манжетах і декоративних кишнях, а чоловічий одяг втратив свою мішкуватість. Взуття – чобітки, туфлі, босоніжки з середини 1950-х рр. почали набувати більш витончених форм, відбувся перехід від заокругленої до загостреної форми носка [9].

Поява нових форм вбрання – жіночого брючного костюма, короткої спідниці, одягу та спідньої білизни з синтетичних матеріалів (нейлону, лайкри, кримплону, вінілу), штучних шуб та хутр свідчить про зміну світоглядних орієнтирів радянського суспільства та готовність в якійсь мірі відмовитись від традиційного на користь нового. Втім контроль за дотриманням норм моралі не втратив своєї актуальності. Наявність аксесуарів (краватки, прикрас, годинника) є показом престижу, а носіння капелюшків свідчить про повернення в моду буржуазних елементів.

Фотографії також фіксують сюжети святкових трапез, новосіль, товариських посиденьок, сімейних обідів [10], які проливають світло на особливості повсякденного харчування, яке включає найбільш вживані людиною продукти та страви повсякденного меню. Такі фотографії дозволяють визначити рівень матеріальної забезпеченості населення чи окремої сім'ї, що особливо важливо не лише для істориків, але й для соціологів та економістів, які вивчають сімейні бюджети. Наявність певних продуктів харчування у споживчому кошику свідчить також про певні кулінарні пререференції та уподобання, властиві окремим типам родин. Радянські фотографії зафіксували картину постійних і досить довгих черг, засвідчуючи тим самим проблему дефіциту, неврегульованість постачання продуктів харчування, одягу та техніки. Не можна оминати увагою й фотографії, що «рекламували», заповнені товаром, полиці в магазинах. Такі фотографії дозволяють сформувати уяву про наявну (не з-під поли) продукцію та ціну [11].

Трудова діяльність, зафіксована на фотографіях, свідчить про особливості і характер фізичної праці мешканців сільської та міської місцевостей, заняття дорослих та дітей, розподіл праці між жінкою та чоловіком. Фотографії показують виробниче середовище і організацію місця роботи, знаряддя праці, предмети домашнього господарства. Низка радянських фотографій фіксує трудові колективи та колективну працю (на підприємстві, у колгоспі), до якої залучені як чоловіки, так жінки. Низка радянських фотографій буквально рекламує жіночу фізичну працю, яка позиціонується з красою радянської жінки, а не слабкої половини людства [12]. На рівні з дорослими до праці залучалась молодь (підняття цілини, суботники). Багатьом фотографіям притаманне возвеличення праці та пошана до кожної професії.

Групові фотографії колективу дозволяють охарактеризувати формальні показники (чисельність, вік учасників, гендерні характеристики), визначити типову чи нетипову поведінку колективу в певних ситуаціях. Насамперед, це стосується тих радянських

фотографій, що фіксують паради, демонстрації, виставки, збори, масові гуляння, колективну трудову діяльність тощо [13].

Фотографії 1950-1960-х рр. дають можливість досліднику простежити різні форми відпочинку і дозвілля: спортивно-масові, культурно-освітні, туристично-пізнавальні, оздоровчо-релаксаційні тощо. За світлинами можна простежити, як традиційні форми відпочинку в вузькому колі сім'ї сусидили з колективним дозвіллям, організованим для різних вікових категорій і соціальних верств. Фотографії засвідчують, що міцніюча радянська держава продовжувала розширювати свій вплив на всі сфери життєдіяльності радянських людей. Передусім, варто підкреслити, що відпочинок розглядався як необхідність забезпечення нормальної трудової діяльності. Для підтримки виробничого ритму на підприємствах обов'язковими були виробнича гімнастика, фізкультхвилинки, зарядка [14]. Поширеними були і спортзмагання між трудовими колективами з футболу, волейболу. Фотографії фіксують налагодження такої форми організації дозвілля працівників.

На дворових майданчиках житлових будинків панувала форма спокійного спорту: товариські партії в шахи, доміно збирали в дворах людей зі спільними інтересами та небайдужих до спортивного азарту. Окремі фотографії дозволяють засвідчити певну лібералізацію відпочинкової сфери, проникнення до неї елементів «буржуазного» проведення вільного часу. Так, чоловіків нерідко можна було помітити на іподромі чи за грою в більярд, доміно. [15].

Водночас, наявні фотографії засвідчують, що поруч з організованими колективними формами відпочинку зберігались і набували подальшого розвитку традиційні форми, передусім, сімейні. Спільні вихідні гуртували родину, закріплювали органічні звичні стосунки. Влітку батьки з дітьми відвідували ботанічний сад, гуляли в парках культури та відпочинку, виїздили за місто [16]. Відпочинок на природі давав наснагу на трудовий тиждень. Чимало фотографій засвідчують родинні святкові застілля [10], де збирались не лише родичі, а й друзі, сусіди. Можна стверджувати, що такі зустрічі та святкування свідчать про спільні інтереси, відкритість, дружні відносини, які формувались завдяки сталим традиціям і були природною протиположністю штучного колективізму, накинутого тогочасною ідеологією в радянській країні.

Романтичні прогулянки та побачення на набережній, прогулянки нічним містом, зустрічі в метро [17] дозволяли насолодитись спілкуванням та чудово проведеним часом молоді, яка відпочивала після навчання чи роботи. Буденними стали відвідування театрів, кіно, концертів, музеїв, філармоній, лекторіїв, бібліотек, клубів, танцмайданчиків [18].

Для радянського дозвілля був притаманним колективний відпочинок підростаючого покоління. Дошкільнята проводили вільний час на так званих дачах, організованих в приміських Будинках відпочинку, діти старшого віку – в піонерських таборах [19], де створювалися гуртки за інтересами (спортивні, тематичні, художньої самодіяльності) та різноманітні секції. Спортивне дозвілля включало лижний, вітрильний спорт, веслування на човнах, турпоходи та експедиції на Ельбрус, Байкал, Карелію [20].

У світлини пересічної людини зазвичай потрапляла тема відпустки як обов'язкова ознака налагодженого життєвого циклу, повторюваного щорічно, стаючи сталою нормою повсякдення, коли праця чергується з відпочинком. Оздоровлення трудящих проводилось у

замських санаторіях, санаторно-курортних базах Криму, Пн. Кавказу, Киргизії [21]. Нерідко через брак путівок люди організовували так званий «дикий» відпочинок на морі. Життя серед дикої природи свідчить про пошук свободи, єднання з природою, тимчасову відмову від звичного міського укладу життя та комфорту. На узбережжі можна було зустріти відпочивальників, які приїхали власною автівкою, а це свідчить, про зростання благоустрою.

Таким чином, інформативність, репрезентативність та конкретика змісту фотографії довели спроможність та пріоритетність її використання у відтворенні радянського повсякдення. Показовою є доцільність створеного тандему «фотографії – повсякденність» та перспектива подальшого дослідження, до якої спонукає здатність фотографій не лише розкривати перед істориком зафіксовані фотокамерою факти та події давнини, а й відтворювати реалії радянського повсякдення в деталях, динаміці.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Маркітан Л.П. Інформаційний потенціал кінофотовідеодокументів як історичного джерела / Л.П. Маркітан // УІЖ. – 2002. – № 5; Главацкая Е.М. Фотодокументы как исторический источник: опыт атрибуции, критического анализа и научного цитирования / Е. М. Главацкая // Известия Уральского федерального университета. – Сер. 2 Гуманитарные науки. – 2012. – №1(99); Магидов В.М. Кинофотофонодокументы в контексте исторического знания / В.М. Магидов // Отечественные архивы. – 2006. – № 2.

2. Коляструк О.А. Використання візуальних джерел у відтворенні повсякденності – [Електронний ресурс] / О.А. Коляструк. – Режим доступу: http://www.nbuu.gov.ua/portal/natural/Nvuu/Ist/2008_21/028.htm; Зайцева Е.В. Фотографии как исторический источник истории повседневности города Ставрополя середины XIX – начала XX веков [Електронний ресурс] / Е.В.Зайцева // Новая локальная история: методы, источники, столичная и провинциальная историография : межвуз. науч.-образов. центр / Интернет-конференции. – Режим доступу: <http://www.newlocalhistory.com/node/229>; Лабур В.Н. Письменные и визуальные источники изучения повседневности в истории Ставропольского края – [Електронний ресурс] / В.Н. Лабур // Новая локальная история: методы, источники, столичная и провинциальная историография. Межвуз. науч.-образов. центр / Интернет-конференции. – Режим доступу: <http://www.newlocalhistory.com/node/229>

3. Типы планировок квартир (схемы) – [Електронний ресурс]. – Режим доступа : http://remont-tlt.ru/index/tipy_planirovok_kvartir/0-38; Типовые «хрущевки» в СССР (фото) – [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://www.rmnt.ru/story/realty/353687.htm>; Панельні будинки. – [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://www.rmnt.ru/story/realty/353687.htm>

4. Семейный диван, 1955 г. Ретроспектива: советский быт : Фотографии из архивов семей Щербаковых, Нодовых, Руслановых и Габдрахмановых. – [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://inkazan.ru/retrospektiva-sovetskij-byt/>

5. Советский интерьер в 50-60-е годы: культура и просвещение. – [Електронний ресурс]. – Режим доступа : http://www.indianart.ru/art/si/p2_articleid/15

6. Гурова О. «Простота и чувство меры»: нижнее белье и идеология моды в Советской России в 1950-1960-е годы / О.Гурова // Гендерные исследования. – 2004. – №10. – С.154-165.

7. Гурова О. Чулки «повышенной зебростости»: нижнее белье и презентации тела в советской культуре [Электронный ресурс] / О. Гурова. – Режим доступа : http://sitemaker.umich.edu/olga.gurova/files/ft_visual.pdf

8. Ретроспектива: фирменный фасон. Часть 1.: Фотографии из архивов семей Руслановых, Щербаковых, Нефедовых, Мухаметзяновых и Замалеевых. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://inkazan.ru/retrospektiva-firmennyj-fason-chast-1/>

9. Балатский В. Женская мода в УРСР 50-60-их годов – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.all-mebli.com/interesnye-stati/interesnye-stati/zhenskaya-moda-v-ursr-50-60-ih-godov.html>

10. Соседи собрались всем двором и отмечают праздник. Сталино (ныне Донецк) 1950-е гг. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://phistory.info/photo-history/1048-sosedi-sobralis-vsem-dvorom-i-otmechayut-prazdnik-stalino-nyne-doneck-ussr-sssr-1950-e-gg.html>; Ретроспектива: советские застолья. – [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://inkazan.ru/retrospektiva-sovetskie-zastolya/>;

11. Повседневная жизнь советских людей (50-60-х гг.) в фотографиях Lisa Larsen – [Электронный ресурс] – [Режим доступа]: <http://www.livemaster.ru/topic/414993-povsednevnaya-zhizn-sovetskih-lyudej-50-60-h-gg-vfotografiyah-lisa-larsen>

12. СССР 60-х в фотографиях Дина Конгера – [Электронный ресурс] – [Режим доступа]: <http://www.doodoo.ru/travel/1736-sssr-60-kh-v-fotografiakh-dina-kongera.html>

13. Производственная гимнастика в типографии, 1957 г., Сочи. Утренняя гимнастика в санатории, 1957 г. – [Электронный ресурс] / СССР глазами американского фотографа (Джери Кука). – [Режим доступа]: <http://savok.name/294-ussrusa.html>; На физкультурных занятиях, фото ИТАР-ТАСС, 1958 г. [Электронный ресурс] / Подборка ретро-снимков из архива агентства «Фото ИТАР-ТАСС». – [Режим доступа] : <http://stomaster.livejournal.com/2093038.html>;

14. Зрители на ипподроме, 1958 г., У касс московского ипподрома, 1958 г. – [Электронный ресурс]. – [Режим доступа]: <http://savok.name/vov/page/3/main/294-ussrusa.html>; Жизнь в СССР - 1950-е годы - [Электронный ресурс]. – [Режим доступа]: http://www.liveinternet.ru/users/romanovskaya_galina/post85688049/

15. Держархів Вінницької області (далі –ДАВіО). – №5989. – Вінниця, 1959 р., №9917. – Вінниця, 1961 р., №6013. – Вінниця, 1961 р., №1-9051. – Вінниця, 1964 р. – №10216. – Вінниця, 1965 р., №10215. – Вінниця, 1965 р., №10303. – Вінниця, 1966 р.; Ленинград. На пляже у Петропавловки, 1957 г. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://kommari.livejournal.com/472220.html>; На озере, 1958 г.– [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://bigpicture.ru/?p=206408>; Родительский день на даче, 1957 г. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа:<http://inkazan.ru/retrospektiva-kak-rosli-sovetskie-deti/>; Ботанический сад, спуск озеру Кабан, 1957 г., Дети в казанском ботаническом саду, 1957 г., Катание на пони в Ботаническом саду, 1958 г. [Электронный ресурс]. – [Режим доступа]: <http://inkazan.ru/retrospektiva-kazan-sovetskaya/>

16. Соседи собрались всем двором и отмечают праздник. Сталино (ныне Донецк) 1950-е гг. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://phistory.info/photo-history/1048-sosedi-sobralis-vsem-dvorom-i-otmechayut-prazdnik-stalino-nyne-doneck-ussr-sssr-1950-e-gg.html>;

Ретроспектива: советские застолья. – [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://inkazan.ru/retrospektiva-sovetskie-zastolya/>;

17. Белые ночи в Ленинграде, 1958 г., На берегу Москвы-реки, 1959 г., У гостиницы Украина, 1950 г., Свидание на станции метро, 1967 г. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://bigpicture.ru/?p=206408>

18. ДАВіО. – №7230, 1960 р.; Московский театр, Концерт самодеятельности, Праздничный вечер, Танцы прямо во дворе под радиолу. 1961 г., Оркестр на нижнем этаже кинотеатра Россия (Пушкинский). 1961 г. – [Электронный ресурс] / Портреты эпохи “оттепели” – [Режим доступа]: <http://maxpark.com/community/129/content/2415341>

19. Летняя дача на Лебяжем озере, 1959 г. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://inkazan.ru/retrospektiva-kak-rosli-sovetskie-deti/>; Летний лагерь, 1958 г. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://inkazan.ru/retrospektiva-kak-rosli-sovetskie-deti/>;

20. Трамплин в Кавголово, под Ленинградом, 1959 г., Москва. Лыжники у Белорусского вокзала, 1958 г. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://savok.name/294-ussrusa.html>; ДАВіО. – №1-443. – Вінниця, 1961р., №322. – Вінниця, 1960 р., №5703. – Вінниця, 1957 р., №1-913.– Вінниця, 1964 р.; Редькин М. Яхты на Волге. Сталинград, 1955 г. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://deleysk.ru/eto-interesno/zhizn-sssr-v-fotografivah/>; Повседневная жизнь советских людей (50-60-х гг.) в фотографиях Lisa Larsen. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.livemaster.ru/topic/414993-povsednevnyaya-zhizn-sovetskih-lyudej-50-60-h-gg-v-fotografivah-lisa-larsen>; Подъем на Приэльбрусье, 1963 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://inkazan.ru/retrospektiva-otdyx-po-sovetski/>

Алупка 1963 г., Ливадия 1962 г., Саки 1955 г. Симеиз 1953 г., Евпатория 1955 г., Севастополь 1967 г. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://humus.livejournal.com/3282805.html>; Эссенуки 1952 г., На отдыхе в санатории "Васильевский" 1954 г. – [Электронный ресурс]: <http://inkazan.ru/retrospektiva-otdyx-po-sovetski/>; Анапа 1968 г., Иссyk-Кульский санаторий 1953 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://humus.livejournal.com/2851066.html>; Симеиз. Скала «Диво» 28.01.1953 г., Крым. Артек. 13.01.1953 г., Крым. Алупка. «Лебединое озеро» 22.01.1953 г., Крым. Мисхор. Фонтан «Арзы и Али-Баба» 22. 01 1953 г. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://humus.livejournal.com/3282805.html>

Наталія Кушка

МУЗИКА ТА МУЗИКУВАННЯ У ВІННИЦІ В 1930-х рр.

1930-ті рр. були неймовірно суперечливими. Це був дивний час суцільних експериментів, спроб і помилок (інколи фатальних), тасмниць, які ми покликані розкривати, дотримуючись правдивості і чесності. Чим були 1930-ті для звичайних вінничан, чим вони

жили, захоплювалися, насолоджувалися, заповнювали розум та душу? Яку роль відігравала музична діяльність у їх житті?

Серед уподобань жителів нашого міста пальму першості тримав театр. У 1930-х рр. Вінниця мала театр опери та балету. Він виник не на пустому місці. Театральне життя у нас розвивалося з часів середньовіччя, особливо у дні ярмарок. Зіграла свою роль і шкільна драма XVI-XVII ст. у сзуйтському колегіумі [1, с.8-9, 26]. У XVIII ст. поширюються маєткові та приватні трупи (здаємо театр Грохольських). У XIX ст. розвивається громадський театр[2]. У нас такий був зведений на Олександрівській площі (сквер Козицького) ще у 1805 р. А у Подільській гімназії ставились опери для всього міста [3]. Прогресивні громадяни мріяли про великий професійний театр. Ця мрія здійснилася, коли у 1902 р. звели Народний Дім на Замості та Міський театр у центрі у 1910. Це був універсальний театр, де можна було побачити і почути драму, комедію, оперету, оперу та балет, послухати концерт [4; 5, с.61]. Першою на початку 1911 р. прозвучала опера «Аїда» Верді і це на довгі часи стало традицією – відкривати сезон саме нею. При театрі невдовзі відкрилася балетна студія. З первісної трупи антрепренера Тетяни Лентовської сформувалося три трупи: українська, російська та єврейська. Отже, Вінниця здавна була, за висловом актриси Велізарій, «дуже театральним містечком» [6].

Маючи такий фундамент, вінничани включилися в експериментальний рух 30-х рр. по створенню театральних комбінатів та трестів. Ідея була привабливою – покінчити з діяльністю великої кількості приватних антреприз (часто далеких від професіоналізму із сумнівним репертуаром) і утворити грандіозну театральну систему, якою було б легше планово управляти як у фінансовому, так і суто культурному сенсі. Під загальне керівництво у Вінниці об'єднувалися українська опера, українська драма, російська драма, єврейський театр. Думали організувати ще дитячий театр та цирк [7, арк. 47-50; 8, арк.8-19].

На цей час у Харкові утворюють так звану Другу Пересувну оперу – ще один експеримент, а керівництво доручають Вінницькому театральному комбінату. У сезоні 1928-1929 р. ця опера приїжджає до Вінниці і залишається тут аж до 1940 р. Спочатку у репертуарі колективу було 10 опер і 5 балетів, а надалі кількість зростає майже втричі. Вінничани із задоволенням слухали тут опери Верді, Пуччіні, Россіні, Гуно, Бізе, Чайковського, Мусоргського, Римського-Корсакова, Бородіна. Першочерговим завданням було освоєння українського репертуару. Так, протягом 30-х рр. вінничани слухали опери «Гарас Бульба», «Утоплена», «Різдвяна ніч», «Наталка Полтавка» Лисенка, «Катерину» Аркаса, «Карпати» та «Кармелюк» Костенка, «Купало» Вахнянина, «Білий рейд» Потоцького, «Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського та балети «Ференджі» Яновського та «Пан Каньовський» Вериківського [10]. У складі оперної трупи хороші співаки – Константинов, Кузнецова, Волинець, Тихонов, Жубр, Прокоф'єва та ін.; диригенти Яновський та Радзівський; балетмейстери Мухартов, Новицький; режисер Бобров [11].

Паралельно з оперною продовжували діяльність українська, російська та єврейська трупи. Українська драма складалася з акторів, які, крім драматичних, мали музичні здібності. Всі співали, танцювали, грали на різних інструментах. Вистави супроводжувалися професійним хором і оркестром. Очоловав театр режисер Тинський. Хореографією завідувала балерина Граціянова. Крім традиційного для українських театрів репертуару з п'єс

Квітки-Оснoв'яненка, Старицького, Котляревського, Карпенка-Карого, ставились нові п'єси Микитенка, Кочерги, Захаржевського, Корнійчука. Особливо полюбались вінничанам артисти Стрельникова, Преславич, Главацька, Черняхівська [12].

Російська драма, яка у 20-х рр. була найбільш прибутковою, на поч. 30-х, керована режисером Стронським, занепадає. До вдалих спектаклів можна віднести п'єси Горького та Погодіна. У 1936 р. постановою бюро обкому КП(б)У відзначила слабкість акторів, режисури, неглибокий зміст п'єс цієї трупн. Було вирішено її ліквідувати. Частина акторів поповнила українську трупу, робітничо-селянські театри, а частина виїхала до інших міст [13, арк.116].

Породженням 30-х рр. були так звані робітничо-селянські театри, які відіграли вагомую роль у розвитку культури. Вони діяли переважно по області. Але один з них, ім. Петровського, працював у Вінниці і так успішно, що постало питання будівництва окремого приміщення для нього. У 1937 р. навіть розробили проект, який, на жаль, не був втілений у життя [14].

Певною характеристикою рівня культури жителів нашого міста є стан освіти. Після 1917 р., коли у концертні та оперні зали прийшов новий слухач, у багатьох виникло і бажання вивчати мистецтво, щоб бути свідомим учасником творення культури нового часу. Потрібні були спеціальні музичні заклади декількох рівнів. Так, 1 вересня 1920 р. у нашому місті відкриваються консерваторія, музичний технікум та професійна музична школа. Всім закладам культури, як і країні в цілому, жилося скрутно. У 1923 р. закрили консерваторію за браком коштів. Але у 30-х рр. продовжував існувати технікум і профшкола. Випускники цих закладів поповнювали численні хори та оркестри області, викладали музику в школах. Країці вступали до консерваторій у великих містах, ставали відомими. Наприклад, піаністка Вишневич, яка стала провідним концертмейстером Київської опери і знала напам'ять 160 оперних клавирів; або Фельдман – знаменитий симфонічний диригент Самарського оркестру; або Бевза – оперна співачка світового рівня та ін. [15; 16, арк.42, 71, 78, 81, 85].

Але назрівала нова реформа музичної освіти. З'являлися нові ідеї. Так, у скрипаль Брондз (учень Столярського) організував музичну студію – аналог одеської – при радіокомітеті на початку 30-х. Туди вступали найздібніші діти на скрипку, альт, віолончель. У цей же час вийшла постановою влади про нерентабельність і поступове закриття музичних технікумів, а натомість, організацію музичних шкіл для дітей та дорослих. Так поступово технікум, профшкола та студія Брондза зливаються в один потужний заклад – дитячу музичну школу з вечірнім відділенням для дорослих і так званою робітничою консерваторією для майбутніх клубних працівників у 1933 р. У дорослих відділеннях вивчали ті ж предмети, що і в технікумі. Школа вела активну освітню діяльність у місті: виступи солістів, оркестрів, музичні лекторії [17]. Але цього для вінничан було замало. Тому міські органи влади приймають рішення про відкриття численних музичних студій. І до школи, і у студії – багатолюдні конкурси. Наприклад, до одної студії при загальноосвітній школі було подано 500 заяв, а місць – 50. І це було так усюди. Словом, потяг вінничан до вивчення музики був колосальним. Додайте сюди факти небувалої активності купівлі музичних інструментів у магазинах, платівок, патефонів та нот – і картина довершена. Не могли скаржитись і бібліотеки, де суттєво побільшало читачів, у т.ч. тих, хто цікавився книгами про музику і музикантів.

У 30-х рр. вінничани любили відвідувати концерти. Із захопленням слухали симфонії Чайковського, Моцарта, Бетховена, «Шехеразеду» Римського-Корсакова, увертюри Вебера, Мендельсона тощо у виконанні оркестру театру, який часто діяв як концертний симфонічний колектив [18]. Виступали у клубах, Літньому, Зеленому театрах. Активно діяв духовий оркестр при народстві. Ці колективи були прикладами для багатьох інших самодіяльних.

До Вінниці запрошувались гастролери: хорова капела «Думка», скрипаль Давид Ойстрах, піаністи Юдіна та Штейнвіль, єврейський, циганський та польський вокальні ансамблі, Всеукраїнська капела бандуристів, жіночий хоровий ансамбль під керівництвом Верховинця та багато інших.

Дивувала Вінниця 1930-х джазом. У той час, коли до цього мистецтва відносились упереджено, наше місто любило джаз. Джаз-ансамблі утворилися при кінотеатрах ім. Коцюбинського, «Ударник» та КІМ. Люди приходили до кінотеатрів задалегідь і насолоджувались джазом з невеличких естрад. Джаз-оркестри організовувались і при навчальних закладах. Особливо майстерними були джаз-бенди будівельного технікуму та медінституту [19]. У другій половині 30-х з'являться нові масштабні форми концертної діяльності – декади: західноєвропейської, російської, української, сучасної музики, до яких буде залучено багато музичних колективів, солістів та лекторів.

Концертну діяльність у країні влада намагалася організувати і централізовано керувати. Вже на початку 30-х була організована так звана держестрада, а з 1932 р. починають діяти філармонії. Спочатку у Харкові, Києві, Донецьку. Філія столичної філармонії діє і у нашому місті, але не ефективно. У січні 1937 р. приймається рішення про створення Вінницької державної філармонії [20]. Так почався процес поступового злиття хорів та оркестрів в єдину організацію. Він тривав декілька місяців. З травня того ж року вся гастрольна палітра вже керується філармонією. При філармонії діє музичний університет, тобто, освітньо-лекційний комплекс заходів, спрямований на інтелектуальне зростання слухачів. А записалося до університету тільки у 1937 р 500 слухачів. Надалі їх число стрімко зростало[21].

Аналізований період для Вінниці і вінничан став наступним щаблем у розвитку хорового мистецтва. Для України цей вид музикування завжди був найважливішим. Маючи певну специфіку історичного розгортання, коли фактично до середини XIX ст. країна не могла мати розвинутого національного симфонічного чи оперного жанру, саме хорова культура увібрала у себе всі стилістичні якості української музики. У XX ст. процес розгортався, отримуючи все нові і нові поштовхи. На початок 30-х у Вінниці діяло декілька хорів. Очоловувала музичне життя Вінниці хорова капела ім. Миколи Леонтовича, яка виросла після об'єднання і реорганізації українського національного хору Якова Бартка, Художньої капели Григорія Давидовського та ряду інших колективів ще у 1921 р., коли відкрилася філія музичного Товариства ім. Леонтовича. Хором тоді керував Папа-Афанасопуло. Це був професійний колектив, у репертуарі якого нараховувалося біля 100 творів різних епох, стилів та жанрів [22, арк.3; 23, арк.1-2]. На момент початку 30-х у хорі розгорнулася криза, пов'язана з економічними негараздами та постійною зміною керівників. Приїжджали диригенти високого рівня, як Борис Левитський, Михайло Гайдай, Олександр Раїнський, але не надовго. У середині 1930-х хором став керувати Середюк і стан його стабілізувався.

Олександр Дмитрович продовжуватиме працювати з капелою Леонтовича і у філармонії до війни[24].

Як бачимо, повсякденне життя вінничан 30-х рр. було тісно пов'язане з театром та філармонією, концертними майданчиками та клубами. І вони не були пасивними глядачами чи слухачами. Вони співали у хорах, грали в оркестрах, брали участь у роботі численних самодіяльних колективів, музично-драматичних чи театральних гуртках або музичних студіях. Навіть такий швидкий огляд далеко не всіх явищ музичної палітри Вінниці у 30-х рр. дає змогу стверджувати, що попри грошову скруту, невігластво чиновництва, ідеологічний тиск влади, музична культура нашого міста саме у це довоєнне десятиліття набула неймовірного розмаху і розмаїття форм, жанрів та видів. І причина криється у міцних музичних традиціях нашого народу та вічному його прагненні до новаторських пошуків. І це неможливо було зупинити ніякими репресіями чи голодомором.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Омикрон. Вінницькі Мури – як джерело освіти в краї / упор. вступ. ст., прим. В. Колесник. – Вінниця, 2010. – С. 8-9, 26.
2. Копержинський К. Театральне та музичне життя на Поділлі наприкінці 18 та в перші десятиліття 19 ст. / К.Копержинський // Записки історично-філологічного відділу Української Академії наук. – К., 1926. – Кн. 7/8. – С. 113-143.
3. Держархів Вінницької області (далі ДАВіО). – Ф. Д-844, оп. 1, спр. 166.
4. Там само. – Ф. Д-230, оп. 1, спр. 1255, арк. 1-136.
5. Путеводитель и справочник по г. Виннице / изд. В. Райхера и И. Пойлишера. – Винница, 1911.
6. Хрестоматія по истории русского театра XVIII и XIX веков /ред. Г.И. Гоян. – Л.-М., 1940. – С. 286-289.
7. ДАВіО. –Ф. Р-256, оп. 1, спр. 183.
8. Там само. – Спр. 221.
9. Рабічев Н. На театральному фронті / Н.Рабічев // Радянський театр. – 1930 – № 3/5. – С. 7-10, 132;
10. Культурно-мистецька хроніка // Більшовицька правда. – 1932, 8 черв.
11. Театр і музика // Більшовицька правда. – 1932. – 21 листоп.; 1933. – 20, 30 верес., 5 жовт; 1934. – 3, 21 лип, 3, 26, 29 серп, 23, 30 верес; 1935. – 17 трав.; Гольдман Ан. Про справи театральні, естрадні, музичні // Більшовицька правда. – 1935. – 15 серп.
12. Театральна хроніка // Більшовицька правда. – 1932. – 5, 6 верес.; 14, 15 жовт.
13. ДАВіО. – Ф. Р-2700, оп. 1, спр. 22.
14. Гольдман Ан. Гастролі театру ім. Петровського /Ан.Гольдман // Більшовицька правда. – 1937. – 9 трав.
15. ДАВіО. – Ф. 545, оп. 1, спр. 2,3.
16. Там само. – Ф 2625, оп. 2, спр. 115.
17. Громадський Ю. Їх виплекала революція / Ю.Громадський // Більшовицька правда. – 1933. – 16 верес.).
18. Об'яви // Більшовицька правда. – 1935. – 1, 16, 21, 22 груд.; 1936. – 3 квіт.

19. Об'яви // Більшовицька правда. – 1933. – 18 серп.; 1934. – 1 верес.; 1937. – 10 трав.
20. Довідка № 14/422 партійного архіву Вінницького обкому Компартії України.
21. Об'ява // Більшовицька правда. – 1937. – 22 верес.
22. ДАВіО. Ф. Р – 254. Оп. 1. Спр. 17.
23. Там само. – Спр. 632.
24. Овакім С. Вінниччина у вересні 1939 р. / С.Овакім // Новини Вінниччини. – 1999. – 2 верес.

Олена Лисенко

ЩОДЕННИК СІЛЬСЬКОГО АКТИВІСТА ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ СЕЛА НА ПОЧАТКУ СУЦІЛЬНОЇ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ

Щоденники, як документи особового походження, стали одним із важливих джерел у відтворенні «живого образу людини епохи», його неповторної індивідуальності. Вони надають можливість відновити атмосферу досліджуваної доби, психологічний фон подій, настрої, інформують про неформальну реакцію особи на оточуюче середовище. Саме щоденники дозволяють відкрити внутрішній світ своїх авторів, зробити вивчення минулого живим, емоційним. Людина – творець історії. І не тільки тому, що вона є наслідком людської діяльності, а тому, що історія людства складається з людських доль.

Щоденники очевидців/творців суспільних трансформацій 1930-х рр. є унікальними, поодинокими і, водночас, винятково цінними історичними джерелами. Аналізуючи документи, необхідно враховувати соціальну обумовленість мислення їх творців і розрізняти три рівня відображення духовних процесів: загальні уявлення епохи, ідеї і уявлення тієї соціальної спільноти, до якої належить автор, і, нарешті, його власне, індивідуальне ставлення до дійсності.

У цьому сенсі особливо виділяються джерела періоду колективізації і не тільки тому, що своєрідність історичних умов, в яких вони створювалися, наклала відбиток як на форму, так і на зміст цих документів. Вплив суспільних трансформацій визначив цілий період у розвитку духовної і психологічної атмосфери, справив вплив на індивідуальну і масову свідомість населення країни.

Саме у цьому аспекті цікавий щоденник «двадцятип'ятитисячника» Георгія Матвійовича Густова. Він народився 3 квітня 1905 р. у селянській родині с. Першин Першинської волості Александровського повіту Тульської губернії. У Ленінграді закінчив торгівельне училище. Згодом із родиною з Ленінграду виїхав до Києва – його батька Матвія Никифоровича Густова відрядили до Києва як фахівця кондитерської промисловості. Сам Г. Густов працював на «винному заводі», звідки і був направлений «на допомогу в колективізації села». У 1930 р. спочатку його відрядили до с. Вершинова Муравійка Куликівського району Чернігівщини. У 1931 р. працював у с. Чемер Олишівського (нині Козелецького) району. Загинув 12 жовтня 1931 р. [1, арк. 2].

Щоденник зберігається у Державному архіві Чернігівської області в особистому фонді Г. Густова. У щоденнику описуються події з 1 березня до 26 травня 1930 р. Чи існувало його продовження – встановити не вдалося. Окрім щоденника, у фонді зберігається фото «двадцятип’ятитисячника», лист його матері до пошуківців Остерського району з біографією її сина.

Щоденник як джерело визначається двома основними факторами. Об’єктивним – мікролітопис щоденника знаходиться на перетині вертикалі «великої історії» і горизонталі приватного життя. Він являє собою людський вимір історичного процесу. Щоденник містить інформацію, що не відображається в офіційних документах. Інший фактор – суб’єктивний: особистість автора, точніше його здатність фіксувати поточне повсякденне життя, акцентувати увагу на важливих, в його розумінні, подіях. Згодом для вченого це стало одним із прикладів сучасника досліджуваної епохи.

Записи розпочинаються із від’їзду з Києва до Чернігова. Автор скрупульозно описав своє життя у селі, особистісні характеристики сільського активу, подав доволі вичерпну інформацію про повсякденне життя селян та реалії колективізації. Г.Густов передав враження за кожний день з ранку до вечора протягом всього вказаного відтинку часу. Оцінка політичної ситуації межує із власними міркуваннями з приводу завдань партії та побутом селян.

Аналізуючи щоденник Георгія Матвійовича Густова, можна зробити висновок, що його автор – людина освічена, цікавиться політичними подіями у країні. У записях він часто посилався на прочитані книги, газети: «25 травня 1930 р. читаю «Опозиційну течію всередині ВКП(б)», автор Слєпков» [2]; [...]14 квітня 1930 р. Ранок. Похмуро, іде маленький дощик. Я встав, заслав ліжко, почитав газету «Труд» [2].

Г. Густов постійно із сумом згадував дружину та сина, часто писав листи додому. Із дружиною він попрощався увечері 10 березня, на вокзалі біля потягу, а вже 11 березня після поселення до готелю у м. Чернігів написав їй листівку. Згадки про дружину і сина зустрічаються майже у кожному записі. «Після обіду згадую про Шуру [син Олександр – О.Л.] і про Сеню [дружина Ксенія – О.Л.] пишу листівку, але не відправляю, тому що зранку вже одну відправив» [2]; «Довго не міг заснути, думаю, як там Сеня, як там Шура, я від них не отримав ще жодного листа, але мене заспокоює думка про те, що листоноша можливо завтра, в суботу, принесе мені вісточку» [2]. 28 березня 1930 р. писав: «Встав дуже рано, пишу листа Сені, перечитав разів зо три її листа (отримав 27 березня)» [2]. Світлинку дружини він тримав у валізі, шкодуючи, що її ніде поставити, бо не має власного житла.

Г. Густов брав активну участь у громадському житті села: малював стінну газету до 1 травня, писав гасла. 30 квітня 1930 р.: «Прийшов Приходько просив написати гасла для школи, я дав свою згоду. Подали сніданок, я і Приходько перекусили, потім я пішов в правління колгоспу. Там дописав необхідні гасла, розвісив їх. Після чого написав [гасла] для школи» [2].

До виконання покладених на нього завдань він ставився сумлінно, на сторінках щоденника постійно зустрічаються його зауваження до селян, до колег «двадцятип’ятитисячників», які не вірили в успіх колективізації. 23 березня 1930 р. Г. Густов писав: «У сільраді мені довелось познайомитися з уповноваженим ГПУ т. Тихоновим, сам він шахтар, має революційні заслуги, донбасівець, працює у цій галузі вже 12 років. Приїхав в

село по своїм справам. В бесіді з ним довідався, що один з наших товаришів, відряджених на Чернігівщину та розподілених у Куликівський район, т. Пасьянов, сам з міської залізниці, на місце призначення не поїхав (він був призначений у с. Стодоли). Звідси мені відразу стало зрозумілим, що чоловік побачив труднощі, злякався останніх. Загалом опортунізм на практиці, не тільки на словах» [2].

«9 квітня 1930 р. Під час початку сівби разом з конюхами чистив стайні, на зауваження жінок, які стежили за роботою: «Що це пани з вами роблять?». Пояснив їм, що я не пан, а такий же ТОЗівець як і всі інші, і присланий не панувати, а для того, щоб працювати разом з вами по укріпленню соціалістичного сектору на селі» [2].

У ставленні до релігійних святкувань Г. Густов виявляв традиційний для комуніста атеїзм. Свято Великодня для нього не мало жодного змісту. 19 квітня 1930 р.: «Я довго їх переконував, що це дурість, що релігія, це зброя капіталіста, котрий через неї дурить і заколпачує трудящих і намагається всіма засобами затемнити» [2].

Натомість ставлення до першотравня протилежне: «1 травня 1930 р. Встав раніше всіх, передяг білизну, побрився бритвою, що взяв у одного з вчителів. Вийшов у двір були сутінки, але в душі якийсь нестримний підйом, прагнення бути серед робітників свого виробництва, там в місті, але це неможливо. «Внутрішній голос говорить: не забувай хто тебе послав і чому ти тут, відкинь все особисте і виконуй все, що тобі необхідно сьогодні зробити» [2].

У щоденнику міститься унікальна інформація про форми та методи роботи місцевого активу, його дозволя та ставлення до місцевих активістів самого Г. Густова. Так, 14 травня 1930 р. він їздив у райцентр Куликівку. Після повернення застав у школі цікаву картину: представники сільського активу привезли скриню із 4 гусьми, що були куплені на розпродажу місцевим вчителем Приходьком. Із поведінки секретаря сільради Кулини Осмач Г. Густов зрозумів, що вони знаходяться у стані алкогольного сп'яніння: «Вважаю оскільки Осмач К. та Приходько є керівниками села – одна головою, а другий – членом сільради, іще й вчителем. Із їхнього боку це неприпустимий вчинок. Куркульня зараз слідкує за кожною дією і намагається використати різні моменти для того, щоб обурилась маса, а тут самі працівники села допускають це своїми вчинками» [2].

15 травня 1930 р. у щоденнику Г. Густов зафіксував ще один прикметний випадок. На залізничній станції Вершинова Муравійка він помітив колгоспника Степана Борисенка, який віз на базар м'ясо і сало свині, що була куплена на розпродажу. Позиція Густова доволі чітка: «Такими вчинками і діями надасте матеріал куркулям, котрі використають його по своєму, купив для себе, купив, а не спекулювати. Хіба це вчинок колгоспника?» [2].

Цікавою є інформація про участь Г. Густова у ІХ партконференції Чернігівської округи, що тривала з 22 травня до 26 травня 1930 р. Із офіційних джерел майже не можливо отримати інформацію про побут, дозволя, харчування і дискусії «у кулуарах» делегатів. Натомість у щоденнику автор детально описав всі нюанси роботи конференції, детальні обставини проживання у готелі.

Останній запис у щоденнику зроблений 26 травня 1930 р. Г. Густов саме у цей день поїхав до м. Київ: «Я з Близнюком пішли з конференції. Було 7 годин 30 хвилин, до відходу потягу залишалася 21 хвилинка, я побіг до готелю за його і своїми речами, а він залишився

наймати візницю. Коштував нам він (візниця) до станції 50 копійок на брата, я встиг взяти йому квитки до Дроздівки, а собі до м. Київ, коштував мені квиток 5 крб. 95 коп.» [2].

Вочевидь, автор мав намір продовжити щоденникові записи. На превеликий жаль, ми не маємо відомостей про роботу Г. Густова у с. Вершинова Муравійка з інших джерел. Нам не відомі обставини його перевезення до роботи до іншого села.

Відомо, що восени 1930 р. Г. Густов розпочав роботу у с. Чемер Олишівського району. Інформація про його роботу після переїзду поки що не виявлена. Виключення становлять лише спогади колишніх комсомольців Н.В. Ковальчук та Г.Ф. Горбаченко, що працювали з Г.Густовим. Вони зберігаються у Остерському краєзнавчому музеї Козелецького району Чернігівської області. Спогади Н.В. Ковальчук датовані 17 січня 1973 р. та 25 липня 1975 р. Вірогідно, спогади Г.Ф. Горбаченко також записані у цей хронологічний період. Н.В. Ковальчук конкретизувала час приїзду Густова до с. Чемер – за її даними, він прибув до села у вересні 1930 р. Вона описувала Г. Густова як зразкового комуніста, «безмежно відданого справі революції»: «Нам, комсомольцям, хотілося брати приклад з двадцятип'ятирічного Георгія Матвійовича Густова. Він був, як комуніст і як людина бездоганної поведінки. Його ніхто ніколи не бачив п'яним. В ставленні до людей був ввічливий, не вживав лайливих слів, завжди був готовий прийти на допомогу. Він був господарем свого слова. Якщо він пообіцяє, то виконає неодмінно. Він завжди був скромний, як комуніст, дуже добре розумів завдання партії і твердо втілював їх у життя. Був непохитним у боротьбі з класовим ворогом і добре умів його розпізнавати. Ще зовсім молодий, він досить вміло керував масово-політичною роботою села» [3]. На думку Г.Ф. Горбаченко, Г. Густов, був людиною розумною, енергійною, освіченою, авторитетною [4].

Однак доля Г.М. Густова склалась трагічно, він був вбитий.

Події, що передували загибелі Г.Густова та її обставини, можемо відтворити за архівно-кримінальною справою, що зберігається в Державному архіві Чернігівської області. З протоколів допитів заступника голови сільради та голови колгоспу Петра Павловича Гривка, що був учасником подій, 12 жовтня 1931 р. активу села стало відомо, що в урочищі «Гало» переховуються чемерські твердоздавці, які, начебто, переховували там збіжжя та майно. Активом було вирішено перевірити вказані відомості. Десятеро осіб, озброєних 2 гвинтівками, 3 наганами та мисливською зброєю, вирушили до урочища. Серед перевіряючих був і Г.М. Густов [5, арк. 178-186]. Н.В. Ковальчук згадувала, що з лісу до темна вони не повернулися: «[...] Уночі до лікарні приповз поранений у руку І.Гривко. Він повідомив, що банда чисельна, добре озброєна і назвав прізвища чемерських куркулів. Сили були занадто не рівні. Гривко хотів на коні прорватися за допомогою. Його кулею «зняли» з коня і, вирішивши, що він уже мертвий, залишили в спокої. Для всіх інших бандити куль не витрачали, а по-звірячому їх закатовували» [3]. Вранці привезли тіла закатованих. На їх грудях і спинах були вирізані зірки, роти розрізані до вух, а у т. Густова вирваний язик, плюски ніг відрубані разом з чобітьми, руки вивернуті» [4].

Перебіг подій підтверджується й матеріалами архівно-кримінальної справи. Так, у протоколі допиту від 20 березня 1932 р. Г.М.Єфименка зазначено, що селяни почали збиратися 9 жовтня 1931 р. в урочище «Гало». Вже 12 жовтня о чотирнадцятій годині до лісу приїхали активісти. Розпочалася стрілянина, під час якої і був убитий колективізатор Г.

Густов. Підозрюваний свідчив: «Коли бій закінчився і зійшлися всі, то я дізнався, що убитий Густов, його вбив Іван Копистко. Гроші, які були у Густова, та документи опинилися у Трохима Гривка. Він показав іноземні гроші, іншої держави близько п'яти штук. Густов відстрілювався з нагана, а його переслідували близько чотирьох чоловік Копистко Іван і Косач Костянтин, які і вбили його. Косач Костянтин топтався по Густову ногами і, можливо, цим самим завдав подряпини на тілі. Чи різали його труп, я не знаю [...]» [5, арк. 140-141].

Щоденник «двадцятип'ятитисячника» Г.М. Гутова, незважаючи на його короткий хронологічний термін, став цікавим джерелом для дослідників соціально-економічних трансформацій українського села у 1930-ті рр. Перед дослідником постав конкретний приклад зародження нової соціальної групи радянської доби – сільських активістів, формування їх світогляду. На нижчому шаблі системи державного управління саме вони були виконавцями «сталінської перебудови сільського господарства».

Подібні документи стали своєрідним літописом доби, «живою історією», яку Г.Густов подав крізь призму власного бачення поточних подій. Цікаві побутові сюжети, особисті переживання, подробиці сімейного життя роблять багатомірною постать сільського активіста – колишнього міського жителя, його спроби зрозуміти сутність, традиції сільського життя. І, водночас, Г.Густов щиро вірив у необхідність руйнування сільської громади та перетворення селян у сільськогосподарських робітників.

Джерелознавчий аналіз щоденника Г.Густова лише розпочався. Його записи порівнюються із документами районних комітетів КП(б)У, районного виконавчого комітету, виявленими документами місцевого апарату органів державної безпеки. Накладання цих відомостей із інформацією щоденника подає неоднозначну картину спротиву колективізації, діяльності місцевих органів влади, розшарування сільської громади.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1530, оп.1, спр.3
2. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1530, оп.1. спр.1.
3. Спогади Н.В. Ковальчук. Остерський краєзнавчий музей.
4. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-8840, оп.3, спр.8343, арк.178-186.
5. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-8840, оп.3, спр.8339, арк.140-141.

Галина Лукаш

ІМІДЖ МІСТА ДОНЕЦЬКА: ВЧОРА, СЬОГОДНІ, ЗАВТРА

Интерес до питань формування іміджу міст і регіонів останнім часом зростає. Сьогодні їх вивчення найтіснішим чином пов'язане з необхідністю всебічного, з урахуванням історичного, соціокультурного і політичного контексту, осмислення процесів, що відбуваються в суспільстві і світі в цілому.

Метою нашого дослідження стала спроба простежити алгоритм формування іміджу міста Донецька від самих часів зародження цього іміджу і з'ясувати, як він став одним з

інструментів, що був ефективно використаний для розпалення війни на Донбасі. Реалізація цієї мети передбачає розв'язання таких завдань: проаналізувати основні підходи у вивченні міста як об'єкта комплексного наукового дослідження; визначити сутність процесу формування іміджу міста; виявити складники поняття іміджу Донецька; відтворити модель поетапного формування його іміджу.

Місто як об'єкт наукових досліджень вивчається багатьма науками: історією, антропологією, культурологією, психологією, економікою, географією, політологією, соціологією тощо. Інтеграція наук навколо проблем міста породжує теорії, в яких життя людей в місті представлено багатоаспектним явищем, наприклад, місто як комплексне «соціокультурне явище»; як носій особливих психічних властивостей, як складний біосоціальний та економічний організм (Е.Сайко, Т.Алексеева, В.Глазичев). В інших наукових теоріях предметами дослідження стають: людина у міському просторі (Т. Дрідзе), особливості міського простору і явища, породжені його будовою (Л. Коган, В. Семенов, С. Полторак, І. Страутманіс, М. Черноушек, Г. Коваль, Ю. Абрамова та ін.); проблеми формування іміджу міста в соціально-управлінському аспекті (Ю. Абишева). Питання іміджу, його формування, підтримка позитивних рис описані в роботах Б. Джі, Г. Почепцова, В. Шепеля, П. Гуревича. Дослідженню формування привабливого іміджу, позитивної репутації та бренду регіону присвячено праці Н. Алешугіної [1], І. Важеніної, Д. Візгалова.

Дослідники міського простору ввели в обіг такі поняття, як «образ міста», «дух міста», «міфогеографія» тощо. Так, американський архітектор-урбаніст Кевін Лінч у роботі «Образ міста» провів серію досліджень про сприйняття різними людьми одного і того ж міста. Результатом дослідження стало виділення найбільш стійких асоціацій, пов'язаних зі сприйняттям міста різними аудиторіями: *місто-базар* (місце, яке дає можливість реалізувати ринкові можливості, відкривати нові шляхи до самореалізації); *місто-джунглі* (місце, де йде постійна боротьба за виживання); *місто-організм* (місто становить собою важливу частину складної системи соціально-економічної життєдіяльності суспільства і складає з ним єдиний організм); *місто-машина* (у цьому випадку розвиток міста залежить від інтересів правлячих еліт, вигоди окремих груп населення) [6].

Під іміджем міста розуміють історично сформований образ міста як суб'єкта соціальних відносин у системі регіону або країни, обумовлений національними, соціальними, культурологічними та політичними факторами, що становлять елементи системи міста і проявляються в супутніх комунікативних атрибутах [13, с. 4].

Унаслідок полідисциплінарності в науковій і прикладній літературі побутують такі категорії, як «бренд», «імідж», «образ» і «репутація» міста і території. Т. Нагорняк, поставивши собі за мету конкретизувати ці поняття, відзначає: бренд території ширший за її імідж, образ і репутацію; а імідж території (регіону) – це штучно сформована у масовій свідомості сукупність раціональних та ірраціональних асоціацій, що не дає глибокого уявлення про територію, апелюючи до образів, стереотипів, метафор чи символів, які уособлюють у собі лише якусь її частину або напрям функціонування [8, с. 43].

Дж. Блер, С. Вайтхед, Г. Даулінг, Т. Нікс, та Г. Севедж розрізняють такі чотири аспекти іміджу: дзеркальний (власне бачення образу); реальний; бажаний; оптимальний імідж (той, якого можна досягнути, задіявши усі наявні ресурси і можливості). Так, *Донецьк*

як «Шахтарська столиця», «Промисловий центр», «Місто підприємців» – це реальний імідж міста. Бажаним був імідж мегаполісу та «Мекки індустріального туризму». І місто мало досягти цього до 2020 р. Отже, було зроблено наголос на економічному розвитку регіону, його значному промислому, науковому, інвестиційному потенціалі. Інші прогнози щодо майбутніх символів Донецька, які звучали «до війни»: орієнтаційний вектор вугільно-промислової спрямованості зсунеться на спортивно-наукову і туристично-рекреаційну ідентифікацію. Що ж, можливо, так би і сталося...

Як відомо, система іміджу поділяється на дві підсистеми. Перша з них базується на образі, який виникає у масовій свідомості стихійно. Його створення та впровадження найчастіше розтягується на дуже тривалий період. Однією з основних властивостей, які характеризують дану підсистему, є відносна стійкість стереотипів, що пояснюється зв'язком заново утворених асоціацій із вже існуючими традиціями та особливостями менталітету.

О. Тараненко, простежуючи міфологізацію образу Донецька засобами масової комунікації, відзначає, що ЗМІ Донецька у радянські часи 70-х-80-х років активно створювали й експлуатували культ «вугільно-троцькистського» міста-мільйонера. Причому, слушно зауважує автор, шахтний прецедент Донецька, як і будь-який інший міф, байдужий до протиріч і вибіркової по суті. Приклади аварій, смертей, високого травматизму, небезпечності для життя, найтяжчих умов праці до нього не входять. І позитив, і негатив можуть позиціонуватися як продовження лінії минулого, адже наш світ заповнений символами [11]. Проаналізувавши публікації кількох українських інтернет-видань за 2009 р. («Острів», «Українська правда» і «Дзеркало тижня»), О. Тараненко виявила переважно негативну тональність щодо образу «донецьких», яких асоціюють з усіма жителями Донбасу. Вона пояснює це продукуванням зовнішніх стереотипів і уявлень про Донбас і його жителів. Зокрема, живучими, за її спостереженнями, виявилися: радянський стереотип «Донбас – головна штольня країни, край вугілля й металу»; стереотип часів 90-х р. ХХ ст. «донецькі бандити» і періоду «Помаранчевої революції» 2004 р., коли з'явилися негативні образи малоосвічених, безкультурних людей; принизливі назви типу «донбасяни» [12, с. 70].

Друга підсистема іміджу містить інформацію щодо штучно сформованого образу, який створюється та впроваджується у масову свідомість цілеспрямовано з урахуванням необхідних запитів. Процес актуалізації образу за подібних обставин може забирати мінімальну кількість часу, але так само швидко і зникають навіяні уявлення. Саме тому виникає потреба у постійній підтримці та стимуляції такого образу до того часу, коли не зникне необхідність, або ж сам стереотип позбудеться своєї актуальності. Усім добре відомі події, які «зробили ім'я» тому чи іншому місту чи країні. Це карнавали у Венеції та Ріо-де-Жанейро, фестивалі в Парижі, Каннах та інші події (івенту) культури і ділового життя суспільства (івент – англ. *event* 'подія', 'захід', 'шоу', 'церемонія').

Саме івент-маркетинг – практика просування інтересів міста з допомогою якої-небудь значимої події: реальної чи вигаданої, широко відомої чи створеної навмисно для конкретної компанії – був застосований для формування іміджу Донецька під час Євро-2012. Його схематично можна представити як суперечність таких складових частин: 1 – зовнішній імідж в іноземних ЗМІ – Донецьк як промислове, загазоване, кримінальне місто, в якому є успішна футбольна команда та новий ультрасучасний стадіон. Цікаво, що великою популярністю

серед відвідувачів ігор Євро-2012 користувалася футболка з іронічним написом "Now I fear nothing, I've been to Donetsk" («Тепер мені нічого не страшно, я був у Донецьку»). Дизайнеру цієї речі Діані Берг такий успіх і не снився, а в Інтернеті навіть розгорілася дискусія про те, поліпшив чи такі погіршив такий сувенір імідж міста; 2 – внутрішній імідж, що активно використовує автостереотипи та підтримується регіональними ЗМІ, – Донецьк як столиця шахтарського краю, регіон людей із сильним характером та наполегливою працелюбністю, місто мільйонів троянд та футбольна столиця України. Офіційним символом Донецька, що приймав Євро, стало зображення вугілля й троянди під гаслом «Донецьк – сила та краса!».

Простежимо процес формування внутрішнього іміджу.

Етап перший. Особливе виняткове послання, за допомогою якого передається інформація про якості і переваги міста. Послання є: «Донецьк – сила та краса!». «Оскільки Донецьк – це контрасти, поєднання протилежностей, місто, яке об'єднує промисловість і троянди, футбол і балет, вугілля і сіль, високотехнологічну архітектуру і православні храми – це стало основою концепції позиціонування бренду – Донецьк. Сила і Краса», – записано було в іміджевій програмі.

Етап другий. Передача даного послання таким чином, щоб на нього не вплинули аналогічні послання. Основою переконливості обраного бренду є його ключова ідентичність, яка базується на асоціюванні території, що мала подібні потужні стереотипи і символи. Додамо до згаданих автостереотипів ще один факт: першу назву поселення *Юзівка* змінили у 1924 р. на *Сталіне*, і формально з Йосифом Сталіним ця назва не пов'язана. Місто найменували на честь сталеварів...

Етап третій. Вплив переданого послання на розум і на почуття споживачів.

Етап четвертий. Створення в споживача на основі одержуваних послань певного уявлення про об'єкт. Саме імідж регіону, на який певною мірою впливають соціокультурні міфи та стереотипи, стає джерелом основної інформації. Компанія ДІАЦ проводила серед населення Донецька соціологічні дослідження з метою дізнатися, як (на думку жителів) Донбас формував і реформував свій імідж. У 2001, 2002, 2006 рр. опитали 600 респондентів, а в 2006 – 400 респондентів. Дослідники вирішили шукати відповідь через призму питань про символи Донбасу. Виявилось, що мешканці Донецька асоціювали свій регіон у символічному аспекті з п'ятьма групами ідентифікацій різної спрямованості (символи у порядку зменшення):

1. Промислово-виробнича ідентифікація, що виражається у вугільно-металургійній спрямованості (символи: *вугілля / шахти, терикони, метал, пальма Мерцалова*).

2. Спортивно-наукова ідентифікація (символи: *ФК «Шахтар», Донецький національний університет*).

3. Туристично-рекреаційна ідентифікація (символи: *пам'ятник Шахтарю, Святогірська Лавра*)

4. Продуктова ідентифікація (символи: *пиво «Сармат», Артемівський завод шампанських вин*)

5. Офіційно-символічна ідентифікація: найменш популярна серед респондентів (символи: *прапор області, герб області*) [1]. Отже, невербальні маркери досить прозоро передають ціннісні пріоритети складеного іміджу міста. На першому місці – вугілля і метал.

І етап *п'ятий*, заключний, – закріплення даного уявлення або комплекс заходів, що сприяють розвіюванню негативного образу.

Якщо із внутрішнім, або за іншою наведеною класифікацією, – бажаним, іміджем ніби все ясно (і висновок прозорий: місто індустріальне, шахтарі та сталевари важко працюють, годуючи всю Україну, тому – «Услыште нас» і «Нам все должны»), то зовнішній, або реальний, варто розглянути детальніше, починаючи, очевидно, ще із становлення ментальності жителів Донецька.

Історія Донбасу бере свій початок з другої половини XVII ст. Це період заселення величезних територій Середнього Подінців'я, куди входять території Донецької і Луганської областей. Своєрідність цього заселення полягала в тому, що складалось воно з двох колонізаційних потоків – українського і російського. Заселення відбувалось під пильним контролем уряду російської держави, воно мало кілька етапів, різних за характером. У першому випадку переселялось переважно вільне населення, у другому – примусове переселення «служилих по прибору» [10, с. 127].

У 70-і – 80-і рр. XVII ст. відбувається третя хвиля колонізації краю – козацтвом. Вона не була однорідною і складалася з кількох потоків: донські козаки, запорозькі козаки, «окозачена людиність» – «черкаське злодійство». Датою заснування Донецька історики вважають 1779 р., оскільки в цьому році (після зруйнування Катериною II Запорізької Січі у 1775 р.) українські козаки заснували Олександрівку (нині – північно-східна частина Київського району м. Донецька).

У 1869 р. валлійський промисловець Джон Юз будує металургійний комбінат, завдяки чому з'являється гірничорудне поселення Юзівка. Етнічний склад місцевого населення вже тоді був строкатим: українці, росіяни, євреї, поляки, білоруси, вірмени, татари, греки, англійці, німці, цигани. Основну ж частину жителів склали переселенці з Лівобережної України і Центральної Росії.

З приходом радянської влади масові переселення з усіх регіонів Радянського Союзу посилили поліетнічність Донецька (на поч. XX ст. населення міста становило 54 718 осіб тридцяти семи національностей), а етнічна політика держави значно вплинула на формування своєрідної ментальності міста. На території Донбасу складається певний субетнос, який включає величезну кількість національностей, але не має умов для рівноправного співіснування: домінування російськомовних шкіл, преси та ін. не дало можливості розвитку мультикультуральності.

1930-ті рр. ознаменувалися масштабною індустріалізацією. Регіон виконував надзавдання в справі будівництва комунізму. Тому спочатку «мікросвіт» заводу й шахти, що виробляли матеріальні цінності, «переломив застарілі релігійні міфи», «маланки й щедрівки», а потім культ індустріалізації посилювався пропагандою «шахтарської і робітничої слави».

Нескінченний потік переселенців, який розпочався у XVII ст., тривав аж до середини 1960-х рр. Так формувалася особлива східноукраїнська ментальність індустріальних міст, якій передусім була властива космополітичність: робітників звозили з усієї країни й будь-які етнічні sentimenti тільки заважали загальній справі побудови індустріального суспільства [5]. Ще один контингент переселенців – демобілізовані військовослужбовці. На сході часто трапляється назва *Червоноармійське* – військових цілими частинами заселяли у вимерлі села.

Пізніше були інші хвилі. Так, центральна влада на шахти і заводи організувала системне переселення кримінальників. Їх не брали в армію, натомість примусово поселяли туди на певну кількість років у рамках відбування покарання, й далі ці люди, маючи тут роботу і сяке-таке житло, залишалися. І в цьому асиміляційному котлі зовсім потонула національна ідентичність українців [4].

З моменту заснування міста його жителі завжди знали єдину структуру влади, що складалася із політичних функціонерів і промислової еліти. Тому після розпаду старої влади жодне місто в Україні не чинило такого стійкого опору «десовєтизації», як Донецьк. «Жителі Донецька, якому трохи більше ста років, після краху Радянського Союзу все більше відвертаються від решти України і все активніше намагаються відродити «радянську міфологію» Донбасу. Це бажання самоідентифікації тягнеться не до України і не до Росії, а в основному до самого Донбасу» [4]. Ментальність, що тут сформувалася, – це щось аморфне і важко окреслюване: світогляд «східняків» частково радянський, частково російський, частково абсолютно містечковий при спільному знаменнику – усі вважають себе громадянами України [7].

Такі висновки підтверджують львівські науковці: під час дослідження «Львів – Донецьк» вони виявили сильну місцеву ідентичність Донецька. Донеччани не ототожнюють себе зі східняками (у 2004 р. таку ідентичність підтримали лише 6,3% донеччан); вони і раніше, в часи СРСР і зараз, вважають себе щонайменше жителями Донбасу, а щонайбільше – жителями його столиці, себто Донецька. І досліджень не роби, місцевий патріотизм тут дуже сильний. Якщо у львів'ян чужого можуть і не покритикувати, а своє точно гострим слівцем зачеплять, то тут усі сили направлені на побудову винятково позитивного власного іміджу [14].

Схід України – один з найбільших її промислових регіонів. Показник щільності населення в регіоні один з найвищих у країні (тут проживає понад 15% населення країни, а густина населення в Донецькій і Луганській областях становить відповідно 176 і 91 осіб/км² проти 40-52 осіб/км² на Поліссі і півдні України). То виходить, у кількісному відношенні переважна більшість і населення пенсійного віку України теж мешкає у східній її частині. Нагадаю, що і за статистикою Донецька (і Чернігівська) області є лідерами з питомою ваги населення віком понад 60 років. А пенсіонери, переважна більшість яких продовжує жити минулим і, природно, у своєму похилому віці песимістично дивиться як на свою перспективу, так і перспективи країни. У їхньому світогляді значною мірою зберігаються рудименти «совковості», такі як антизахідництво, позитивне ставлення до авторитаризму і зневажливе ставлення до української національної ідеї, української мови, культури, до процесу державотворення в Україні.

Наступна категорія формування іміджу – конфесія. На сході, безумовно, превалує православ'я. Московська спархія, як відомо, є суто національною російською релігійною установою і як інститут державної церкви репрезентує в Україні виключно інтереси Російської держави. Вплив Росії на Україну через діяльність Московського патріархату УПЦ є досить успішним, оскільки він накладається на російську православну традицію, яка укорінилася на Лівобережжі протягом чотирьохсот років. У міжнародних відносинах та в уявленнях українців Московський патріархат підтримує переконання про єдине православ'я,

оскільки він має право презентувати його як на території Росії, так і на території України [2]. Підґрунтям для такого плумачення ситуації є той факт, що Московському патріархату в Україні належать 70% православних релігійних організацій. Інші 30% належать Українській православної церкві Київського патріархату та Українській автокефальній церкві.

Ментальність українців, які мешкають у східних та південно-східних регіонах держави, надзвичайно сильно деформована трьохсотлітнім перебуванням цієї території у складі Російської імперії та 70-річним – у складі Радянського Союзу. Перебування частини українського етносу у складі цих держав призвело до глибинних змін у системі координат етнокультурної та громадянської самоідентифікації українців, що мешкають у зазначених регіонах. Такі катастрофічні зрушення стали результатом політики русифікації та формування в радянські часи нової зденаціоналізованої соціальної спільноти «радянський народ», які донині продукувалася на рівні органів місцевої влади у цих регіонах [9].

Негативно позначаються й психологічні фактори, пов'язані з недавнім тоталітарним минулим: безініціативність, безпорадність, подвійна мораль, звичка покладатися на опіку держави й водночас не довіряти їй (порушувати закони); так само впливає втрата почуття відповідальності, ірраціональна віра у всесилля «вождів», очікування на прихід «месії», який вирішить усі проблеми.

Отже, підіб'ємо підсумки. Модель формування іміджу міста дозволяє структурувати знання про складники іміджу, висвітлюючи такі іміджеві аспекти, що виявилися важливими для розуміння сучасних ситуацій. Внутрішній імідж Донецька склався на основі бажаного іміджу, який нав'язливо пропагувався мешканцям Донецька радянською ідеологією. Потужним підґрунтям, що зміцнило процес іміджевої політики, став образ міста з його стереотипами, вдало поєднаними з особливостями донецького менталітету, який почав формуватися з часів заснування міста, коли ним керували політики і промисловці. Унаслідок цього внутрішній імідж міста набуває такого вигляду: «Донецьк – столиця краю шахтарів і металургів, представників важких і небезпечних професій, регіон людей із сильним характером». Додатком до цього формується містечковий патріотизм, який посилюється після розпаду СРСР. Звідси – «Нам все должны», тобто звичка покладатися на державу і водночас не довіряти їй.

Зовнішній імідж формувався під впливом стереотипів 90-х рр. ХХ ст. і часів поширення політичної біполярності початку ХХІ ст.: Донецьк – місто бандитів, безкультурних людей, зросійщеної маси. Такими були іміджі міста Донецька вчора і сьогодні. І один, і другий імідж був результатом цілеспрямованої стратегії, свідомо спланованих процесів просування образу міста та його окремих сегментів, орієнтованих на різноманітні цільові групи. Яким стане Донецьк завтра – покаже час, сьогодні прогнозувати це важко. Є підстави сподіватися, що трагічні і суворі уроки його змінять і він не буде більше містом-машинною, за класифікацією Кевіна Лінча.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Алешугіна Н. О. Проблеми формування туристичного іміджу України [Електронний ресурс] / Н.О.Алешугіна. – Режим доступу: http://www.confcontact.com/2009_03_18/ek7_aleshutina.htm

2. Алисов Д.А. Актуальные проблемы культурологии города [Электронный ресурс] / Д.А.Алисов. – Режим доступа: <http://www.ic.omskreg.ru>
3. Ганус А. Мовою документів: Як СРСР перетворював Донбас на «Новоросію» [Електронний ресурс] / А.Ганус. – Режим доступу: <http://expres.ua/main/>.
4. Дацюк С. Элиты и города Украины /Агентство гуманитарных технологий [Электронный ресурс] / С.Дацюк, В.Грановский. – Режим доступу: http://xyz.org.ua/discussion/elite_city.html
5. Ладига А. Причини зовнішньополітичних орієнтирів населення східноукраїнського регіону України / А.Ладига // Україна та сусідні держави : матер. наук.-практ. конф. – Чернівці, 2005. – С. 46-50.
6. Линч К. Образ города // К.Линч [изд.: The Image of the City/ Kevin Lynch. – The M. I. T. Press ; пер. с англ. В. Л. Глазычева ; сост. А. В. Иконников]. – М. : Стройиздат, 1982. – 328 с.
7. Лупаций В. Донбасс уже не карлик, но еще и не гигант / ЦИС «София» [Электронный ресурс] / В. Лупаций. – Режим доступа: <http://sofia.com.ua>
8. Нагорняк Т. Образ, імідж, бренд і репутація території в політичній науці і практиці / Т. Нагорняк // Трибуна. – 2010. – № 5-6. – С. 43-44.
9. Перепелиця Г. Внутрішні чинники в українській зовнішній політиці / Г.Перепелиця // Універсум. – 2013. – № 7-8 (237-238).
10. Проскуріна О. Політико-культурний вимір Донбаського регіону / Олена Проскуріна // Політичний менеджмент. – 2007. – № 4. – С.127-135.
11. Тараненко Е.В. Мифологизация образа Донецка средствами массовой информации / Е.В. Тараненко // Вісник Донецького університету. Серія Б : Гуманітарні науки. –2005. – Вип 1. – С.108-115.
12. Тараненко О.В. Зміни в іміджі Донецька у регіональних ЗМІ: порівняльний аспект 2012 та 2014 рр./ О.В.Тараненко // Інформаційне суспільство. – 2014. – Вип. 20. (липень-грудень). – С.68-72.
13. Чикаренко І.А. Формування проектно-орієнтованої системи стратегічного управління розвитком міста : автореф. дис. канд. наук: 25.00.04 / І.А. Чикаренко. – К., 2007. – 15 с.
14. Читайло О. «Донбас Арена», вугільні терикони і мільйон троянд.../ О.Читайло // Високий Замок. – 2011. – № 139. – 4 черв.

Роман Любавський

ПОВСЯКДЕННІСТЬ МОБІЛЬНОСТІ: СПРОБА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ

За спостереженням соціологів (Д. Урі, В. Вахштайна), моделі поведінки людей можна визначити і в категоріях «культури мобільності», що можуть бути як універсальними, так і сформованими в локальному вимірі нормами та звичками [1, с.110-111; 2, с.74-82]. «Наші люди до булочної на таксі не їздять», – ця фраза із відомого фільму фіксує, що визначення «нашого» відбувалося в тому числі й через культуру мобільності. Становлення радянської культури мобільності простежується у 1920-1930-ті рр., коли на відміну від доіндустріальної

епохи, мобільність стала визначальною рисою життя робітників промислово розвинутих міст. Головними рисами цієї повсякденності стало те, що працівники почали витратити декілька годин на шлях між домом та роботою. Тисячі людей щодня долали внутрішні кордони міського локусу, «споживаючи» його простір.

При вивченні культури мобільності радянської людини об'єктом дослідження є сукупність повсякденних практик «у дорозі». Їх специфіку можна виявити, проаналізувавши практики сідання у транспортний засіб та висадження з нього, поведінки в салоні; пішохідні маршрути, створені державою або громадянами, ризики в дорозі (дорожньо-транспортні пригоди).

Проаналізуємо практики робітників Харкова у 1920-1930-ті рр. «у дорозі» як складову частину їх повсякденного життя. Розглянемо специфіку пересування заводчан від дому до роботи в міському просторі «старого» та «нового» Харкова. Шлях працівників на роботу був словнений перешкод та випробувань. Як правило, робітники жили на околицях або поза межами міста. Вони їхали до роботи автобусом або трамваем. Оскільки транспортна мережа була нерозвинена і машин не вистачало, зупинки були справжньою ареною боротьби за вільне місце в салоні. За даними спеціального обстеження комунального господарства Харкова, проведеного в 1925 р. кореспондентами журналу «Жилище рабочего», у годину пік в одному вагоні перебувало до 170 осіб. Для порівняння, в Ленінграді в цей час – до 120 [3, с.95]. За такої чисельності пасажирів у вагон міг потрапити лише той, у кого були «найбільш вправні лікті» [4, с.3]. Так, Б. Красовицький згадував: «Вагони, особливо в години пік, були переповнені. Двері ніколи не зачинялися, і ззовні завжди висіло по декілька чоловік. Окрім того, під вікнами були якісь рами, на яких можна було стояти, тримаючись руками за вікна. І ось такий обліплений людьми вагон рушав у дорогу» [5, с.32]. Робітники знали, якщо вони чекатимуть наступного рейсу, то спізняться на роботу, тому використовували будь-яку можливість, у прямому сенсі, зачепитися за трамвай. Нерідко такі спроби призводили до нещасних випадків і, як наслідок, травм. Наприклад, 23 квітня 1927 р. робітник ХПЗ під час спроби потрапити у вагон вдарився головою в стовп і впав на рейки. Після чого, тяжко поранений, був доставлений до лікарні [6, с.4]. Часто на підніжках вагону каталися (і падали з них) діти. Це стало звичним явищем, яке робітники бачили під час подорожі [7, с.4]. Місцева влада намагалася врегулювати поведінку пасажирів. Деякий час на зупинках чергувала міліція, яка штрафувала тих, які порушували правила користування транспортом (чіплялися за трамвай під час руху, висіли на вагоні тощо). Проте ці спроби виявилися марними [8, с.4]. Варто відзначити, що вхід до трамвая здійснювався через задні двері, а вихід – через передні. Можна собі уявити, яка штовханина відбувалась у вагоні. За таких умов сварок та сутичок було не минути. Подібні практики формували повсякденність радянської людини. Про вплив практик «у дорозі» на характер та поведінку людей писав у своїх спогадах О. Семененко. За його спостереженнями, «робітник – це часто солідний міщанин, або ще овіяний слобожанським сонцем хлібороб. Він набирається грубіяництва і цинізму, коли з Холодної гори пропихається через усе місто на ХТЗ у трамвайному скаженстві, коли з Далекої Вільшани – і пішки десяток кілометрів, і потяг, і трамвай – на роботу чимдуж поспішає» [9, с.12].

Найчастіше працівники ходили на роботу пішки. Шлях цей був сповнений емоціями та переживаннями. Однією із головних перепон на шляху до роботи було бездоріжжя. Восени та весною робітникам було складно пересуватися не замошеними бруківкою вулицями. Як правило, пройти околицями без калош було не можливо. Відзначимо, що люди часто губили їх у багні [10, с.3]. Для того, щоб уявити умови, в яких пересувалися робітники, наведемо цікавий приклад. Так, за словами кореспондентів, восени 1925 р. постачання харчів до магазинів на околицях було припинено. Причиною було те, що підводи та автомобілі застрягали в багні. Тоді люди були вимушені йти по коліна в ньому до іншого магазину [11, с.3]. Зазвичай після дощу пересуватися було вкрай складно. Сторінки місцевих газет рясніли замітками про справжні озера, які утворювалися на вулицях [12, с.3]. Робітники мали їх долати двічі на день, затуляючи обличчя, для того щоб захиститися від смороду, який поширювався містом від таких «водосховищ» [13, с.3]. Мешканці окремих будинків виливали помий безпосередньо на вулицю [14, с.3]. Влітку робітники зіштовхувалися і з іншим випробуванням. У спекотну погоду вулиці були запилені, вітер часто піднімав справжні хмари пилу, що ускладнювало рух заводчан. До того ж зранку двірники починали працювати і при цьому не змочували мітли водою. Це ставало приводом для вранішніх сварок із працівниками, які йшли на виробництво [15, с.3].

У 1920-1930-ті рр. радянська влада намагалася оптимізувати процеси пересування людей, техніки, розповсюдження інформації. Одним із найамбітніших проєктів у цій галузі можна вважати «соціалістичні» міста. У зв'язку з цим виникає декілька питань: якими в «соціалістичних» містах були повсякденні практики «у дорозі», чи могли жителі соцімістечок корегувати вже створені або самостійно обирати маршрути переміщення? Відповіді на ці запитання можна отримати, дослідивши практики мобільності працівників Харківського тракторного заводу та мешканців «Нового Харкова». Пересування в межах «соціалістичного» простору мало бути зручним та комфортним.

Завод та соціалістичне містечко були збудовані на відкритій території у степовій зоні. Як відзначали в спогадах робітники, під час зведення цехів заводу їм доводилось працювати ледь не по коліна в багноці [16, с. 253]. Реалізація проєкту будівництва житлових кварталів та прокладання вуличних магістралей соціалістичного поселення продемонструвало всі слабкості створення інфраструктури. Газети рясніли замітками про те, що комунальне господарство містечка перебувало в критичному стані. Так, в 1931 р. журналісти били на сполох, писали, що замошених доріг і тротуарів у «Новому Харкові» майже немає [17, л.4]. Це відбилося навіть в офіційних звітах райради ХТЗ. У 1934 р. вона визнала, що необхідно прискорити асфальтування вулиць [18, с.12]. Усе це суттєво ускладнювало шлях заводчан від дому до роботи, призводило до появи своєрідних практик «у дорозі». Наприклад, робітники, коли йшли на роботу, мотузками прив'язували калоші до чобіт, щоб не загубити їх у численних калюжах та болотах [19, с.350]. Через те, що на території містечка постійно тривали різні будівельні та ремонтні роботи, вона була завалена матеріалами, перекопана траншеями тощо. За свідченням кореспондентів, на дорогах лежали справжні гори землі та піску [18, л.20]. Простір містечка не був сталим, раз і на завжди визначеним, він змінювався повсякчас. Повертаючись увечері з роботи, працівники помічали зміни в навколишньому середовищі, які відбулися протягом дня. Нерідко стежкою, якою вони йшли зранку, ввечері

повернутися додому було неможливо. Про це О. Копиленко пише в романі «Народжується місто». Автор декілька місяців прожив безпосередньо в робітничому селищі, тому його твір містить надзвичайно цікаві описи побуту працівників. Наприклад, один із героїв роману розповідав, що «коли йшов на дільницю, цієї канави не було. Лежала собі стежка і горби землі. Тепер здіймався насип і за ним глибокий рівчак з глиняними боками» [20, с.84]. Героїня роману розповідала, як «біля самої контори обійшла широку канаву. Потім цілу гору землі. Земля була ковзка, але не грузька – два дні вже не було дощу» [20, с.96].

Отже, у 1920-1930-ті рр. сформувалися характерні для радянської доби риси культури мобільності, які видозмінювалися в наступні десятиліття і були маркером радянського стилю життя.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Вахштайн В. Возвращение материального. «Пространства», «сети», «потоки» в акторно-сетевой теории / В. Вахштайн // Социологическое обозрение. – 2005. – Т. 4. – С. 94-115
2. Урри Дж. Мобильности / Дж. Урри. – М. : «Праксис», 2012. – 576 с.
3. Лаботорин О. Факты и цифры (по материалам специального обследования Ленинграда, Харькова, Днепропетровска, Ростова н/Д, Иванова и Ярославля // Жилище рабочего. – 1925. – №13-14. – С. 94-97.
4. Довбня. Отрезанные от города / Довбня // Харьковский пролетарий. – 1928. – 29 нояб. – С. 3; Грязь во всякое время года // Харьковский пролетарий. – 1927. – 12 мая. – С.
5. Красовицкий Б. М. Столичный Харьков – город моей юности / Б. М. Красовицкий. – Х., 1994. – 111 с.
6. Что случилось за день. Несчастный случай // Харьковский пролетарий. – 1927. – 23 апр. – С. 4.
7. Дядя, дай билет! // Харьковский рабочий. – 1934. – 27 окт. – С. 4.
8. Следить за посадкой в трамвай // Харьковский пролетарий. – 1925. – 5 декабря. – С. 4.
9. Семененко О. Харків, Харків... / О. Семененко. – Нью-Йорк. – 1977. – 239 с.
10. Цветники еще впереди // Харьковский пролетарий. – 1927. – 8 апр. – С. 3.
11. Невылазная грязь // Харьковский пролетарий. – 1926. – 7 июля. – С. 3.
12. Грязь во всякое время года // Харьковский пролетарий. – 1927. – 12 мая. – С. 3.
13. Мы не хотим заболеть малярией // Харьковский пролетарий. – 1927. – 8 мая. – С. 3.
14. Помои на улицу // Харьковский пролетарий. – 1925. – 11 мая. – С. 3.
15. В тучах пыли // Харьковский пролетарий. – 1927. – 12 мая. – С. 3.
16. Постышев П. Воспоминания, выступления, письма / Павел Постышев. – М., 1987. – С. 253.
17. Российский государственный архив экономики. – Ф.7620, оп.1, д.89
18. Звіт ХТЗ райради 1-го скликання за час з 1931 по 1.Х. 1934 р. – Х., 1934. –
19. Директорский корпус промышленных предприятий Украины 20-30-х годов – менеджеры особого типа // Эпоха. Культуры. Люди. (История повседневности и культурная история Германии и Советского Союза. 1920-1950-е годы) : материалы междунар. научн. конф., Харьков, сентябрь 2003 г. – Х., 2004. – С. 344-354

Світлана Маркова

ІДЕЙНО-ЦІННІСНИЙ КОНФЛІКТ МІЖ СІЛЬСЬКИМИ ПІОНЕРАМИ Й КОМСОМОЛЬЦЯМИ ТА ЇХНІМИ БАТЬКАМИ

У СРСР, УСРР протягом 1920-х – початку 1930-х рр. ідею створення «нової людини» особливо активно культивували серед молоді та дітей, що складали головний ресурс системи та розглядалися партійно-урядовими структурами як джерело поповнення робітничого класу, колгоспного селянства, радянської інтелігенції тощо. У першій половині 1920-х рр. в СРСР, УСРР набула поширення ідея повного відриву дітей від сім'ї за допомогою розгалуженої системи дитячих будинків. Партійно-урядові структури пропонували виховувати сільських дітей окремо від батьків у «дитячих помешканнях».

У СРСР період дитинства визначали від народження до 18 років. У 1920-х рр. педологи пропонували обмежити верхню межу дитинства 14 роками, зокрема через те, що цей вік вважали нижньою межею «молоді», згідно зі статутами молодіжних організацій. У статистико-демографічних звітах дітей як соціально-демографічну групу поділяли на три вікові підгрупи: 0-4 років; 5-9; 10-14. В УСРР у 1924 р. чисельність трьох вікових груп була такою: 0-4 р. – 3,7 млн. осіб; 5-9 р. – 3,0 млн.; 10-14 р. – 3,8 млн.; разом – 10,5 млн. осіб (загальна чисельність населення УСРР в зазначений період була 27,1 млн. осіб). Частка дітей віком від народження до 14 років коливалася в межах 38,7% та була досить суттєвою, при цьому варто враховувати високі показники смертності дітей. Нижню межу «молоді» в СРСР визначали 14-15 р., верхню – 23-24 р. (відповідно до статутів молодіжних організацій), у статистико-демографічних звітах молодь як соціально-демографічну групу поділяли на дві вікові групи «15-19» та «20-24» роки. Варто зауважити, що у 1920-ті рр. поняття «молодь» часто ототожнювали з підлітками 14-17 років. Найбільш важливим з точки зору виховання «нових дітей» в СРСР, УСРР вважався період від 8 до 11 років. У 1924 р. населення вікових груп «15-19 років» становило 3,1 млн. осіб; «20-24» – 2,4 млн., разом – 5,5 млн.; разом із дітьми вікової групи «0-14 р.» чисельність була 12,3 млн. осіб. Найчисельнішою виявилася вікова група 10-14 р. (3,8 млн. осіб). Станом на 1926 р. (відповідно до даних перепису населення), в УСРР найбільше було дітей віком 12 р. із домінуванням сільських хлопців (у 1910-1914 рр. народилося найбільше з початку ХХ ст. сільських дітей, що частково засвідчує позитивну демографічну динаміку дореволюційного села). Більш детальний аналіз демографічної статистики дозволяє побачити диспропорцію у бік збільшення чисельності дівчат, порівняно з хлопцями, особливо у віці від 14 до 19 років, приблизно однакову чисельність у віці 10 р. та більшу чисельність хлопців порівняно із дівчатами у віці 12-13 років.

Радянськими ідеологами для кращої роботи із молоддю було виокремлено із загальної суспільної маси специфічні референтні групи (комсомольців, піонерів, жовтенят) із закріпленими статусами в системі ієрархії влади та соціально-рольовими образами,

закріплені в громадській свідомості. У представників таких референтних груп суспільне мало домінувати над особистим у всіх сферах життя, молодь мала призвичаїтися до поганого побуту, невизначеного одягу, нехтування власними почуттями. Самовіддана праця, навіть ціною власного здоров'я, життя, кохання мала стати для них пріоритетною. Оголошувалася нещадна боротьба з «міщанським особистим щастям». Комсомольців долучали до участі в нарадах, мітингах, конференціях бідноти, до роботи ревізійних комісій, до конкурсів на участь у передвиборчій кампанії, до перекличок-змагань між окремими комсомольськими організаціями. «Легка кавалерія» брала активну участь у ревізійно-обстежувальній роботі рад. Так, у Луганському окрузі комсомольцям доручили перевірку виконання сільрадами наказів виборців та проведення виховної роботи з куркулями та підкуркульниками. Стратегічною метою роботи комсомольців було обрання комсомольців-батраків до рад. У 1928 р. комсомольці мали подбати, щоб «у кожному селі був племінний жеребець, племінний бугай, щоб селяни заводили кращі культури» [1, с.13]. Професійні якості, знання сільського господарства до уваги не бралися. Наслідком роботи стали масові сутички між селянами та комсомольцями-активістами. У Проскурівському окрузі комсомольці відкрили вогонь з револьверів по селянах, які йшли хресною ходою, у відповідь селяни розгромили комсомольський клуб[2, арк.166]. Партійне гасло «змички з селом» комсомольці мали втілювати через культпоходи на село. Вони розповідали про міжнародний стан, підступи Антанті, агітатори обіцяли купити трактор, провести електрифікацію. Так, чотири комсомольських ланки Журавлівського району м. Харкова об'єдналися в батальйон і два місяці «тероризували» культпоходом село Шелудьківку. У другий похід разом із комсомольцями виїхав прокурор Наркомюста. Під час третього походу було влаштовано суд над куркулем Ващенком; комсомольці виявили зловживання в Шелудьківському кооперативі; дітей з піонерської організації, що припинила існування, «визволили від влади попів»[3].

Основними ознаками класово спрямованої поведінки піонера вважали класову свідомість та революційну активність. Піонер мав бути готовим до самопожертви в ім'я інтересів свого класу та здійснення Жовтневої революції в освіті[4]. Підвалинами дитячого руху визначали «соціальне спільне життя (особа існує лише в суспільстві), громадську роботу, прагнення до класового ідеалу, активність у боротьбі за цей ідеал, прагнення до знання»[5]. Улітку школярі, об'єднані у піонерську організацію, брали найактивнішу участь у боротьбі за соціалістичний врожай (у весняному засіві, в боротьбі зі шкідниками, шефстві над молодняком, збиранні колосків, охороні врожаю та ін.) [6]. Піонерів залучали і до боротьби за фінплан. Діти мали організувати демонстрації, куточки займу, укладати договори з батьками, бо кожна сім'я піонера мала придбати облигації займу, писали гасла про підписку на займ, організували вилазки у село, проводили соцзмагання між загонами в боротьбі за фінплан[7]. Окремі педагоги почали пропонувати не нейтралізувати агресивну енергію дітей. Групи «легкої кавалерії» з боротьби за дисципліну інколи шуквали навіть дорослих людей. Сільських піонерів виховували як свідомих колективістів, що розуміють завдання та шляхи соціалістичної перебудови сільського господарства. Перед піонерськими загонами ставили завдання «розгорнути широку агітаційну та пропагандистську роботу за вступ до колгоспів; просувати в маси (дітей і дорослих) новий статут сільськогосподарської артілі; вивчати його в шкільних групах; читати батькам; сприяти просуванню виробничих планів

колгоспів в маси колгоспників; допомагати скликати виробничі наради колгоспів; сприяти розгортанню соціалістичного змагання; поширенню руху ударників; допомагати боротись проти симулянтів, ледарів, прогульників; боротися проти алкоголізму; організовувати бригади ліквідаторів неписьменності зі старших піонерів; боротися проти пошестей та виявів антисемітизму, шовінізму; вести антирелігійну роботу; боротися за безперервну працю в колгоспах та ін. Школярі-піонери виготовляли плакати для проведення виборчих, перевиборчих кампаній на селі, придумували гасла, проводили демонстрації, огляди-конкурси, заповнювали повістки, вели роз'яснювальну роботу серед батьків та сусідів. В обов'язки піонерів входила агітація батьків за вступ до колгоспів. Піонери мали відмовляти батьків писати заяви про вихід із колгоспів, не давати паперу на заяви. Інколи піонери змінювали текст заяви: «Прохаю Новоселецьку раду колгоспу «Перемоги», аби там деякі товариші переговорили з цією громадянкою (малася на увазі мати піонера), аби її перемогти до колгоспу, і дати понятіє в тім, що лучче буде в колгоспі»[8]. Характерним для тих часів був лист школярки-піонерки, надрукований у газеті «Харківський Пролетарій», яка називає своїх батьків «дикими та допотопними». Аналізуючи завдання для сільських піонерів, складається враження, що держава була абсолютно безпорадною на селі та намагалася залучитися підтримкою дітей віком 10-15 років.

Нова радянська школа найбільше обурювала селян своїм принизливим ставленням до сім'ї, заборонаю вивчення закону Божого. Батьки висловлювалися проти шкіл, де вчать дітей на комуністів, та вимагали розпустити піонерзагони, які негативно впливали на дітей. Інколи батьки погрожували дітям: «Я тебе вб'ю, але більшовизм з тебе виб'ю» [9]. Дітей втягували в серйозні суперечки з дорослими, примушуючи голосувати на піонерських зборах за колективізацію або проти куркулів. Часто діти висловлювалися на захист куркулів: «Коли в куркуля все забирають, то нащо і його забирати? Він вже бідняком зробився», «Куркуль сам робив і батьки його робили, того він і багатий», «Коли куркулів пограбують і все заберуть, тоді нічого не матиме й радянська влада».

Отож, молодь отримала нові соціальні функції, що вплинули на подальше формування уніфікованої суспільної свідомості, формування радянської моделі поведінки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Комсомол та молоді ленінці на селі // Селянка України. – 1928. – № 7. – С. 13.
2. ДержархівХмельницької області. –Ф. П. 31, оп. 1, спр. 45, арк. 166.
3. Культурная осада села // Комсомолец-агитатор. – 1928. – № 16. – С. 32–33.
4. Ряппо С. Я. Октябрь в просвещении / С.Я.Ряппо // Путь просвещения. – 1924. – № 10 (20). – С. 6–7.
5. Миронов М. Перші піонери. Із спогадів про перші роки Комдитруху, Х., 1932. – С. 88.
6. Куліченко В. Сільськогосподарські кабінети в школі / В. Куліченко // Комуністична освіта. – 1934. – № 5 (142). – С. 21.
7. Петров И. В передовой шеренге борцов за финплан / И. Петров // Вожатый. – 1932. – № 7. – С. 41–42.
8. Піонерська організація на новому етапі. – С. 31–33.

9. Зміст піонерської роботи в СРСР. Лекція XV: «Охорона прав дітей та робота з неорганізованими дітьми». – С. 10.

Світлана Маховська

РАДЯНИЗАЦІЯ ВЕСІЛЬНОГО ПРОСТОРУ: МІЖ ОБРЯДОМ І ПОВСЯКДЕННЯМ

Розглядаючи український весільний обряд в історичній ретроспективі, не можна не зацентувати на тих змінах, які відбулися на різних рівнях обрядовості (часовому, локативному, предметному, агентивному (агентному), акціональному) в роки панування радянської влади. У даній розвідці здійснено спробу проаналізувати особливості конструювання української весільної обрядовості в радянський період як на теренах України загалом, так і в межах Слобожанщини зокрема.

Дослідження весільної обрядовості в Україні за радянських часів репрезентовано в періодичній пресі, а саме у журналах: «Життя і революція», «Червоний шлях», «Молодий більшовик» та ін. Питання традиційної весільної обрядовості і становлення нової було порушено в наукових збірниках і журналах, зокрема таких, як «Вісник Одеської комісії краєзнавства», «Етнографічний вісник», «Записки етнографічного товариства», «Побут» тощо [1, с. 48]. Фактографічні матеріали щодо весілля пізнішого періоду актуалізовано в журналах «Народна творчість та етнографія», «Советская этнография», у «Наукових записках Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР» та інших виданнях.

У 50-60-х рр. ХХ ст. було посилено етнографічну роботу щодо вивчення традиційно-побутової культури. У площині духовної культури та обрядовості переважав аспект формування і впровадження нових соціалістичних обрядів, зокрема, «червоних» і «комсомольських» весіль, які були об'єктом досліджень В. Зінича [2; 3], І. Бражника [4], О. Кравець [5], пізніше Д. Угриновича [6], М. Заковича [7].

У статті відомого українського етнографа А. Пономарьова «Сучасний шлюб робітників Донбасу» (1973) [8] на фактографічному матеріалі висвітлено тогочасні тенденції створення сім'ї. Попри опис шлюбного віку наречених, автор дослідив складові весілля робітничого класу і реєстрацію шлюбу в Палаці культури, обов'язкове покладання квітів до пам'ятника Леніну або пам'ятника воїнам, загиблим у Другій світовій війні.

Про результати впровадження у ХХ ст. нових соціалістичних обрядів у галузі весільної обрядовості на території Слобідської України, активно повідомлялося на сторінках районних газет, зокрема, Харківської області та самого Харкова: «Ленінська зміна» (м. Харків) [9], «Радянський патріот» (Великобурлуцький район) [10; 11; 12], «Маяк» (Богодухівський район) [13], «Вечірній Харків» (м. Харків) [14; 15], «Зоря» (Золочівський район) [16], «Ленінський шлях» (Дергачівський район) [17; 18], «Вперед» (Шевченківський район) [19]), «Жовтневі зорі» (Барвінківський район) [20], «Нове життя» (Близнюківський район) [21; 22], «Соціалістична Харківщина» (м. Харків) [23; 24] та ін. Проведений контент-аналіз слобожанської періодики цього періоду, дозволяє констатувати домінування у статтях інформативного поля щодо: 1) особливостей проведення урочистої реєстрації шлюбів у

сільських радах і Палацах одружень; 2) золотих та срібних весіль; 3) організації колгоспного весілля; 4) функціонування радянських салонів обрядових послуг.

Аналіз опублікованих та власних польових джерел дозволяє говорити про два напрямки радянзації весільної обрядовості. Для першого напрямку характерним явищем було проникнення в обряд елементів радянської доби, унаслідок впровадження нової політики уряду. У 20-х рр. XX ст. в УСРР почався процес реформування сімейного законодавства. Так, у 1923 р. виникла необхідність переглянути регулювання деяких питань сімейно-шлюбних відносин, у зв'язку з чим Народний комісаріат юстиції УСРР прийняв тоді рішення про підготовку до видання нового Сімейного кодексу. У травні 1926 р. був прийнятий «Кодекс законів про сім'ю, опіку, шлюб і акти громадянського стану УСРР». Третій розділ «Кодексу» був присвячений питанням шлюбу. Визнавалась обов'язковість державної реєстрації шлюбу в органах РАЦСу, а вінчання фактично втрачало юридичну силу: «Тільки реєстрація є неспірним, до спростування судом, доказом наявності подружжя. Вчинення релігійного обряду (шлюбу) не має будь-якого правового значення та не може правити за доказ подружжя» [25, с. 31]. Крім того, у цей період весільним обрядам почали нав'язувати назву «червоні весілля», всіляко підкреслюючи тим їх новий зміст.

Право громадян на церковний шлюб було також фактично обмежене масовим закриттям церков та молитовних будинків. Відтак, у структурі весільної обрядовості на місці церковного таїнства з'явилася урочиста реєстрація шлюбу. Вона могла відбуватися до весілля, після весілля або в день весілля, тобто в дні, на які традиційно припадало вінчання. За повідомленнями інформаторів, упродовж десятиліть боротьби радянської влади з церквою, таїнство вінчання почали або здійснювати приховано від інших, або воно взагалі зникло з перебігу весільних обрядодій. Через це в деякі історичні періоди визначити місце вінчання в хронології весілля практично неможливо.

Новий етап змін настав у 1930-ті рр., коли в умовах насильницької колективізації про святкування весілля подеколи взагалі не йшлося – подія обмежувалася громадянською процедурою «розпису» в присутності представника влади. Лише в повоєнний час, коли в селах почали поступово повертатися до традиційного весільного дійства, вінчання (де це ще було можливим) та обряд урочистої реєстрації шлюбу почали існувати одночасно.

На відміну від церковного вінчання, яке зазвичай стояло дещо відокремлено від весільного обряду, урочиста реєстрація шлюбу поступово органічно влилася в традиційний весільний «сценарій», ставши за порівняно короткий час стійкою структурною частиною весілля. До того ж, обряд урочистої реєстрації шлюбу швидко вступив у стадію традиціоналізації, характеризується не тільки стабільністю основи, а й повсюдно помітною імпровізацією втілення, появою нових елементів та обрядових деталей.

У 50-60-х рр. XX ст. стали масово пропагуватися так звані «комсомольські» весілля. Вони проводилися в клубах, молодят розписували на сцені, дарували їм від колгоспу або заводу подарунки – посуд, ковдру тощо. Так, інформаторка із с. Сніжків Валківського району Харківської області згадує: *«Ну, свати і всьо таке – считалось ето релігіозное. Ето дома там устраивали, а на сцене нет. На сцене у нас как свадьба была: молодых посадили за стол і рассказывают ім стихотворенія, і песні співаєм все, потом і молодая может заспівать, і затанцует. А людей – полный зал. Ой, весело било, очень весело. Потом поздравляют их*

[молодих] і подарки дарят...» [26, арк. 2]. Однак у колгоспів і заводів не було достатньо коштів на подарунки для всіх молодят, тому «комсомольські» весілля організовували лише передовикам виробництва, про що свідчить і контент-аналіз періодики, на сторінках якої йдеться лише про весільні урочистості «найпередовіших». Зокрема, у газеті «Маяк» від 17 жовтня 1964 р. в рубриці «Нові часи, нові обряди» зазначено: «Золота осінь... В колгоспні оселі вона принесла достаток, а серця Марії Комар і Віктора Шпола – сповнила радістю. Четверте жовтня (неділя) для них є знаменна подія в житті – весілля. І незвичайне, комсомольсько-молодіжне, колгоспне весілля, радісне свято для молоді села і колгоспників артілі імені Щорса [...] Віктор Порфирійович Шпола – прекрасний трудівник, старанний механізатор; Марія Борисівна Комар – передова доярка, комсомолка, депутат сільської і Харківської обласної Рад депутатів трудящих» [13]. І жодного слова про «менш передових» молодят. Однак, простежується і певний позитив – епізодичність таких заходів дещо уповільнила процес нищення весільних традицій.

У 1976 р. Комісія по вивченню і впровадженню нових громадянських свят і обрядів УРСР підготувала «Рекомендації до обрядів «Одруження» і «Народини» [27]. Запропонований варіант реєстрації молодят за короткий час став спільною сценарною основою для всіх союзних республік. Окрім надання нового статусу реєстрації, у часи впровадження нових радянських звичаїв та обрядів для їх проведення спеціально облаштовували сільські ради і Палаци одружень, організовували проведення колгоспних весіль, відкривали салони обрядових послуг. Усе це набувало масовості досить швидко.

На рівні часових характеристик весілля простежуються такі зміни: традиційно для весілля вибирали осінь (окрім постів), оскільки закінчувалися всі польові роботи; у часи ж радянської влади термін регламентувався в сільрадах, зокрема не дозволялося влаштовувати свята під час збору хліба.

Водночас зі змінами весільної обрядовості під впливом нової політики уряду, її радянізацію можна вважати цілком закономірним віддзеркаленням реалій радянського повсякдення. Яскравим прикладом можуть слугувати трансформації звичаю «молотити жито», зафіксованого нами зокрема на території Слобідської України.

Так, за свідченням М. Сумцова, наприкінці XIX ст. на території Охтирського повіту Харківської губернії (сучасна Сумська область) побутував звичай розвішувати в кутах хати хлібні снопи, молотити їх на весіллі та передавати вимолочені зерна нареченій [28, с. 25]. Протягом XX ст. ця традиція на теренах Сумщини зберігалася під назвою «молотити жито» [29-31]: *«Тоді вже, як кінчається свадьба, так молотять на третій день. Молотять те жито і ділять те жито наперстком. Тобі може три зернини попаде, а кружку води улляють за пазуху. Цілом молотили обізательно. І возьме якась бідова там жінка така, що вона ось і діле. Наперстком діле: «На тобі жита». А друга кружку води, жито надо полить. І кружку води линуть. Обізательно пообливаються»* [32, арк. 8–9].

Ритуальний зміст звичаю «молотити жито», як і приготування обрядового хліба, на нашу думку, пов'язаний із зародженням нової родини як символу чергового оновлення світу, що починалося зі «знищення» – тобто помелу зерна, а завершувалося (за участю вогню) творенням [33, с. 38]. Аналогічне магічне навантаження, очевидно, мав і весільний обряд

«молотіння жита», через який відбувалося символічне «знищення» гріхів юнацького життя наречених і «творення» молоді сім'ї.

У радянський час звичай «молотити жито» почав набувати нових специфічних для цієї доби рис. Досить часто «свадьбярні» з власної ініціативи до складу учасників дійства вводили нових персонажів, чим був зумовлений імпровізований характер деяких акцій. Так, для участі в «молоті» спеціально обирали «голову колгоспу», «бригадира», «представника райкому партії», «суддю», «комбайнера», «комірника», «пожарника» тощо [34, арк. 21-22]. Кожен із них, згідно сценарію, мав відповідати за окремий етап обряду, по закінченні якого отримував заслужену частку зерна. Ці персонажі власне і були репрезентантами радянського повсякдення, без яких не обходилося ані буденне, ані святкове життя людини тієї епохи.

Відтак, можна констатувати, що радянізація весільного простору здійснювалася у двох площинах – вертикальній та горизонтальній. З одного боку, елементи радянської доби проникали в обряд, унаслідок впровадження нової політики уряду, а з іншого – їх появу можна вважати цілком закономірним віддзеркаленням радянського повсякдення. Обидва вектори радянізації весільної обрядовості суттєво вплинули на зміст ритуалу цієї доби. Впровадження нової політики уряду було штучним засобом впливу, а от віддзеркалення радянського повсякдення в обряді, вочевидь, відбувалося природнім шляхом. Зрештою обидва процеси призвели до розриву у спадкоємності традицій і порушення природної еволюції народної культури.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Стельмах Г. Ю. Розвиток української етнографії за роки Радянської влади / Г. Ю. Стельмах // Народна творчість та етнографія. – 1958. – № 2. – С. 46-58.
2. Зінич В. Т. Соціалістичні перетворення: паростки нового комуністичного в культурі та побуті робітників Радянської України / В. Т. Зінич; АН УРСР, Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського. – К. : Вид-во АН УРСР, 1963. – 176 с.
3. Зінич В. Т. Сучасний робітничий шлюб і весілля / В. Т. Зінич // Народна творчість та етнографія. – 1957. – № 2. – С. 60–68.
4. Бражник І. І. Про свято весільне: Нові радянські обряди і шкідливість церковного вінчання / І. Бражник. – К. : Київське обласне книжково-газетне вид-во, 1964. – 74 с.
5. Кравець О. М. Сімейний побут і звичаї українського народу. Историко-етнографічний нарис / О. М. Кравець. – К. : Наукова думка, 1966. – 197 с.
6. Угринович Д. М. Обряди. За и против / Д. М. Угринович. – М. : Изд-во полит. лит-ры, 1975. – 175 с.
7. Закович Н. М. Советская обрядность и духовная культура / Н. М. Закович; [АН УССР, Институт философии]. – К. : Наукова думка, 1980. – 221 с.
8. Пономарьов А. П. Сучасний шлюб робітників Донбасу / А. П. Пономарьов // Народна творчість та етнографія. – 1973. – №2. – С.14-21.
9. Степуніна С. Всі задоволені. А молоді? (Розмова про наші обряди) / С. Степуніна // Ленінська зміна. – 1963. – 18 січня. – С. 2.

10. Животов В. Весілля в Андріївні / В. Животов // Радянський патріот. – 1964. – 12 вересня. – С. 3.
11. Шатров В. Щастя розправляє крила. (Нові традиції на селі) / В. Шатров // Радянський патріот. – 1964. – 12 березня. – С. 2.
12. Ревук Т. Нові обряди стають традицією. (Віночок молодості) / Т. Ревук // Радянський патріот. – 1964. – 7 квітня. – С. 3.
13. Зіненко Ф. Колгоспне весілля / І. Зіненко // Маяк. – 1964. – 17 жовтня. – С. 4.
14. Русанова І. Золоте весілля. (Нові обряди – в житті) / І. Русанова // Вечірній Харків. – 1976. – 1 квітня. – С. 4.
15. Матюх Н. Заручини: Вперше у Харкові – новий радянський обряд / Н. Матюх // Вечірній Харків. – 1987. – 27 квітня. – С. 3.
16. Весілля в селі Нижня Сироватка Сумського повіту Харківської губернії. Записав Б. Д. Грінченко. 1899. // Весілля : у 2 кн. / АН УРСР, Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського ; [упоряд. М. М. Шубравська; редкол.: О. І. Дей (голова), М. М. Гордійчук, К. Г. Гуслистий та ін.]. – К. : Наук. думка, 1970. – Кн. 1. – С. 393-411. – (Серія видань «Українська народна творчість»).
17. Мороз О. Ви готуєтесь до весілля... / О. Мороз // Ленінський шлях. – 1979. – 4 березня. – С. 3.
18. Багрич Є. Женихи / Є. Багрич // Ленінський шлях. – 1979. – 13 березня. – С. 3.
19. Мариніна І. Весілля в Раївці. (Нові обряди) / І. Мариніна // Вперед. – 1979. – 1 січня – С. 4.
20. Куплевацький О. На рушничок щастя / О. Куплевацький // Жовтневі зорі. – 1979. – 8 вересня. – С. 4.
21. Бондар М. Одруження за новими обрядами / М. Бондар // Нове життя. – 1979. – 29 вересня. – С. 4.
22. Варава В. Активно впроваджувати радянські свята і обряди / В. Варава // Нове життя. – 1979. – 6 вересня. – С. 4.
23. Мойсишин Я. Не тільки марш Мендельсона (Палац урочистих подій «Жовтневий» м. Харків) / Я. Мойсишин // Соціалістична Харківщина. – 1982. – 10 лютого. – С. 4.
24. Муравйов В. Щастя молодим! (Обряди без вживання спиртних напоїв м. Харків) / В. Муравйов // Соціалістична Харківщина. – 1986. – 28 лютого. – С. 4.
25. Советское семейное право / Под общей редакцией д-ра юрид. наук, проф. В. Ф. Маслова и д-ра юрид. наук, проф. А. А. Пушкина. – К. : Головное издательство издательского объединения «Вища школа». – 1981. – 224 с.
26. Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (далі – АРНФРФ ІМФЕ). – Ф. 14–5, од. зб. 692. Маховська С. Л. Весільні обряди – опитування респондентів, с. Сніжків, Валківський район, Харківська область. 2011 р. Комп'ютерний набір. 19 арк.
27. Рекомендації до обрядів «Одруження» і «Народини» (українською і російською мовами) / Комісія по вивченню і впровадженню нових громадянських свят і обрядів Української РСР. – К., 1976. – С. 13–19.

28. Очерки народного быта (Из этнографической экскурсии 1901 г. по Ахтырскому уезду Харьковской губернии) профессора Н. Ф. Сумцова. – Харьков : Типо-Литография «Печатное дело», 1902. – С. 1–26.

29. АРНФРФ ІМФЕ. – Ф. 14–5: Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. Експедиції. – Од. зб. 717. Маховська С. Л. Весільні обряди – опитування респондентів, с. Рибальське, Охтирський район, Сумська область. 2011 р. Комп'ютерний набір. 23 арк.

30. АРНФРФ ІМФЕ. – Ф. 14–5: Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. Експедиції. – Од. зб. 718. Маховська С. Л. Весільні обряди – опитування респондентів, с. Річки, Білопільський район, Сумська область. 2011 р. Комп'ютерний набір. 28 арк.

31. АРНФРФ ІМФЕ. – Ф. 14–5: Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. Експедиції. – Од. зб. 720. Маховська С. Л. Весільні обряди – опитування респондентів, с. Нижня Сироватка, Сумський район, Сумська область. 2011 р. Комп'ютерний набір. 31 арк.

32. АРНФРФ ІМФЕ. – Ф. 14–5: Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. Експедиції. – Од. зб. 715. Маховська С. Л. Весільні обряди – опитування респондентів, с. Ворожба, Лебединський район, Сумська область. 2011 р. Комп'ютерний набір. 29 арк.

33. Боряк О. Україна: етнокультурна мозаїка / Боряк О. О. – К. : Либідь, 2006. – 328 с.

34. АРНФРФ ІМФЕ. – Ф. 14–5: Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. Експедиції. – Од. зб. 719. Маховська С. Л. Весільні обряди – опитування респондентів, с. Боромля, Тростянецький район, Сумська область. 2011 р. Комп'ютерний набір. 29 арк.

Ірина Скубій

ІСТОРІЯ ПОВСЯКДЕННОСТІ ТА ЕКОНОМІЧНА ІСТОРІЯ / БІЗНЕС-ІСТОРІЯ: ДОСЛІДНИЦЬКІ ДІАЛОГИ В ІСТОРІЇ ТОРГІВЛІ В РОКИ НЕПУ

Історія повсякденності об'єктом свого дослідження має, передусім, людину, її оточуючий зовнішній та внутрішній світи. Людина та її життя у всіх його проявах є центральною фігурою у наукових працях цього напряму історичної науки. Методологія історії повсякденності передбачає застосування різних методів дослідження, вибір яких залежить від проблематики та завдань. Широке коло дослідницьких питань, які стоять перед істориком повсякденності, вимагає зближення та взаємопроникнення наукових напрямів та окремих наук. Такі тенденції проведення міждисциплінарних досліджень стимулюють пошук можливих дослідницьких діалогів / інтегрування, у тому числі історико-економічних досліджень та історії повсякденності. Економічна історія, ставлячи перед собою завдання вивчення економічних процесів та розвитку господарства, економічного життя у всій його багатоманітності має значне коло питань, відповіді на які часто знаходяться у предметному

полі інших галузей історичних знань. На необхідності міждисциплінарних зв'язків наполягають і сучасні українські історики повсякденності, провідний фахівець якої О. А. Коляструг зазначає: «Сучасне дослідження повсякденності може бути тільки комплексним. Цілком логічно, що вивчення повсякдення передбачає міждисциплінарні контакти і запозичення... Кожна з наукових галузей має свій фокус повсякдення, тому й вкладає в його розуміння відповідний смисл і значення, має свій дослідницький інструментарій та методологію вивчення» [1, с. 26]. Виходячи з цього, відзначимо, що комплексне вивчення історії радянської доби, суспільства, економіки чи культури не може обмежуватися виключно дослідженням конкретних фактів, подій, біографій тощо. В 1920-ті рр. в умовах формування нового – радянського – суспільства нові види економічних відносин наклали помітний відбиток на повсякденне життя, практики, які, в свою чергу, змінювали суспільні відносини та формували їх новий тип.

Пошук дослідницьких діалогів саме в радянській історії 1920-х рр. не є випадковим. Період нової економічної політики був доволі неоднозначним, тому по-різному трактувався як сучасниками, так і згодом істориками. Великі зміни відбувалися в економічному житті, яке проходило складну трансформацію та одночасно засновувалося на приватній, державній та кооперативній власності, де, крім того, широко розвивалася торгівля. Кардинальної еволюції зазнали й соціальні відносини, новим змістом наповнювалося повсякденне життя радянської людини 1920-х рр., типовими для якої стали такі слова, як «універмаг», «кооператив», «непман», «черга», «дефіцит» та інші. У зв'язку з цим поєднання економічної / бізнес історії з історією повсякденності дозволяє розширити існуючі знання про нову економічну політику.

Інтегрування історії повсякденності та бізнес-історії / економічної історії дозволяє по-новому «поглянути» на історію торгівлі та економічного розвитку суспільства, оскільки повсякдення людини невід'ємне від економічного життя, яке у більшості випадків і визначає його зміст. Для бізнес-історії центральними об'єктами виступають економічні процеси, організації та структури, підприємницька діяльність, у тому числі й практики. Застосування методологічного інструментарію історії повсякденності в контексті економічної історії дозволяє досліднику показати обличчя підприємця, споживача чи покупця, практики ведення торгівлі, асортимент повсякденних товарів на ринку, їхню якість тощо. Ці та інші дослідницькі завдання дозволяють «пролити світло» на раніше невідомі проблеми функціонування раннього радянського суспільства, особливості його становлення в контексті економічних процесів 1920-х рр.

Погоджуючись з думкою М. Кромма в його передмові до комплексного видання «Історія повсякденності», відзначимо, що і через десять років потому цей напрям історичних досліджень переживає справжній бум [2]. В українській науці це наочно підтверджується великою кількістю праць, автори яких намагаються відкрити завісу над повсякденним життям людини та суспільства у різні часи [3-6]. Серед цих та інших робіт практично не представленою залишилася економічна історія та бізнес-історія, взаємозв'язок яких з історією повсякденності, очевидно, потребує «оповсякденювання» [7]. У зв'язку з цим існує необхідність перегляду певних історичних концепцій з метою реформування напрямів історичних досліджень, у тому числі й економічної історії [2, с. 12]. Очевидно, пошук нових міждисциплінарних діалогів є запорукою розвитку сучасної науки, тому українські історики

повсякденності також відзначають характерні тенденції в вітчизняній науці щодо прагнення дослідників встановити взаємозв'язок та взаємодію мікро- та макроісторії (економіки, політики тощо) [8, с. 11].

Необхідність змін підходів до вивчення економічної історії, у тому числі й одного з її перспективних напрямів бізнес-історії, в сучасній українській гуманітаристиці полягає у тому, що традиційне дослідження розвитку підприємництва, компаній, фірм, торговельної мережі, ринку, темпів виробництва, доходів, витрат та інших економічних показників залишає осторонь людину, яка і була творцем всіх цих змін. «Оповсякденювання» бізнес-історії дасть можливість показати обличчя підприємця, його повсякденні потреби та переживання, практики виживання та ведення підприємництва тощо. Варто звернути увагу, що такі спроби зробити колективний портрет радянського підприємця-непмана уже успішно здійснювалися І. Б. Орловим [9], Ю. П. Волосником [10], С. О. Пахомовим [11].

Водночас, слід враховувати, що підприємець не був єдиним учасником торговельних відносин. По інший бік прилавку стояв покупець-споживач, особа якого також потребує вивчення. У західній історіографії увага до особливостей споживання в різних суспільствах не є новою темою дослідження. У контексті даного дослідження велике значення має робота «Соціальна історія радянської торгівлі», опублікована однією з учениць Ш. Фітцпатрік – Дж. Хесслер у 2004 р. [12], в якій авторка широко розкриває питання щодо так званої «consumer economy» (з англійської мови – економіка споживання) – одного із перспективних напрямів сучасної соціальної історії. У цій та інших працях дослідниця заклала початок вивченню економіки радянського споживання та consumer studies [13].

Історія споживання або «consumption history» є міждисциплінарною галуззю історичних знань, яка дозволяє поєднувати одночасно економічну історію, історію повсякденності, соціальну історію. У зв'язку з цим історія торгівлі має бути основним підґрунтям для розширення дослідницьких діалогів між ними. Об'єктом вивчення для цього напряму досліджень є споживач з його конкретними вимогами до якості товарів, ставленням до цін, смаками, практиками купівельної діяльності. Беручи до уваги, що кожен суспільний стан має власні споживацькі уподобання, можна окремо дослідити їх у селян, міщан, робітників, інтелігенції, студентів, партійних та державних діячів, етнічних меншин тощо. Кожна з вище перелічених соціальних груп мала власні практики споживання, умови життя, у тому числі й соціальний статус, що, в цілому, й визначало особливості їхньої повсякденної поведінки на ринку, в магазині, універмазі чи кооперативі років непу. Їхнє повсякденне життя в 1920-ті рр. широко вивчалось українськими істориками, деякі з них у своїх працях, у тому числі, звертали увагу на проблеми харчування та споживання [14-17]. Очевидно, це обумовлюється тим, що вивчення практик споживання не було завданням таких досліджень. Втім, доречно було б з'ясувати, у чому саме полягали особливості культури споживання різних суспільних чи професійних груп в 1920-ті рр. Серед можливих шляхів вирішення цього питання є пошук характерних рис певних соціальних груп в одязі та зовнішньому вигляді, в цілому. Дослідниця Н. М. Козлова, зокрема, звертає увагу на те, що «одяг має бути розглянутий як інструмент, за допомогою якого тіла підпорядковуються соціальному правилу» [18]. У зв'язку з цим Н. Б. Лебіна вказує, що предмети гардеробу мають яскраво виражений знаковий зміст, який і кодує соціальну приналежність конкретної людини [19,

с. 205]. Загальний погляд на цю проблему крізь призму таких питань, як пряме нормування повсякденності у сфері одягу представлений в її праці про побут часів непу в радянських містах [19]. Поза предметним полем цих досліджень залишилися такі актуальні питання для історії торгівлі та історії повсякденності, як практики купівельної діяльності. Кожна людина, яка належала до конкретної соціальної групи, по-різному здійснювала щоденні дії з купівлею товарів чи їх продажем. У цьому відношенні потребують з'ясування такі питання, як години купівлі/торгівлі, знаходження місця торгівлі, пріоритети та переваги різних торговельних закладів у різних соціальних групах тощо. Особливо цінним у контексті даної проблеми є дослідження впливу нових торговельних практик на становлення нової радянської людини, справжнє розуміння якого неможливе без виявлення ролі держави та влади у її формуванні. Через мережу державних та кооперативних закладів торгівлі, у тому числі універсальних магазинів, як їх нового типу, відбувалося створення нового соціального середовища, інфраструктури, що обумовлювали появу нового типу поведінки різних суспільних груп, практик повсякденного життя / виживання.

Втім, описання щоденних дій, які повторювалися, не може називатися історією повсякденності. Головним для дослідника має стати розуміння повсякденних очікувань, тривоги та надій людей певної епохи [2, с. 8]. Основоположні у цьому напрямі методологічні підходи вивчення економічних процесів були сформульовані Ф. Броделем у його визначній праці «Структури повсякденності» [20]. Відома російська дослідниця повсякденності Н. Пушкарьова доречно зауважила, що «розповідаючи про «примарні» (важко вловлювані) реалії економіки – механізми виробництва та обміну, ярмарок та ринків, бірж та банків, майстерень та ларьків, – Ф. Бродель запропонував бачити в економіці будь-якого суспільства два рівні структур: структури в житті матеріальному (предметному) і житті нематеріальному (непредметному), який охоплює людську психологію та щоденні практики» [20]. На думку дослідниці, саме останні і становлять основу історії повсякденності. Це свідчить про те, що досліднику економічної історії, у тому числі торгівлі часів непу, варто займатися вивченням механізмів обміну, який здійснювався через широку інфраструктуру різних інститутів, установ та закладів – бірж, ярмарків, ринків, магазинів, універмагів, ларьків, кооперативів. Такий підхід до вивчення історії торгівлі та повсякденності дасть можливість виявити особливості здійснення торговельної чи купівельної діяльності у кожному з вказаних вище виді установ та отримати відповіді на такі питання: як велася торгівля на радянському ярмарку, як поведив себе покупець в універмазі чи кооперативі, чим обумовлювалася його поведінка. З'ясування особливостей функціонування торговельних інститутів стає можливим завдяки дослідженню щоденних практик учасників торговельної діяльності, а також психологічних мотивів, які до них спонукали.

Не слід забувати, що в умовах становлення радянського суспільства в 1920-ті рр. його повсякденне життя контролювалося і нормувалося владою. Всебічне дослідження економічних процесів років непу стає можливим якраз за умови врахування керівної ролі держави у відродженні та ліквідації ринку. Суперечливість торгівлі і її розвитку в цей час обумовлювалася насамперед державною політикою. У зв'язку з цим досліднику варто звернути увагу на важливі праці з галузі соціальної історії, яка вивчає весь комплекс соціальних відносин суспільства. У центрі уваги праці відомої дослідниці історії СРСР

О. А. Осокіної «За фасадом «сталінського достатку»...» [22] стоїть повсякденне життя населення в умовах одержавлення економіки, руйнування та відродження ринку. Це дослідження справедливо називають першим, в якому радянська повсякденність почала вивчатися як взаємодія двох головних акторів – держави та людей [23, с. 13]. Авторка змогла показати складну взаємодію держави та ринку через повсякденне життя. У термін «радянська торгівля» вона поклала значно ширше розуміння, ніж лише її традиційні види – державну, кооперативну чи приватну; це вся сукупність форм товарообігу [24, с. 6]. Відповідно, розширилося і тлумачення ринку як такого в досліджуваній період, тому термін «ринок» і представляє відносини, які здійснювалися переважно поза державним регулюванням і плановим розподілом. Тому у контексті пошуку зв'язків між економічною історією, у тому числі торгівлею, та історією повсякденності в роки непу переконливим та аргументованим в цій роботі є ототожнення ринку з селянською / колгоспною торгівлею, чорним підпільним ринком, бартером, державною і кооперативною торгівлею.

Вивчення історії Радянського Союзу 1920-1930-х рр. крізь призму нових методологічних підходів соціальної історії започаткувала американська дослідниця Ш. Фітцпатрік, яка у своїх працях звертає увагу на такі важливі питання функціонування радянського суспільства, як дефіцит, особливості поведінки споживача, неформальні зв'язки та знайомства, образи достатку, привілеї тощо [25]. Завдяки такому підходу до вивчення повсякденності розкриваються важливі особливості торгівельних відносин в умовах згорання та ліквідації ринку наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. У такий спосіб дослідники мають змогу виявити, чому та як саме дефіцит товарів як явище повсякденного життя надовго утвердився у радянській економіці та суспільному житті. Характерно, що в роки непу в часи відносно вільного функціонування ринку проблеми з забезпеченістю торгівельної мережі необхідною кількістю товарів існували. Загострення проблем з дефіцитом товарів особливо стало відмічатися наприкінці 1920-х років в умовах згорання непу. Для покупців ситуація ще більш ускладнювалася новою практикою торгівельної діяльності, яка ставала поширеною в цих умовах, – практика «примусового асортименту». Це явище характеризувалося примусовим / обов'язковим продажем товарів, які не користувалися попитом, як додаток до інших куплених у конкретній крамниці. В результаті існуюча проблема товарного дефіциту доповнювалася практикою примусового асортименту, що ще більше ускладнювало систему торгівельних відносин в умовах нової економічної політики. Характерно, що це явище набуло поширення у тому числі в Харкові – столиці УСРР, що було, в свою чергу, знаковою характеристикою товарного забезпечення населення республіки [25]. Серед головних причин цієї ситуації місцева влада вказувала недоврахування ролі і значення Харкова як великого пролетарського і адміністративного центру органами постачання і систематичне зниження ними розмірів заводу товарів [26, арк. 201]. Тобто вивчення особливостей товарного забезпечення в 1920-ті рр. дозволяє з'ясувати важливі питання щодо історії споживання в ранньому радянському суспільстві.

«Оповсякденування» бізнес-історії та економічної історії загалом відкриває шлях для цікавих та актуальних у наш час досліджень, які стануть результатом тісного поєднання напрацьованих кількох галузей історичного знання. В останні роки ми спостерігаємо великий сплеск уваги істориків до повсякденного життя, більшість з яких у своїх працях звертаються

до проблематики радянської доби, намагаючись в них дати відповіді на питання про особливості функціонування радянського суспільства, його феномену. Фактично, як справедливо відмітив відомий дослідник радянської повсякденності І. Б. Орлов, «на наших очах йде процес формування єдиного історіографічного поля непівської проблематики, центральною ланкою якого стало звернення до радянської повсякденності 1920-х рр.» [27]. Вивчення характерних рис торгівельних відносин в 1920-ті рр. крізь призму історії повсякденності дає можливість виявити та з'ясувати такі раніше не досліджувані проблеми, як практики торгівельної діяльності, споживання товарів, смаки чи вподобання суспільства років непу, становлення радянської культури споживання тощо.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Коляструк О. А. Інтелекція УСРР в 1920-ті роки: повсякденне життя / О. А. Коляструк. – Х. : Раритети України, 2010. – 385 с.
2. Кромм М. История повседневности как предмет исторического исследования (Вместо предисловия) / М. Кромм // История повседневности: сб. научн. работ. – СПб: Изд-во Европейского университета в Санкт-Петербурге; АЛАТЕЙЯ, 2003. – Серия «Источник. Историк. История». – Вып. 3. – С. 7.
3. Головка В. «Риба та м'ясо» історії повсякденності: теоретичні засади напряду / В. Головка // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Вип. 17. – 2007. – С. 87-101.
4. Коляструк О. А. Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний та методологічний аспекти / О. А. Коляструк. – Х. : Курсор, 2008. – 120 с.
5. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (Друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): колект. моногр.: у 3 ч. – К.: Ін-т історії України, 2010. – 351 с.
6. Українське радянське суспільство 30-х рр. ХХ ст.: нариси повсякденного життя : колект. монографія / відп. ред. С. В. Кульчицький. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – 786 с.
7. Вальденфельс Б. Повседневность как плавильный тигель рациональности / Б. Вальденфельс // Социо-логос. Социология. Антропология. Метафизика. – М., 1991. – С. 40-41.
8. Коляструк О. А. Методологія історії повсякдення / О. А. Коляструк // Вісник Харківського нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна. – № 982: Серія: Історія. Спец. вип. 44. – 2011. – С.8-21.
9. Орлов И. Б. Образ нэпмана в массовом сознании 20-х годов: мифы и реальность // Новый ист. вест. – 2002. – № 1. – С. 29-42; Орлов И. Б. «Ряженные капиталисты» на нэповском празднике жизни / И. Б. Орлов, С. А. Пахомов. – М. : Собрание, 2007. – 160 с.
10. Волосник Ю. П. Социальный портрет нэпмана Украины: мифы и реальность // Эпоха. Культуры. Люди (история повседневности и культурная история Германии и Советского Союза. 1920 – 1950-е годы) : материалы междунауч. конф. ; Харьков ; сентябрь 2003 г. : сб. докладов. – Х.: Восточно-регионал. центр гуманитарно-образоват. инициатив, 2004. – С. 65-78.

11. Пахомов С.А. Социокультурный портрет предпринимателя периода нэпа и его отражение в пропаганде и массовом сознании: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02./ С.А.Пахомов – М., 2005. – 207 с.
12. Hessler Julie. A Social History of Soviet Trade: Trade Policy, Retail Practices, and Consumption, 1917-1953 / Julie Hessler. – Princeton University Press, 2004. – 384 p.
13. Hessler J. Cultured Trade: The Stalinist Turn Toward Consumerism / J. Hessler // Stalinism: New Directions, ed. Sheila Fitzpatrick. – Routledge, 2000. – P. 182 – 209.
14. Мовчан О.М. Повсякденне життя робітників в УСРР. 1920-ті рр. / О.М. Мовчан. – К.: Ін-т історії НАН України, 2011. – 312 с.
15. Якубова Л. Повсякденне життя етнічних меншин Радянської України у міжвоєнну добу / Л. Якубова. – К.: Ін-т історії НАН України, 2011. – 339 с.
16. Рибак І. В. Повсякденне життя подільського селянина в доколгоспний період (1921-1928 рр.) / І. В. Рибак. – Кам'янець-Подільський: Сисин О. В., Абетка, 2012. – 163 с.
17. Рябченко О. Повсякденне життя студентів радянської України (1921- 1936 рр.) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / О. Л. Рябченко; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2012. – 39 с.
18. Козлова Н. Н. Введение в социальную антропологию / Н. Н. Козлова. – М., 1996. – 142 с.
19. Лебина Н. Б. Повседневная жизнь советского города: нормы и аномалии. 1920-1930-е годы. – СПб. : Журнал «Нева» – ИД «Летний Сад», 1999. – 320 с.
20. Бродель Ф. Структуры повседневности: Возможное и невозможное // Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV – XVIII вв. : в 3-х т. – 2-е изд. – М.: «Весь мир», 2006. – Т.1. – 592 с.
21. Пушкарёва Н. «История повседневности» как направление исторических исследований [Электрон. ресурс] / Н. Пушкарёва. – Режим доступа: http://www.perspectivy_info/mist/koncept/istoriya_povsednevnosti_kak_napravlenije_istoricheskikh_issledovanij_2010-03-16.htm
22. Осокина Е. А. За фасадом «сталинского изобилия»: Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации. 1927-1941 гг. / Е. А. Осокина. – М.: РОССПЭН, 1999. – 271 с.
23. Осокина Е. А. За фасадом «сталинского изобилия»: Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации. 1927-1941 гг. / Е. А. Осокина. – 2-е издание. – М.: РОССПЭН, 2008. – 351 с.
24. Fitzpatrick Sheila. Everyday Stalinism. Ordinary life in extraordinary times: Soviet Russia in the 1930s / Sheila Fitzpatrick. – New York, Oxford: Oxford University Press, 1999. – 227 p.
25. Скубій І. В. Дефіцит товарів в Харкові в умовах згорання торгівлі в роки нелу / І. В. Скубій // Наукові записки історичного факультету Запорізького національного університету. – 2015. – Вип. 42 (у друці).
26. Держархів Харківської області. – Ф.П.5, оп.1, спр. 52.
27. Орлов И. Б. Нэп: современные дискуссии и перспективы изучения [Электрон. ресурс] / И.Б. Орлов. – Режим доступа: <http://www.hse.ru/pubs/lib/data/access/ram/ticket/85>

ЕПІСТОЛЯРНА СПАДЩИНА ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1940-х рр.

Україна виходила з Другої світової війни дуже важко – величезні людські та матеріальні втрати, спричинені нацистською окупацією, громадянська війна в Західній Україні, мобілізація майже всього чоловічого населення на фронт, черговий голод – все це суттєво відбилося на темпах відбудови народного господарства і переходу до мирного життя.

Одним із ефективних засобів повернення людей до цивільного життя за таких умов радянська влада вважала фізичну культуру і спорт. Це, по-перше, елемент тотального контролю за людьми, які, займаючись руховою активністю, постійно перебуваючи у колективах, «на очах»; і як засіб дозованого випускання емоцій, контрольованої агресії на трибунах – по-друге. З усіх розваг, доступних широким масам радянських людей, найшвидше відновлюється спорт. Відтак, глядачі ринули на стадіони. Це була загальна тенденція повоєнної доби в усьому світі – люди прагнули насолодитися миром. У СРСР така увага спрямовувалася, переважно, на футбол, а тому часто організатори всіляких змагань аби залучити глядачів на такі заходи, проводили свої старты перед футбольними матчами чи у перерві між ними (ця практика триває від 1930-х рр). Наприклад, у 1947 р. легкоатлетична першість передувала футбольній зустрічі ЦДКА – «Динамо» (Тбілісі). Змагання мали розпочатися за дві години до футболу й квиток на них давав право подивитися також і футбол (цікавий маркетинговий хід, як сказали б тепер). Утім, за годину до початку матчу всіх, хто прийшов на легку атлетику, попросили залишити стадіон, незважаючи на той факт, що змагання ще не закінчилися. І поготів – самих легкоатлетів вивели зі стадіону. Найобразливішим для вболівальників було те, що в усіх, хто залишав стадіон, відбирали квитки, аби вони не змогли повернутися на футбол [1]. Врешті, як впливає з наявних матеріалів, винятково показова сторона будь-яких заходів (у нашому контексті – спортивних) у тодішньому повсякденні відігравала дуже важливу роль. У повоєнні роки не лише не було створено умов для культивування фізичної культури широкими суспільними верствами, але й саме життя в УРСР мало екстремальний характер. Певні його аспекти й прагнемо розкрити в цій статті. Природно, що автор не намагався дати остаточні й незаперечні відповіді на поставлені питання – це стане предметом ширшого дослідження. Наразі статтею лише формується загальний напрям пошукової роботи у специфічній історичній царині. Нею окреслюється теоретичний абрис предметного поля дослідження, що зачіпає широкий спектр проблем, які, можливо, стануть предметом наукових розвідок інших фахівців.

Мета дослідження – з'ясувати особливості повсякденного життя людей в УРСР у 1940-і рр., послуговуючись епістоляріями.

Студійовані листи, переважно, рукописні. Більшість із тих, що стосуються другої половини 40-х рр., надсилалися у конвертах. Натомість, листи 1943-1945 рр. часто конвертів не мали й відсилалися «трикутничком». Коли наприкінці війни основний зміст епістолярії – прохання повернути того чи іншого громадянина в Україну з евакуації, то від 1945 р. поряд із цим постає проблема відновлення членства у ВЛКСМ, питання матеріального забезпечення,

скарги на неправомірні дії тих чи інших керівників РК ЛКСМУ. Практично всі листи російською мовою. Лише поодинокі написані олівцем (це характерно для послань військової доби). Натомість згодом переважна більшість авторів користувалися чорнильними ручками – синіми і чорними, зустрічалися кілька листів писаних червоними чорнилами. Каліграфічним почерком написано лише кілька листів за 1943-1945 рр., інші розібрати складніше. Цікаво, що це листи тих чоловіків-комсомольців, які хочуть перебраться в Україну. Справді, деякі з них інваліди, проте вони не прагнуть реалізувати себе в Росії. Чому?

Для 1944 р. характерною проблемою є прагнення отримати дозвіл на повернення в Україну: «...меня, как комсомолку, тянет к себе на родину – в Киев» [2, арк.63]. Означене питання – отримання дозволу – можливо, ще тягнеться від закону 1940 р., який заборонив самовільну зміну місця роботи. На загал, в умовах війни можемо цьому знайти хоча б якесь пояснення. Втім, наскільки жорстке його використання, коли мати не може повернутися до дитини, а дружина до чоловіка, розуміння не знаходить. Із цим перекидається проблема зміни роботи на вимогу партії чи комсомолу. Зважаючи ще й на попередні матеріали, видається, що така практика була унормована в довоєнному СРСР. Як на це подивитися? Природно, до певної міри, коли перекидають фахівців на те місце (завод, будівництво тощо), де вони найпотрібніші. Однак поряд із фахівцями-виробничниками країною їздять комсомольські і партійні кадри. В цьому, мабуть, найперше, варто бачити політичну доцільність. Революція підняла на поверхню вихідців із нижчих соціальних верств, які, окрім революційних заслуг, найчастіше не мали нічого. Попри те, вони прагнули свою колишню підтримку конвертувати в теперішньому суспільстві. Видається, що за для того, аби таких “висуваних” (“червоних директорів”) підтримати і їздили країною люди, які могли поставити роботу – чи то партійну, чи господарську. Чимало листів фіксують вказану практику.

Водночас, привертає увагу та особливість, що починаючи від 1947 р. серед дослідженої епістолярії зростає кількість анонімок. У попередні роки (листи за 1944-1946 рр.) такого не спостерігалось. На нашу думку, пояснень цьому може бути кілька. По-перше, у вирішенні клопотань, адресованих під час війни і в перші повоснні роки, була зацікавлена винятково людина-прохач і тільки. Скажімо, значну частину листів становлять прохання про повернення з евакуації в Україну [2]. Вирішення особистих проблем тоді превалювали. По-друге, іншою причиною може бути те явище, що його нині називають “лібералізмом” тоталітарної системи під час війни. А коли війна скінчилась, все стало на свої місця і люди знову почали боятися афішувати себе. І по-третє, на відміну від особистого звернення, анонімка спрямована на розв’язання не стільки проблеми прохача, скільки на подолання певної соціальної хиби, головним призвідником якої (винуватцем) часто виступає представник влади, частина тоталітарної системи. Природно, що пересічний індивід боїться, аби система не знищила його як такого, що покаже непривабливі риси цієї системи. Не будемо відкидати того, що в другій половині 1940-х рр. знову розкручується маховик репресій, спрямований на залякування людей (після певного послаблення під час війни), стеження, створення напруги в суспільстві, чим намагаються скористатися нечесні люди.

Основною темою анонімок є неподобства з боку керівників низової ланки ЛКСМУ (природно, що й інших представників влади також, але мною були опрацьовані лише «комсомольські» листи) – секретарів райкомів, міськомів, комсомольських організацій. Їм

ствалють на карб моральні збочення (п'янство, присилування до сексу) чи використання службового становища, що конвертується в матеріальні блага [4, арк.21,164,215,260-261; 5, арк.23,29-29зв, 85,88,135-138,152,287; 6, арк.47,68-69,127-128,180,183,193-194зв]. Із низки скарг і прохань складається переконання в тому що комсомольська номенклатура відчула смак влади, смак яких-не-яких привілеїв і тому всіляко намагається затриматися на цьому шаблі соціальної ієрархії (не бажають іти працювати в інше місце). Втім, специфіка радянської системи в тому, що в ній переважна більшість людей цього часу злидарюють. Тому й «привілеї» секретарів – це зайва буханка хліба, мішок вугілля чи підвода дров (яка була виділена для райкому); відріз тканини, виділеної на скатерті для райкому комсомолу, стільці чи стіл, що звідти ж “переїхав” до помешкання секретаря. Яке життя – такі й злочини.

Попри це, виділяються анонімки в яких скаржаються на тиск з боку обкомів щодо виборів секретарів райкомів ЛКСМУ [5, арк.261-261зв; 6, арк.83,130]. До 1948 року подібної тематики практично не зустрічається. Можливо, якщо подібні факти й були – то не численні. Чому ж люди скаржаються? Видається, що в довоєнний час така практика не була настільки поширеною і коли комсомольці з нею стикнулися після війни – почали обурюватися. Незабуваймо, що молодь традиційно радикальна, ще й вихована на красивих революційних гаслах про справедливе, демократичне радянське суспільство. Складається враження, що після війни комуністичне керівництво почало боятися свій народ. Весь довоєнний період – боротьба між «дітьми революції» за верховенство у партії та державі. Хвиля репресій накрила, найперше, верхівку партії, частину інтелігенції, в яких Сталін вбачав головну загрозу. У вірності народу він не сумнівався. Революційні гасла ще приваблювали й у них вірити більшість.

Зовсім інша ситуація складалася по закінченні війни. Революційні діячі першої хвилі або ж страчені, або ж знайшли своє місце в державній ієрархії. Частина з них уже померла. Комуністична номенклатура, що прийшла на зміну репресованим у 1930-х роках, в цілому усталилася. Загрози Сталіну вона не становила – його авторитет був безсумнівним – недарма ж говоримо про культ особи – а от із народом, який жив у злиднях, було гірше. Все тому, що проблеми пореволюційних років пояснювалися владою важким спадком експлуаторського суспільства, розрухою громадянської війни тощо.

Проблеми 30-х років пояснювалися необхідністю створення в найкоротший термін важкої промисловості – сталевого (Сталін) захисту Вітчизни. Не забуваймо і про величезний ентузіазм, що панував у масах, які широченно вірили в те, що творять історію – небачену раніше країну робітників і селян: “Нашадки будуть заздрити нам”. Вони (більшість, про те не всі) широченно готові були жертвувати своїм добробутом, побутом; ходити роками в одній сорочці та штанах аби втілити свою мрію про безкласове суспільство у життя. У роки війни більшість із них загине. Будемо щирими перед собою – першими гинули ті, які першими вставали в атаку. Першими вставали найвідчайдушні, щирі радянські патріоти, які були виховані буремними революційними звитягами. Вижили, зрозуміло, ті хто встав другим (я в жодному разі не прагну, та й не маю права когось звинувачувати тим більше, що сам онук того, хто встав, мабуть другим). Повернувшись по війні вони зустрілися з тими самими проблемами, що й раніше. Та це вже були інші люди, які стали більш прагматичними. Вони ризикували життям за свою країну й прагнуть отримати за це її вдячність. Цим і пояснюється велика кількість

прохань щодо покращення умов життя; про лікування тощо, які надходили від інвалідів війни. Їм відмовляють, знову пояснюючи, що існуючі проблеми тимчасові, викликані війною тому вони мають потерпіти, а тільки-но здолають розруху, як усі заживуть щасливо і заможнo.

Втім чимало людей, особливо молодь, комсомольці у це вже не вірили. Вони прагнули швидких змін, шляхом зміни еліти. Найскоріше це виявляється на низовому рівні – на рівні секретарів райкомів ЛКСМУ. Але такі «радикали», переконані патріоти вже не потрібні системі. Вони потрібні були в 1917-1920 рр., особливо 1941 р. Але аж ніяк не у досліджувані роки. До речі, саме війна з нацистською Німеччиною, на мою думку, – пік могутності радянської тоталітарної системи. Жодна інша країна світу, зазнавши таких величезних людських і матеріальних втрат, не зуміла б оговтатися. Натомість лише радянська тоталітарна система шляхом нехтування будь-яких найелементарніших людських прав і потреб зуміла переломити невдалий для себе хід війни. Власне військові роки показали ідеологічну силу і загальну ефективність збудованої суспільно-політичної конструкції. Втім, ця перемога зіграла з СРСР злий жарт. Радянська тоталітарна система показала свою ефективність у форсмажорних умовах. Натомість у мирний час використовувати військові методи керівництва всіма сферами життя виявилось неефективним. Саме тому, починається із 1948 р., як це висновуємо з наявних документів, комуністична влада перейнялася проблемою збереження статус кво. А за потреби – допущення в коло номенклатури людей поступливих. І принцип демократичного централізму для цього підходив як найкраще.

Поза цим, не відкидаємо й паралелей із 1814 р., коли величезна російська армія, вперше в такій кількості, побувала в Західній Європі та побачила разючий контраст із імперською реальністю. У 1945 р. радянські солдати також побачили західну реальність, що контрастувала з нав'язуваними в попередні роки стереотипами щодо неї. Для таких воїнів якраз і нагодився ярлик «низькопоклонства перед Заходом», а для суспільства – роздмухування чергового «полювання на відьом». Наразі замість шкідників і трощіків з'явилися «космополіти», «низькопоклонці», «генетики-морганісти» тощо. Радянській владі знову необхідно було відновлювати систему страху в суспільстві, завдяки якому лише вона і могла тримати народ у покорі. Цим пояснюю появу низки анонімок у яких людей намагаються звинувачувати або ж у співпраці з Німеччиною під час війни, або ж у перебуванні на території Німеччини – їх самих чи їх рідних. У попередні роки такі листи поодинокі. Чому ці люди нікого не цікавили кілька перших повоевних років? На мою думку тому, що не було, сучасною мовою, соціального запиту на таку інформацію, на таких людей. А коли з'явилась потреба перекласти вину за теперішні злидні – почали шукати цапів-відбувайлів.

Після вигнання німецьких окупантів з України, влада не знала як поводитися з людьми, остерігаючись їх. Національно-визвольний рух, що був відродився з початком радянсько-німецької війни, надзвичайно турбував керівництво. Тому у повоснні роки влада вдається до жорстоких репресій щодо тих українців, які підтримують визвольну боротьбу. Це не означає, що лояльні до влади були забезпечені від репресій. У часи лихоліть страх перед тоталітарною системою розвіявся – люди пережили тяжкі випробування і небезпідставно надіялися на послаблення режиму. Натомість, із розгортанням «холодної війни» у країні відроджується практика масових репресій, через які влада стверджує свій авторитет у масах. Зокрема, в 1949

р. Президія АН УРСР звернулася з проханням у ЦК КП(б)У на звільнення директора інституту зоології професора Маркевича «в зв'язи з виявленням в последнее время в его работах серьёзных извращения менделеевско-морганического направления». Водночас вчена рада Інституту літератури в березні того таки року звільнила з роботи професора Шамрая А. Ф. «в зв'язку з проявами в його роботі безрідного космополітизму та буржуазного націоналізму» [7, арк.68,82]. Назагал, такі факти були не поодинокими, хоча щодо фізкультурно-спортивної сфери маємо визнати, що вони до смерті Сталіна не встигли набрати довоєнного масштабу.

Одночасно з репресіями радянська влада намагається максимально повно взяти під контроль повсякденне життя людей. Власне цим можемо пояснити, зокрема і популярність велелюдних фізкультурних заходів у другій половині 1940-х років. Хоча заклик до масовості фізичної культури з'являється ще в 1920-х роках, у той період влада акцентувала увагу на питаннях гігієни, на досконалості пролетарської тілесності, намагалася показати безмежність можливостей радянської людини. І масовість владу цікавила в сенсі масштабності організованих заходів: багатотисячні паради у День фізкультурника, всілякі демонстрації та мітинги з приводу «червоних дат календаря». Тоді велелюдність мала засвідчувати підтримку комуністичної влади всім народом.

Натомість у повоєнні роки кількість заходів різко зростає за рахунок регулярних комсомольсько-профспілкових та зіркових пробігів, легкоатлетичних чи лижних забігів у рамках пропагандистських кампаній по виборах до рад, змагань різного рівня. І все це за умов тотального дефіциту спортивного інвентару. Тобто, велелюдність у повоєнні роки розглядалася як засіб контролю за вільним часом якомога більшої кількості людей. Постійна акцентація на масовості присутня у звітах керівників рад фізичної культури: звертається увага на кількості членів того чи іншого ДСТ, кількості людей, які склали норми ГПО чи отримали розряди. Водночас, якість такої роботи – класність спортсменів – залишалася поза увагою. І все це в умовах тотального дефіциту інвентару і продуктів харчування. Єдиним поясненням таких дій є висновок про те, що влада остерігалася власного народу! Саме тому вона докладала всіх зусиль аби якомога більше людей і триваліший час перебували у колективах – виробничому, учнівському, фізкультурному тощо – і якомога менше залишалися на самоті з власними думками.

Водночас тоталітарна система вдається до соціальної політики, яку доречно охарактеризувати як поділ населення на групи, що протистоять одна одній, а цим протистоянням влада прагне відвернути від себе людське невдоволення. «Розподіляй і владарюй» – кожний слідує за кожним, плакаючи надію, що саме він належатиме до тієї групи, яку партія визнає «благонадійною»; що саме він заслужить привілей, а не сусід, який був у полоні, походить із Західної України, перебував на окупованій території...(необхідне вписати). Як унаочнення цього фіксує листи-скарги, де звинуваченнями виступають вищенаведені аргументами. Наприклад, керівник добровільного спортивного товариства «Локомотив» Львівської залізниці, як довід проти секретаря Львівського вузлового комітету ЛКСМУ, у листі зазначає, що «можливо він (*секретар*) перед державою і змив п'ятно, залишене не ньому перебуванням в окупації, проте керувати людьми він усе ж не повинен» [8, арк.25]. З іншого листа стає відомо, що досвідченого майстра, який пропрацював на

одному з Ворошиловградських заводів 17 років перевели на низькооплачувану роботу через те, що він залишався на окупованій території [9, арк.239-240]. І подібних прикладів можемо наводити чимало. Отже, незважаючи на гасла про «солідарність трудящих», про «народну владу» тощо, можемо припустити, що в Радянському Союзі в другій половині 1940-х рр. (як мінімум) насаджувалася політика недовіри і підозри між людьми, яка повинна не допустити солідарності між ними в неприйнятті тоталітарної системи. За таких умов усі мешканці Західної України приречені були постійно нести на собі печатку якоїсь провини перед владою.

З повосенних листів дізнаємося, що населення подекуди відійшло від війни. У вказані роки це проявилось в прагненні оздоровити дітей у піонерських таборах чи подбати про своє здоров'я. До 1948 року епістолярії такого змісту майже не спостерігається. Втім більшість (мабуть, що переважна) таких прохань залишалася незадоволеною.

Матеріальне становище людей залишалось дуже складним, можемо сказати екстремальним. Це видно з їх скарг, де вони оцінюють (описують) своє життя. Чи із того, від чого відмовляються, зокрема – навчання, аби заробити на прожиття. Водночас, зверну увагу, що становище нижчого шару комсомольського активу (принаймні, у провінції та невеликих містах) було не набагато кращим від загалу. У більшості матеріалів не сказано, що вони мають якесь окреме харчування чи пайок, на зразок працівників райкомів партії. Натомість, багато скарг на важкі умови, особливо житлові, брак продовольчого забезпечення жінок й дітей («*жидивенцеве*»), відсутній нормальний одяг. Однак вони скаржаться (чи прохають) ЦК і часто отримують якусь допомогу. А що ж пересічні громадяни? У них немає навіть того мінімуму соціального забезпечення, що мають комсомольські секретарі. Таке враження, що народ живе у страшних злиднях (що опосередковано може підтвердити, скажімо, ринкова ціна на цукор – 100 руб за кг., чи взуття – 300 руб. пара) при зарплаті у 200-600 рублів на місяць.

Поодинокі відомості про повосенну освіту показують її складний стан – не відремонтовані приміщення шкіл, перенаселені гуртожитки з мінімумом умов, або й їх відсутністю, браком літератури. Як зазначає дослідниця життя вчителів у повосенні роки Л. Романець «Після періоду голоду продовольча ситуація поступово почала налагоджуватися. Проте реальністю повсякденного життя населення залишався дефіцит харчів, черги за хлібом та іншими продуктами. Це спричинило специфічних радянських способів «диставання» товарів: спекуляції, торгівлі «з-під прилавка», «через чорний хід» тощо. Відміна карткової системи у 1947 р. мало покращила становище. Її відразу замінили норми видачі товарів в одні руки, за якими одна людина могла придбати 2 кг хліба, 1 кг вермішелі, 1 кг м'яса і м'ясопродуктів, 6 м тканини, 1 катушку ниток, 2 пари шкарпеток, по 1 парі взуття шкіряного, гумового чи текстильного, 1 шматок господарського мила, 2 коробки сірників, 2 л керосину» [10, с.114]. «Для врегулювання повосенного продовольчого та промислового дефіциту влада запровадила пайкові норми, ціни на які були нижчі за комерційні. Учителів порівняли за нормою продовольчого харчування до робітників II категорії. Відповідно до норми, Наркомат торгівлі повинен був забезпечити вчителя таким чином: 9 кг борошна на місяць або 500 г хліба на день на основного працівника і 5 кг 400 г борошна на місяць або 300 г хліба на день на утриманця (члени сім'ї, які не працювали, здебільшого ними були діти); на квартал – 1 кг цукру, 1200 г солі, 100 г чаю, 400 г мила, 3-6 л керосину на основного працівника» [10, с.104].

Попри те, що за старшу школу треба було платити (а цього собі дозволити могли не всі), виявляється ще й піонерська атрибутика була платною, як мінімум – піонерські значки. Радянська система не лише ідеологічно обробляла своїх людей, але й прагнула максимально під час цього процесу заробити, навіть на дітях. Питання партійних і комсомольських внесків, їх своєчасна оплата стояли дуже гостро і завжди в центрі уваги. Коли центральне керівництво України постійно переймалося реалізацією чергового державного займу («розвитку» чи «відбудови»), так само серйозно і скрупульозно ЦК ЛКСМУ займався членськими внесками.

Висновки. Умови життя населення на українських теренах в досліджувані роки вирізнялися надзвичайною складністю. Головною причиною такого стану була не так повоєнна розруха, як антинародна політика тоталітарного режиму. Віра у справедливе суспільство, яке нібито будують в СРСР штовхала людей «шукати правди» в органах державного управління. Тих органах, які власне і спричиняли вказані проблеми. Відтак, вирішення проблеми мало локальний характер – тут і тепер – натомість, глибинна причина усіх негараздів – тоталітарна система – залишалася, генеруючи нові проблеми.

Перспективи подальших досліджень. В силу того, як усе більше науковців звертатимуться до такої цікавої та багатогранної теми як життя українського народу в повоєнні роки, обов'язково переглядатиметься низка, колись здавалося б непорушних істин, створюючи об'єктивну картину радянського повсякдення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Советский спорт. – 1946. – 2 августа
2. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.7, оп.2, спр.120.
3. Там само. – спр. 70.
4. Там само. – спр.444.
5. Там само. – оп.5, спр.598.
6. Там само. – спр.632.
7. Там само. – Ф.1, оп.30, спр.1424.
8. Там само. – Ф.7, оп.6, спр.2330.
9. Там само. – оп.5, спр.719.
10. Романець Л. М. Вчителі загальноосвітніх шкіл УРСР післявоєнного періоду (1945 – друга половина 1950-х рр.): соціальний статус та повсякденне життя.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01/ Романець Л. М. – Вінниця, 2010. – 246 с.

Світлана Трухманова

ОСОБЛИВОСТІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ДЕМОГРАФІЧНИХ ПРОЦЕСІВ ТА ШЛЮБНО-СІМЕЙНИХ ВІДНОСИН В ОКОУЖНИХ МІСТАХ ПОДІЛЛЯ у 1920-х рр.

Історія співжиття людей у містах становить невичерпне джерело інформації щодо варіантів становлення й розвитку міської культури, специфіки проявів міської ментальності.

У процесі урбанізації Поділля поєдналися як тенденції до адміністративного походження міст, так і процеси їх стихійного розвитку, що відбивали наявні потреби населення. Подальша історія міст та містечок свідчить про те, що відбувався і зворотній процес – «...відмирання тих міст, які ... перестали відповідати своєму призначенню»[1, с.74-75,81]. О. С. Компан відзначала, що природна динаміка економічних та соціальних процесів на Правобережжі порушувалася втручанням у міські справи польської влади. Внаслідок цього бурхливий процес виникнення і розвитку міст кінця XVI – першої половини XVII ст., що створив основу сучасної урбаністичної структури Правобережжя, поступово згасає. Певне піднесення подільським містам приніс запізнілий промисловий переворот другої половини XIX ст. Період 1917-1920 рр. є прикладом боротьби за міста як форпости влади над сільським оточенням та швидкого процесу деурбанізації, занепаду міського господарства та культури. Враховуючи сказане, залишається тільки підкреслити важливість розгляду соціально-демографічних та культурних процесів розвитку міст у 20-30-х рр. XX ст., коли наслідки попередніх подій та політики радянської влади вже були помітні наочно.

Особливістю Поділля був прикордонний характер губернії. Під час Першої світової війни міста Поділля пережили становище тилкових, потім революційні події, радянсько-українську, громадянську та польсько-радянську війни. Все це відбилося на їх становищі, занепадо господарство, зменшилась кількість мешканців, вони шукали порятунку по селах. Натомість в складі міського населення була присутня значна частка військових. Тільки у Вінниці на 1920 р. знаходилося 4,5 тис. військовослужбовців [2, с.48,49 ;3, с.6].

На початок досліджуваного періоду, Поділля не відзначалося високим рівнем урбанізації. Переважну кількість всього населення Поділля, що нараховувало у 1920 р. 1 437 294 чол., складало сільське - 1 233 242 чол. або 85,8 %, а мешканці міст та містечок - 14,2 % від загальної кількості [4, с.48].

Одним із чинників процесу зростання міст був той, що за щільністю населення Поділля у 20-х рр. продовжувало утримувати перше місце в Україні [5, С.ХХУІ]. Інший чинник - наявність робочих місць - обмежувався порівняно низьким рівнем розвитку місцевої промисловості. Своєрідність Поділля полягала також у тому, що воно історично характеризувалося найбільшою в Україні густотою розташування міських поселень серед сільських та великою кількістю міських поселень містечкового типу. [6, С.156]

Кількість населення у містах Поділля на 1920 р. була меншою від 1917 р. на 13 % [7, С.2,6]. На середину 20-х рр. населення Поділля зросло вже до 3 097 072 чол., абсолютно зросло і міське. Проте, із загальної кількості всього населення на сільське припадало 89,16%, а 10,84% - на міське населення. Порівняно з 1920 р. сільське населення зросло на 3,36%, а місто відповідно втратило таку ж частку, що фіксує негативні тенденції у процесі урбанізації [8, С. XII-XIII]. Гайсин*, Тульчин і Могилів-Подільський в цей час являють собою природний перехід до містечкових поселень міського типу, а такі містечка, як Брацлав, Шаргород, Меджибіж, Нова Ушиця та інші поступово розчиняються серед сільських поселень.[9, С.VII,

* На підставі рішень ІХ Всеукраїнського з'їзду Рад (3-10.05.1925.) і постанови ВУЦВК від 3 червня 1925 р. були ліквідовані губернії, в тому числі Подільська. Відбулося зменшення кількості округ і районів. Була ліквідована Гайсинська округа. Більша її частина відійшла до складу Тульчинської округи, а Хашеватський район - до Першотравневої округи на Одещині. Гайсин втрачає адміністративний статус окружного міста.

XXV] Переписом 1926 р. було зафіксовано зростання кількості мешканців всіх окружних міст, проте Кам'янець-Подільський не досягає навіть рівня 1897 р. Лише населення Вінниці постійно збільшувалося після 1920 р.

За даними обліку людності 1931 р. міське населення Поділля зросло на 1,7 %, що видається зовсім незначним порівняно з найбільшим рівнем зростання - 75,7 % у Гірничому підрайоні на Донбасі. В той час, як у вісьмох значних містах Поділля з 28 обстежених кількість мешканців зросла в середньому на 11,4 %, в інших вона знизилась в середньому на 9,5 % (за підрахунками авторки). [10, С. XXXII-XXXV]. Це дозволяє зробити припущення, що населення краю, зокрема міське, досить активно розселилося по великих містах та промислових центрах України.

Дослідження динаміки змін різних верств міського населення демонструє трансформацію багатьох прошарків суспільства у бік гомогенного суспільного утворення. Розпочавшись з приходом радянської влади, ці тенденції продовжували розвиватись протягом усіх 20-х рр. Втручання влади у процеси формування соціальних груп, штучне "вирішення" проблем соціальної рівності шляхом масової пролетаризації населення мало за мету, на думку Гриня Д.К., підвищити соціальну мобільність населення. [11, С.5]

Одним з важливих показників вказаних змін є характеристика сімейно-шлюбних відносин населення міст, які склалися віками, але на початку XX-го століття почали змінюватись, результати чого вже були досить виразно помітні у 20-х роках XX ст. Розглядаючи динаміку сімейно-шлюбних стосунків подільського міщанства, потрібно зупинитися на тому факті, що кількість розлучень на Поділлі, так само, як і по всій Україні, традиційно була дуже низькою протягом століть. На варті шлюбу стояла церква. З ростом населення збільшувалась і кількість шлюбів. Як приклад можна навести цифри за попередній досліджуваному період. У статистичних матеріалах за XIX ст. взагалі не існувало графі «розлучення». Зведені дані по Подільській губернії за 1871–1910 рр. подають статистику шлюбів загалом й зокрема у містах Поділля, засвідчуючи повільне зростання кількості подружжів, зареєстрованих у міських центрах регіону [12, Арк. 5–36, 62]. У відомостях про природний рух населення Подільської губернії за 1914–1920 рр. вже присутня графа «розлучення».

У 1914 р. населенням Подільської губернії було укладено 16 467 шлюбів (на них припадало 73 розлучення), у 1915 р. – 8 153 шлюби (та 55 розлучень), у 1916 р. – 8 386 шлюбів (та 66 розлучень), у 1917 р. – 16 567 шлюбів (та 72 розлучення), у 1918 р. – 44 205 шлюби (та 82 розлучення), у 1919 р. – 30 792 шлюби (та 66 розлучень), у 1920 р. – 29 458 шлюбів (та 172 розлучення). Тобто, за сім років з 1914 по 1920 рр. - 586 розлучень. [13, Арк. 2]

У 1922 р. у містах Поділля було укладено 3033 шлюби та зафіксовано вже 903 розлучення [14, Арк. 8]. Враховуючи показники по губернії – загалом 31862 шлюби та 4016 розлучень, міські показники складають відповідно погубернських: 9,5% шлюбів та 22,49% розлучень [15, Арк. 6]. Найбільша кількість розлучень припадала на Ушицю – 156 та Тульчин – 155, найменша – на Томашпіль – 7 [16, Арк. 8].

Рух населення в округових містах Подільської губернії станом на 1 січня 1923 р. демонструє зростання кількості укладених шлюбів в усіх округових містах, крім Проскурова та незначне збільшення показника розлучень [17, Арк. 120].

За підсумками 1925 р., на Вінницю припадало 921 шлюб й 226 розлучень (24,5 % від кількості шлюбів), Кам'янець-Подільський відповідно – 312 та 60 (19,2 %), Могилів-Подільський – 219 й 38 (17,4 %), Проскурів – 399 та 100 (25,0 %), Тульчин – 262 й 59 (22,5 %). Загалом по округових містах губернії 1925 р. було зафіксовано 2 122 шлюби й 483 розлучення [18, Арк. 11].

Тобто, за нашими підрахунками, розлучення по округових містах Подільської губернії становили пересічно 22,8 % від кількості зареєстрованих того року шлюбів. Отже, на кожні п'ять шлюбів припадало одне розлучення.

Традиційно народжуваність дітей у сім'ях подолян була значною, церква заохочувала багатодітність, але у важкі часи війн, революцій, голодних років народжуваність знижувалась. Початок 1920-х років ніс відбиток трагічних подій, 1923 р. характеризується поступовою нормалізацією, зростанням народжуваності та її переважанням над показником смертності. Так, за річним звітом Подільського губернського статуправління до ЦСУ України за 1923 р. природній рух населення виглядав таким чином [19, Арк. 2]:

Міста й округи з містами	Народжених (в т. ч. за статтю)			Померлих (в т. ч. за статтю)			Приріст
	чол.	жін.	разом	чол.	жін.	разом	
Вінниця	779	684	1463	400	367	767	696
Вінницька округа	12 591	11 881	24 472	5 819	5 766	11 585	12 887
Гайсин	243	251	494	178	145	323	171
Гайсинська округа	9 626	8 963	18 589	4 933	4 999	9 932	8 657
Кам'янець-Подільський	288	243	531	271	262	533	- 2
Кам'янецька округа	7 759	6 952	14 711	4 776	4 395	9 171	5 540
Могилів-Подільський	309	253	562	215	222	437	125
Могилівська округа	8 910	7 943	16 853	5 886	5 644	11 530	5 323
Проскурів	436	416	852	318	245	563	289
Проскурівська округа	9 763	8 924	18 687	5 372	5 452	10 824	7 863
Тульчин	260	182	442	125	100	225	217
Тульчинська округа	10 849	9 980	20 829	5 690	5 589	11 279	9 550
Округові центри	2 315	2 029	4 344	1 507	1 341	2 848	1 496

Разом	59 498	54 643	114 141	32 476	31 8	64 321	49 820
-------	--------	--------	---------	--------	------	--------	--------

Природний приріст п'яти окружних містах Поділля у 1925 р. склав 2 248 осіб, що було вже більше від показника 1923 р. (1496 осіб), що засвідчують дані наступної таблиці, складеної за підрахунками авторки (враховувалося як постійне, так і непостійне населення цих міст) [20, Арк. 4–11] :

Назва міста	Народилося			Померло			Природний приріст
	Хлопчиків	Дівчаток	Обох статей	Чоловіків	Жінок	Обох статей	
Вінниця	926	890	1816	475	449	924	892
Кам'янець-Подільський	369	340	709	186	190	376	333
Могилів-Подільський	352	303	655	157	140	297	358
Проскурів	457	433	890	266	273	539	351
Тульчин	280	211	491	96	81	177	314
Разом	2384	2177	4561	1180	1133	2313	2248

Поступове зростання кількості народжень протягом 1920-х рр. співпадає з новою економічною політикою уряду та процесом українізації, які розкривали перспективи перед українським населенням, надавали мотивацію до активної діяльності та здобуття освіти, вселяли надію на краще життя.

З таблиці «Народжені (живі) по м. Вінниці за віком і соціальним становищем батька у 1925 р.» довідуємося, що найбільша кількість дітей народжувалась у промислових та сільськогосподарських робітників - 804 дитини, у службовців – 408 дітей та господарів – 363 дитини, які разом склали основну частку загальної кількості народжених – 1575 з 1672 дітей [21, Арк. 17]. По Кам'янцю-Подільському з загальної кількості народжених у 689 дітей максимум припадав на сім'ї робітників – 247 дітей, службовців – 198, господарів – 175 дітей. По м. Могилів-Подільському – з загальної кількості народжених дітей (625) максимум припадав на сім'ї робітників – 207, службовців – 163 та господарів – 184 дитини. По м. Проскурову загальна кількість народжених дітей становила 848 осіб обох статей. З них найбільшу частку склали діти робітників – 295, службовців – 222 та господарів – 227 дітей. Аналогічна ситуація спостерігалася у Тульчині. Загальна кількість народжених складала 482 дитини, з яких 161 дитина народилася у сім'ї робітника, 94 – службовця, а 162 – господаря [22, Арк. 48, 79, 127]. Тобто, найбільша кількість дітей народжувалася у промислових та сільськогосподарських робітників.

Певною мірою на динаміку демографічних процесів впливали міграції населення. Так, у документах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України наявне листування поміж органами НКВС та ЦСУ УСРР у період з 24 березня по 22 серпня 1922 р. Основною проблемою листування було надання відомостей про переселенців з губерній, що постраждали від неврожаю, на територію України та обліку біженців, які осіли в Україні як «біженці голоду» на час 1 лютого 1922 р. [23, арк. 1–5]. А 24 квітня 1922 р. губернське статистичне бюро розіслало циркуляр за № 160 про проведення роботи по

складанню списку записів актів громадського стану, обліку населення міст та біженців [24, арк. 9]. Документи Подільського губерньського відділу ДПУ про політичний та економічний стан Подільської губернії упродовж липня – грудня 1923 р. повідомляють: «Вздовж кордону Румунії та Польщі за липень 1923 р. кількість перебіжчиків значно збільшилася та досягла 800 осіб. Такий наплив пояснюється реакційною політикою Польщі стосовно галичан та Румунії – стосовно бесарабців, що примусило всю цю масу з ризиком для життя пробиратися у Радянську Росію» [25, Арк. 37].

За період між статистичними обстеженнями 1923 та 1926 рр. кількість міського населення Поділля зростає. Розглядаючи подібні процеси у межах всієї України, Д. К. Гринь дійшов висновку, що збільшення кількості міського населення між 1923 та 1926 рр. щонайменше на третину відбулося за рахунок механічного приросту чоловічого населення віком 20–24 роки, тобто за рахунок міграцій. Аналізуючи абсолютне зростання міського населення України між переписами 1926 та 1931 рр., Д. К. Гринь вважав, що майже наполовину (46 %) воно збільшилося внаслідок міграції населення, але іншої вікової категорії, ніж у 1923–1926 рр. – 15–24 річних [26, с.94, 95].

Важливе значення для розгляду процесів зростання і культурного розвитку подільських міст має етнічний склад населення, який сформувався історично в умовах утисків українського міщанства польською шляхтою та царським урядом Російської імперії. Богдан Кравченко відзначає, що у XIX ст. урбанізація України в цілому та Правобережжя зокрема проходила без участі українців, вони були найменш урбанізованою групою на своїй рідній землі, їх частка складала 17% міського населення. На відміну від них 45% євреїв та 38 % росіян, які проживали в Україні на кінець XIX ст., були міськими мешканцями. Наслідком такого складу, а також політики російського уряду, ставало те, що міста утворювали середовище для русифікації нечисленних українців, які там проживали [27, с.26]. Подібне становище зберігалось і на початку XX ст. Революційні події 1917-1920 рр., міграції міських мешканців до сіл привели до того, що протягом 20-х рр. відбувається перезаселення міст, що разом з новою економічною політикою вплинуло на зміни етнічного складу міщан. Його визначення ускладнюється особливостями самоідентифікації міських мешканців в умовах панування радянської влади, її русифікаторської політики навіть при тимчасовому проведенні українізації. Вірогідно, що існували випадки свідомого віднесення себе до росіян представників інших етнонаціональних спільнот, були можливі зміни і в інших етнічних групах. Але загалом не можна не зважати на ті статистичні дані, які отримувалися на основі опитування та самовіднесення міського населення до певної народності.

Склад міського населення за національними ознаками подають матеріали Всесоюзного міського перепису 15 березня 1923 р. У переліку фігурують 15 національностей. Найбільшу частку міського населення Поділля складали євреї - 44,5 % населення окружних міст і 43% міського населення в цілому, українці - 34% населення окружних міст та 39% міського, росіяни - 14% населення окружних міст та 12% міського, поляки - 5,4% населення окружних міст та 4,6% міського. Представники інших національностей становлять незначну частку: від 0,83% білорусів до 0,003% румунів. Тому при розгляді національного складу міського населення Поділля доцільно обмежитись чотирма основними складовими.

Міста і селища міського типу	Кількість населення	Євреї	Українці	Росіяни	Поляки
міста і селища міського типу (до 10 тис. мешканців)	212 954	139 950	56 284	10 569	4 863
окр. центр м.Вінниця	51 315	20 201	18 218	9 049	2 238
окр. центр м.Гайсин	13 747	4 970	6 958	1 407	266
окр. центр м. Кам'янець-Подільський	29 533	13 450	11 066	2 881	1 710
окр. центр м. Могилів-Подільський	19 613	9 241	6 785	2 853	541
окр. центр м. Проскурів	24 880	12 674	5 052	3 635	3 192
окр. центр м. Тульчин	11 704	6 574	3 341	1 523	187
Всього по містах Поділля	247 244	106 240	96 008	29 948	11 311

Таким чином, за матеріалами Всесоюзного міського перепису 15 березня 1923 р. кількість українців, що проживали у містах, була меншою від загальної кількості представників інших національностей. [28, С.124-129].

Загальний перепис населення 1926 р. зареєстрував українців як найменш урбанізовану національну групу: в містах проживало лише 11% їхньої загальної кількості проти 50% росіян та 77% євреїв [29, С.76-77]. Але загалом 20-ті рр. ХХ ст. були часом, коли представництво українців у містах зросло. Так, на Поділлі серед міського населення у 1926 р. нараховувалося 171 343 українців, що майже вдвічі більше за результати 1923 р. Запровадження політики українізації сприяло зростанню української національної самосвідомості, полегшувало входження українців у міське середовище, яке також частково українізувалося на той час. В той же час 148 687 євреїв, 25 246 росіян та 15 160 поляків також мешкали у подільських містах [30, С.56-57]. Тобто, частка українців у складі міст продовжувала залишатись меншою за загальну кількість представників інших національних груп.

У процесі формування урбанізованого радянського суспільства влада поширювала інтернаціональні ідеї. Показником їх проникнення у свідомість міських мешканців стала наявність міжнаціональних шлюбів. Так, у звіті Подільського губстатуправління ЦСУ України за 1925 рік подаються цифри, що свідчать про національність осіб, які уклали шлюб і мешкали в окружних містах. Суттєвою приміткою є те, що звіт складався без врахування зовсім неписьмених осіб, тобто на нашу думку таких, що не могли формально засвідчити власну етнонаціональну ідентифікацію, або уникали цього. До речі їх було немало: у Вінниці із загального числа шлюбів 801 повністю неписьменні уклали 126 шлюбів (15,73%), у Кам'янці-Подільському - з 253 - 24 (9,49%), у Могилеві - з 216 - 46 (21,3%), у Проскуріві - з 362 - 50 (13,81%), у Тульчині - з 155 - 25 (16,13%). В середньому 15,3% молодих не могли визначитися з національністю.

Найбільша кількість шлюбів була укладена українцями (661) та євреями (629) у власному етнічному середовищі - із 1787 усіх шлюбів по окружних містах. Але українці

вступали в шлюби і з представницями інших національностей: 44 українці уклали шлюб з росіянками, 38 - з полячками, 15 - з євреями. Чоловіки євреї рідше одружувалися з жінками неєврейського походження: лише 7 одружилися на українках, 8 - на росіянках, 3 - на полячках, в той час як 629 - на євреях (з загальної кількості шлюбів євреїв в окружних містах Поділля - 647). Виняток становлять чоловіки - росіяни, які найчастіше одружувалися не з представницями своєї національності, а з українками - 121 шлюб проти 66 шлюбів з росіянками, 25 - з полячками, 5 - з євреями (загальна кількість шлюбів, укладених росіянами - 223). Поляки також одружувалися з представницями інших національностей, особливо української - 26 шлюбів поляків з українками, 10 - поляків з росіянками, 1 - з єврейкою проти 34 - з полячками (загальна кількість шлюбів поляків - 72).

Українки, які мешкали в окружних містах Поділля у 1925 р., виходили заміж не лише за українців, але й за росіян, поляків та за євреїв: 661 шлюб уклали з українцями, 121 - з росіянами, 27 - з полячками, 7 - з євреями (із загальної кількості шлюбів українок - 861). Жінки єврейської національності переважно брали шлюб з євреями, зрідка з представниками інших національних груп: 629 шлюбів з євреями, 8 - з росіянами, 1 - з поляком, 15 - з українцями (загальна кількість єврейських жінок, які уклали шлюби складає 656 осіб).

Полячки одружувалися з поляками, з представниками інших національностей: 38 шлюбів з українцями, 34 - з полячками, 25 - з росіянами, та в поодиноких випадках - 3 - з євреями (з загальної кількості шлюбів полячок - 110).

Росіянки також виходили заміж за представників різних національностей: 44 шлюби з українцями, 66 - з росіянами, 10 - з полячками, 8 - з євреями (з загальної кількості укладених росіянками шлюбів 136). [31, Арк. 14, 39, 76, 102, 117].

Таким чином, у 20-х рр. XX ст. у подільських містах спостерігається створення національно-змішаних шлюбів на тлі збільшення української частки міського населення. Традиційна замкненість етносів долається впливом міської культури, побутовим спілкуванням, поширенням владою інтернаціональних ідей. Поширення одруження росіян на українках при провідній ролі чоловіка в сім'ї приводить до русифікації населення на рівні сім'ї, змін стереотипу і традицій українського сімейного життя [32, с.350-351]. Також відбуваються зміни у єврейському суспільстві, представники якого починають брати шлюб з представниками інших етнічних спільнот. Загалом, українці, росіяни, євреї та поляки створенням міжнаціональних шлюбно-сімейних зв'язків утворюють нові умови існування міського населення на перетині культур.

Динаміку розвитку культурних взаємовпливів та етнічної структури міст Поділля у другій половині 20-х рр. дозволить певною мірою передбачити характеристика народжених за національністю батька й матері.

Якщо загалом по Вінницькій окрузі у 1925 році народилось 31 208 дітей, з яких більшість склали діти українок - 27 581 (88,4%), єврейок - 2207 (7,07%), полячок - 658 (2,1%) та росіянок - 567 дітей (1,8%), то безпосередньо у Вінниці ця ситуація зберігається, але із значно меншою розбіжністю між нащадками українок і єврейок, відповідно 853 та 654 дитини, дітей росіянок та полячок нараховувалось відповідно 135 та 67 осіб обох статей. Всього по місту народилось 1732 дитини. Тобто, питома вага частки дітей українок по м. Вінниця складала 49%, єврейок - 37,8%, росіянок - 7,8%, полячек - 3,9%.

По Кам'янець-Подільській округі у 1925 р. народилось 18 805 дітей, з них найбільше у матерів українок - 16 936 (90%), у єврейок – 1171 (6,2%), у полячок - 389 (2%), у росіянок - 217 дітей (1,2%). По самому місту народилося лише 697 дітей, з них 341 дитина (49%) - у українок, 299 (43%) - у єврейок, 30 (4,3%) - у полячок та 23 (3,3%) - у росіянок. По Могилів-Подільській округі у 1925 р. народилося 20 890 дітей, з них найбільше - 19 438 (93%) - у українок, 1120 (5,4%) - у єврейок, 172 (0,82%) - у полячок, 132 (0,63%) - у росіянок. По самому місту народжених нараховувалось 649, з них 373 дитини (57,5%) українок, 255 (39,3%) - єврейок, 11 (1,7%) - полячок та 7 (1,1%) –росіянок. По Проскурівській округі у 1925 р. народилося 21 403 дитини. З них найбільше - 18 643 (87,1%) - у українок, 1288 (6%) - у єврейок, 1279 (5,97%) - у полячок, 130 (0,61%) - у росіянок. Безпосередньо по місту Проскурову всіх народжених нараховувалось 867, з них у матерів єврейок - 353 (40,71%), українок - 330 (38,1%), полячок - 122 (14,07%), росіянок - 53 (6,11%). По Тульчинській округі у 1925 р. народилося 29 433 дитини. З них найбільше у матерів українок - 27 535 (93,55%), єврейок – 1246 (4,23%), росіянок - 355 (1,21%) та полячок - 224 (0,76%) дитини. По м. Тульчину всього народилося 482 дитини, з яких 260 (53,94%) - у єврейок, 193 (40%) - у українок, та 19 (3,94%) - у росіянок, 7 (1,45%) - у полячок.

За національністю батьків українці були на першому місці за кількістю народжених по Вінницькій округі - 26 791 дитина, євреї - на другому - 2188 дітей, росіяни - на третьому - 755, а поляки - на четвертому - 630. Цифри в подаються автором без врахування одиничних шлюбів з представниками інших етнопонаціональних спільнот, крім вказаних. По м. Вінниця українці народили 737 дітей (42,6% від загальної кількості народжених по місту) , євреї - 639 (36,9%), росіяни - 203 (11,7%), поляки - 47 (2,71%). По м. Кам'янець-Подільський батьки українці народили 310 дітей (44,5%), євреї - 294 (42,2%), росіяни - 38 (5,45%), поляки – 23 (3,3%). По м. Могилів-Подільський - українці народили 325 дітей (50%), євреї - 253 (39%), росіяни - 28 (4,31%), поляки - 9 (1,4%). По м. Проскурів українці народили 294 дитини (34%), з них 12 підкидишів - 1,38% від загальної кількості народжених по місту), євреї - 349 (40,25%), поляки - 111 (12,8%), росіяни - 58 (6,7%). По м. Тульчин українці народили 163 дитини (33,8%), євреї - 259 (53,7%), росіяни - 41 (8,5%), поляки - 6 (1,24%) [33, Арк.16, 17, 55-57, 71-73, 96-98, 113-115; 34, Арк.79, 105, 125].

Аналіз даних народження дітей за національністю батьків у 1925 році по Подільській губернії показує, що максимальна кількість дітей народжувалась від батьків однієї національності. Так, у Вінниці від батьків українців народилося 692 дитини, від євреїв - 633, поляків - 26 дітей, тобто більше, ніж від змішаних шлюбів. Лише від росіян - 89, що менше від кількості дітей при шлюбах росіян з українками -91. У Проскурові від батьків українців народилося 270 дітей, від батьків євреїв - 349, від поляків - 90, а від росіян - 27. У Кам'янці-Подільському ці тенденції зберігаються стосовно українців - 288 , євреїв - 291 та поляків -17, а от дітей від батька росіянина та матері українки вже народилося більше, ніж від обох росіян - 25 проти 9. У Могилеві-Подільському така сама картина: від українців - 317, від євреїв - 251, від поляків - лише 5, але це все максимальні цифри народжень. Тут, так само, як і у Кам'янці-Подільському, кількість дітей, що народилися від батька росіянина та матері українки більша за кількість дітей, що народилися у росіян - відповідно 22 проти 5. Схожа ситуація у Тульчині: у українців - 157 дітей, у євреїв - 259 дітей, поляків - 3, а у батька

росіянина та матері українки - 29, тобто більше, ніж у росіян (12). Поляки лише в одиничних випадках разом з представницями інших національностей народжували дітей, найбільше з українками - 12 дітей (Вінниця), 13 (Проскурів) та росіянками - 9 (Вінниця), 8 (Проскурів), рідким виключенням були діти від євреїв. Полячки частіше народжували дітей від представників інших національностей: 16 дітей народилося від українців у Вінниці, 14 - у Проскуріві, 16 - від росіян у Вінниці та 8 у Проскуріві. Євреї та єврейки дуже рідко народжували дітей від представників інших національностей. У Вінниці таким виключенням було 3 дітей, що народилися у українок, 2 - у росіянок, 1 - у полячки на противагу 633 дітям батьків однієї національності - євреїв [35, Арк.14-15, 41, 79, 105, 125.].

Міжнаціональні шлюби давали життя дітям, які виховувалися на прикладах різних культур, що привело до синтезу культурних цінностей.

Процес повільної урбанізації Поділля у 20-х рр. ХХ ст. відбувався паралельно з міграціями міського та сільського населення у великі міста та промислові центри, співпадав з поступовою пролетаризацією міського населення та мав виразні риси переважання неукраїнського населення. Міжнаціональні шлюбно-сімейні зв'язки у містах Поділля утворюють передумови для подальшого нівелювання національних особливостей міських мешканців, створення однорідного етносоціального і культурного міського середовища.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Компан О. С. Міста України в другій половині ХVІІ ст. / Компан О. С. / АН УРСР. Ін-т історії; [Відп. ред. М. І. Марченко]. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 388 с.
2. Население Украины по данным переписи 1920 г. // Статистика Украины. – Харьков, 1923. – № 28. Сер. I. Демография. – Т. I. Вып. 11.
3. Бюллетень Подольского губернского статистического бюро / ЦСУ Украины. – Вінниця, 1924. – № 2 (25). – Апрель – июнь. - С.6.
4. Население Украины по данным переписи 1920 г. // Статистика Украины. – Харьков, 1923. – № 28. Сер. I. Демография. – Т. I. Вып. 11.
5. Населені місця Поділля / ЦСУ України; Подільське губернське статистичне бюро. – Вінниця, 1925. – ХХVІІІ, 75 с.
6. Вологодцев И. К. Особенности развития городов Украины / Вологодцев И. К. / Госплан УССР; Труды Комиссии по изучению перспектив развития городов. Вып. 2. – Харьков: Держвидав «Господарство України», 1930. – Вып. 1. – 205 с.
7. Хозяйственное строительство на Подолии: Отчет губэкономсовещания Украинскому экономическому совету.–Вінниця, 1922. Апрель–сентябрь.–137 с.
8. Національний склад міського населення України: Попередні підсумки Всесоюзного перепису населення 1926 р. // Статистика України. № 96. Т. I. Вип. 1. – Харків: ЦСУ УССР, 1927. – С. ХІІ–ХІІІ.
9. Населені місця Поділля / ЦСУ України; Подільське губернське статистичне бюро. – Вінниця, 1925. – ХХVІІІ, 75 с.
10. Підсумки обліку міської людності УСРР 1931 року / Управління народногосподарського обліку УСРР; [Відп. ред. В. Чекунов та М. Павлов]. – Харків: Народне господарство та облік, 1933. – LV, 211 с.

11. Гринь Д. К. Соціально-демографічні процеси в містах України (1920–1930-і рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Гринь Дмитро Костянтинович. – Чернігів, 2000. – 252 с.

12. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України).- Ф. 582.- Оп. 1.- Спр. 285. Робочі таблиці погубернських підсумків щодо природного руху населення на Україні за 1871–1910 рр. 1923 р. 27 арк.

13. ЦДАВО України. - Ф. 582. - Оп. 1. - Спр. 293. Зведені таблиці щодо природного руху населення Подільської губернії за 1913–1920 рр. до Всеросійського міського перепису населення 1923 р. 1923 р. 158 арк.

14. Трухманова С. Л. Етносоціальні особливості складу міського населення Поділля у 20-х рр. ХХ ст. / Трухманова С.Л. // Народна культура Поділля в контексті національного виховання: Зб. наук. праць Міжнародної наук.-практичної конф., Вінниця, 14–15 жовт. 2003 р. – Вінниця, 2004. – 400 с.

15. ЦДАВО України.- Ф. 582.- Оп. 1. - Спр. 156. Відомості щодо природного руху населення Подільської та Полтавської губерній. 1922 р. 27 арк.

16. ЦДАВО України.- Ф. 582.- Оп. 1. - Спр. 156. Відомості щодо природного руху населення Подільської та Полтавської губерній. 1922 р. 27 арк.

17. ЦДАВО України. - Ф. 582. - Оп. 1. - Спр. 1422. Зведені річні таблиці природного руху населення по районах, округах та губерніях України за 1923 р. 1923 р. 205 арк.

18. ЦДАВО України. - Ф. 582. - Оп. 1. - Спр. 905. Річні відомості щодо природного руху населення по округах України за 1925 р. 1925 р. 304 арк.

19. ЦДАВО України. - Ф. 582. - Оп. 1. - Спр. 292. Статистичні відомості щодо природного руху населення Подільської губернії за 1923 р. 1923 р. 58 арк.

20. ЦДАВО України. - Ф. 582. - Оп. 1. - Спр. 905. Річні відомості щодо природного руху населення по округах України за 1925 р. 1925 р. 304 арк.

21. ЦДАВО України. - Ф. 582. - Оп. 1. - Спр. 916. Таблиця XV – народжені (живі) за віком й соціальним становищем батька у 1925 р. Зведена по округах України. 1925 р. 158 арк.

22. ЦДАВО України. - Ф. 582. - Оп. 1. - Спр. 905. Річні відомості щодо природного руху населення по округах України за 1925 р. 1925 р. 304 арк.

23. ЦДАВО України. - Ф. 582. - Оп. 1. - Спр. 144. Листування з НКВС УСРР щодо надсилання відомостей про переселення з губерній, які постраждали від неврожаю, на Україну. Списки повітових підвідділів ЗАГС Київської губ. На травень 1922 р. 24 берез. – 23 серп. 1922 р. 21 арк.

24. ЦДАВО України.- Ф. 582.- Оп. 1.- Спр. 67. Звіти Подільського губстатбюро щодо роботи відділу демографії й листування з ним щодо розробки даних про природний рух населення за 1914–1920 рр. 4 липня 1921 р. – 30 жовтня 1922 р. 20 арк.

25. Державний архів Вінницької області (ДАВО). - Ф. П-1. - Оп. 1. - Спр. 57. Доповіді, звіти й огляди Подільського губернського відділу Державного Політичного Управління щодо політичного й економічного стану Подільської губ. Липень – грудень 1923 р. 246 арк.

26. Гринь Д. К. Соціально-демографічні процеси в містах України (1920–1930-і рр.): дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Гринь Дмитро Костянтинович. – Чернігів, 2000. – 252 с.

27. Кравченко Б. Соціальні зміни та національна свідомість в Україні ХХ століття.-К./ Б. Кравченко [пер. з англ.] - К.: Основи, 1997. – 423 с. с.26.

28. Населення в містах України (за даними Всесоюзного міського перепису 15 березня 1923 р.) // Статистика України.-Т.ІІ.-Серія І.-Демографія.- Вип.№77.

29. Кравченко Б. Соціальні зміни та національна свідомість в Україні ХХ століття.-К./ Б. Кравченко [пер. з англ.] - К.: Основи, 1997. – 423 с. с.26.

30. Короткі підсумки перепису населення України 17.12.1926 р.//Статистика України. Серія І. Демографія. Том V. Вип.2. №124-Харків,1928.

31. ЦДАВО України. - Ф: 582.-Оп.1.-Спр.912. Шлюби за національністю наречених. 148 арк.

32. Трухманова С. Л. Етносоціальні особливості складу міського населення Поділля у 20-х рр. ХХ ст. / Трухманова С.Л. // Народна культура Поділля в контексті національного виховання: Зб. наук. праць Міжнародної наук.-практичної конф., Вінниця, 14–15 жовт. 2003 р. – Вінниця, 2004. – 400 с.

33. ЦДАВО України. - Ф: 582.-Оп.1.- Спр.915. Таблиця XIV – народжені за національністю й віком матері у 1925 р. Зведена по округах України. 1925 р.-142 арк.

34. ЦДАВО України. - Ф: 582.- Оп.1.-Спр.917. Народжені за національністю батька й матері. 1925 р. – 157 арк.

35. ЦДАВО України. - Ф: 582.- Оп.1.-Спр.917. Народжені за національністю батька й матері. 1925 р. – 157 арк.

Анастасія Чередниченко

ЩОДЕННИК МУЗЕЙНИКА 1920-1930-х рр.: ПОБУТ, РОБОТА, ІДЕОЛОГІЯ

Радянська влада формувала модель держави, де абсолютно всі сфери життя, в тому числі й приватне життя мали підпорядковуватися єдиній, панівній ідеології. Втім політичний тиск на населення, зокрема на вчених, розгортався поступово. На початку 1920-х рр. головним завданням нової влади в Україні було встояти, тому увага насамперед була спрямована на настрої робітників та селян [1]. У приписах компартії зазначалося про можливість залучення здорової частини інтелігенції до життя країни: антирелігійної пропаганди, будівництва народного господарства тощо [2]. Загалом 1920-ті рр. відзначалися помірно ліберальністю проведенням політики «коренізації» у республіках. Цей час був плідним й для розвитку української науки, музейної галузі, чому посприяла зокрема й політика «українізації». З другої половини 1920-х – на початку 1930-х рр. ідеологічний тиск посилювався. Науковцям ставилося на вид, що аполітична позиція і заняття, начебто, лише наукою – насправді означало активне неприйняття радянської влади. Те, що вважалося науковим досягненням ще десятиліттям раніше, у середині 1930 рр. прийшло до трагічного зіткнення з новими критеріями оцінювання. Необхідно було відповідати запитам молоді держави; через ідеологічне сито, перевірку на гнучкість пройшли представники абсолютно всіх наукових галузей: від гуманітарних до природничих та прикладних. Окреме питання полягає у тому, як вдавалося науковцям, що сформувалися при попередньому політичному ладі, вижити в нових умовах, особливо фахівцям

тих галузей науки, в яких радянська влада не була безпосередньо зацікавлена. Як радянській владі в такий короткий термін, ще до широкого застосування радикально репресивних методів: заслання до таборів, розстрілів – вдалося примусити вчених діяти в рамках нової ідеології як в науковій роботі, в суспільному, так й в особистому житті. Відповіді можна знайти в повсякденній діяльності, що дає змогу простежити щоденні зміни в людині, зрозуміти, наскільки це було широкою відповіддю, вірою у нову ідеологію чи банальним пристосуванством. Зокрема, у надзвичайно цікавому джерелі «Попов П.М. Щоденники роботи у відділі письма і друку Лаврського державного культурно-історичного заповідника» відобразилася й робота в музеї, наукові дослідження, приватне життя, відношення з безпосереднім та більш високим начальством, реакція на вимоги й поступово зростаючий тиск нової влади. Отже, спробуємо намітити певні тенденції у тогочасних стосунках людини, науковця та влади.

Павло Миколайович Попов – знаний книгознавець, фахівець з української рукописної та стародрукованої книги. Як співробітник зі спеціальних доручень ВУАН з червня 1923 р. мав досліджувати по київських книгозбірнях рукописні джерела XVII-XVIII ст. Ще 1922 р. на території Києво-Печерського монастиря виник Музей культу та побуту. У вересні 1926 р. Рада народних комісарів УСРР видала постанову «Про призначення колишньої Києво-Печерської Лаври історико-культурним державним заповідник і перетворення на Всеукраїнське музейне містечко». Так унормувалися обидві назви: «заповідник» та «містечко» (ВММ), хоча остання зустрічалася в документах й до 1926 р. й існувала паралельно з назвою «заповідник». П.М.Попов почав працювати у ВММ як завідувач і зберігач відділу Письма та Друку, до якого також входила портретна галерея. У відділі зберігалася велика збірка граверних дошок, рукописів, стародруків, грамот, універсалів, листів історичних осіб. До фонду відділу входили й дошки лаври, переважно виробництва власної друкарні, колекція Церковно-археологічного музею Київської духовної академії, що поповнювалася речами з інших друкарень, приватними особами. Колекція давніх рукописів від V до XIV ст. (грецькою, єврейською, арабською, перською, грузинською мовами) – одна з найбільших та цінних на той час в Україні. Зі слов'янських рукописів найбільш цінні: знамениті «Київські Глаголичні Листки», уривок «Сліпченського Апостола», «Четья-Мінея», переписана у 1487 р. Серед стародруків збереглися пам'ятки XV-XVI ст. Вже у листопаді 1923 р., П.М. Попов склав опис рукописів та стародруків відділу

П.М. Попов з перших днів своєї роботи почав вести щоденники, в яких фіксував робочий графік і наскільки він перевищив кількість робочих годин, що було зроблено протягом цього часу, детальний перелік та хід всіх конфліктів з адміністрацією музею тощо. У 1922 р. Попов числився стипендіатом кафедри російської мови Всеукраїнського інституту народного освіти [3], але з початку 1924 р. у щоденниках переходить на українську мову, хоча й з помилками. Нагадаємо, що з квітня 1923 р. згідно з постановою XII з'їзду РКП(б) розпочалася політика коренізації, а на території УСРР відповідно – українізації.

Павло Миколайович постійно опікувався поповненням своєї колекції рукописів та стародруків, він не лише досліджував їх, а й намагався врятувати їх від фізичного знищення. Зокрема, в Лаврі та її колишній друкарні знаходилися часописи «старої ідеології», «по предложению Винницкого, при вывозе остатков «макулатуры» т.е. изданий Киево-Печерской Лавры, занимался отобранием каждого издания по 1 пачке дабы предохранить издания... от

окончателного и безследного исчезновения», «я порушив цю справу щоб спасти оскільки можна цінний науково-літературний матеріал який Центральна Бібліотека розпродує по 2 к. за пуд» [4, арк. 23, 47]. Також науковець розбирав книги і часописи, рукописи, з правом взяти на облік найцінніші екземпляри до музею в інших бібліотеках церквах та монастирях Києва та регіонах країни, а також з правом вживати заходи для збереження предметів, якщо їх не можливо було забрати до Києва [4, арк. 2].

При ще відносно ліберальній загальній обстановці 1920-х рр. науковці та зокрема музейні співробітники працювали у надзвичайно тяжких побутових умовах. Частина співробітників ВММ, завідуючі відділами, й П.М. Попов зокрема, мешкали на території музею і вимушено виконували роль охоронців колекцій. Телефону поруч не було, центр міста був на певній відстані від музею, як і найближчий пост, а на охорону музею міліцією не вистачало коштів [4, арк. 7-8, 11-12]. Майже усі ключі від інших відділів знаходились у корпусі №1, де розміщувався відділ Письма та Друку. Цінні предмети колекцій відповідно слугували приманкою для багатьох декласованих елементів, зокрема й тих, що мешкали на території монастиря у Інвалідному містечку Соцзабезу. На співробітників тиснула велика відповідальність, яка тримала «у постійній напруженості і що до охорони внутрішньої і що до можливості зовнішніх нападів і ризикування своєю головою (як зі мною не раз і було в роках 1923 і 1924)» [4, арк. 15]. Павло Миколайович, заявляв, що необхідно або компенсувати безоплатним помешканням, або ж «поставити їх у загальні, з усіма громадянами, умови приватного проживання», які також мешкали на території лаври і, відповідно, найняти охоронців [4, арк. 26-28]. Утім, ймовірно, для адміністрації такі варіанти були не дуже вигідні й економічно тяж.

Але хоча на організацію професійної охорони у держави коштів не вистачало як в музеї, так й в монастирі, після вилучень церковного начиння у 1922 р. начебто на користь голодуючим, ДПУ проводило періодичні обшуки з тим, аби викривати те, що могли попередньо утаїти. П.М. Попов відзначав, що «нагрянули Лаврські обски (лаврская «золота історія»). Був би хорош, коли б згодився. Відповідав би за підкинуті речі, за кімнати різних Анушек, Стефанів і т. под. і це, розуміється, gratis» [4, арк. 70], взимку 1924-1925 рр. ДПУ приходило вночі з обшуком до «Великої Церкви. Без відома музея» [4, арк. 53 зв.]. У зв'язку з чим Попов як зберігач відділу мав таки оглядати приміщення, аби не було «речей з Лаврського церковного майна випадкового або незаконного походження» [12, арк. 34].

Також залишалася загальна не облаштованість, приміщення музею не опалювалися достатньою мірою, трималися +3 – +5 градусів у холодну пору року. Попов звертався до адміністрації музею з вимогою виправити цю ситуацію: «...якщо хоч яка ще робота провадиться, то завдяки тому, що робочу музейну кімнату я переніс (як і торік) до свого помешкання, але й це мені з огляду на зіпсованість печей дуже важко довести до такої, що можна було працювати без верхнього убрання». П. Попов не міг збирати статті, матеріали для Музейного збірника, «без крайнього ризику для здоров'я», «позбавлений можливості працювати через те, що Відділ досі ще не опалюється», «не можна систематично рахувати на приватну «благотворительность» з боку службовця...». Відповідно, належним чином не отоплювалося й приміщення, де зберігалися колекції [4, арк. 14-15]. Не було найнеобхіднішого устаткування у відділі, експозиційних залах, сховищах, де «матеріали перебувають у відкритому вигляді на підлозі, шафах, підвіконнях», існували проблеми високої вологості, освітлення, деякі частини

приміщення вимагали посилення штучного освітлення, у деяких навпаки, потрібно було замінити старі штори, які пропускали забагато світла, що дуже шкодило експонатам. Дах підтікав, «...доводилося стежити за проявами атмосферних осадків в помешканнях музею». Через необережність господарів приватних помешкань, яких було чимало на території лаври, виникали пожежі [4, арк. 18].

Основним завданням завідувачів відділів ВММ визначалося налагоджування процесу інвентаризації та прийому предметів, насправді ж вони самі описували колекції, проводили екскурсії, робили виставки, охороняли колекції тощо. Відповідно, вони нерідко працювали понаднормово, тому на засіданні Наукової Колегії директор П.П. Курінний заявив, що треба чітко запланувати роботу музею, бо оплата понаднормових годин давно вже заборонена. Зі свого боку Попов заявляв, що «в разі неможливості унормувати мою працю, я буду поставлений перед перспективою просити звільнити мене від обов'язків зав. Відділом з огляду на стан мого здоров'я в зв'язку з систематичним перевантаженням» [4, арк. 43].

У 1927 р. виникла суперечка щодо виселення відділу Письма й Друку до іншого корпусу. Павло Миколайович вважав, що це помста адміністрації музею за те, що він постійно звертав увагу на необхідність введення внутрішньої охорони і протипожежних заходів корпусу, «карати за це цілий Відділ острахом виселення я вважаю за неприпустиме», а також відмічав відсутність плановості, співробітники зайняті постійною, непотрібною боротьбою за існування відділу [4, арк. 47].

П.М. Попов доволі ретельно виконував всі доручення керівництва, особливо вищого, зокрема А.В. Винницького – інспектора київської губполітосвіти, який певний час брав безпосередню участь в роботі музею. У 1923-1924 рр. П.М. Попов отримував завдання й від тодішнього директора Ф.І. Шміта, й від А.В. Винницького [4, арк. 10зв.; 11, арк.15-30]. Разом з тим він послідовно відстоював свої права і відкрито конфліктував з різних причин з безпосереднім керівництвом: завідуючим музеєм Ф.М. Морозовим, першим директором Ф.І. Шмітом та наступним – П.П. Курінним. Конфліктуючи з Курінним, Павло Миколайович зокрема скаржився, що Петро Петрович піддався впливу своєї дружини і «метить мені за те, що його жінка налаяла мою». Після чергового конфлікту з директором він зазначав: «...оскільки ППК [Курінний – А.Ч.] хотів звертатися до Винницького, і я повинен був би теж зробити бо я боюся одностороннього і пристрасного освіщення» [4, арк. 86 зв.]. На Ф. Морозова та Ф. Шміта він також скаржився А. Винницькому. У щоденниках Попов переписував свої заяви та відповіді на них, відмічав, які документи він адресату не передав.

Конфлікти виникали й стосовно наукової діяльності. Так, багато непорозумінь виникло щодо видання «Ксилографічні дошки» [5]. Попов з образою сприйняв рішення Наукової Колегії музею про необхідність стягнення додаткової оплати через збільшення тексту, затримку коректури з його вини [6, арк. 14]. Павло Миколайович відзначив, що засідання проходило тоді, коли він знаходився у лікарні Психоневрологічного інституту: «з огляду на тяжке нервове (церебральне) й сердечне захворювання на гурті перевтоми розумовою працею – на 2 місяці... мене виписали з деяким поліпшенням, але з рішучою вимогою надалі «унормувати» працю і «змінити» її на спокійнішу як з фізичного боку так з морального стану». Рішення Колегії «надзвичайно гостро вплинуло на мене і перешкодило моєму лікуванню, на що витрачені були чималі державні кошти». Він хотів «запобігти використанню цього коштовного матеріалу

Московськими вченими... Намагався зробити все якомога краще й ґрунтовніше, а Музей висловив мені за це догану». Попов просив, передати справу «як зв'язану з матеріальним моїм побутом, передати на спеціальне засідання РКК з участі представлення Місцкома УАН, до якого я належу, а також Секції наукових Робітників» [6, арк. 16-17].

П.М. Попов у своєму щоденнику відмічав, що П.П. Курінний йому закидав відсутність проведення належним чином роботи у відділі протягом 1929 р., зокрема й політосвітньої. На той час політосвітня робота вже стала невід'ємним частиною функціонування музею, як й приурочення виставок до певних дат, відповідність їхнього змісту «вірному» напряму та запровадження очевидної пропаганди – все це безумовні ознаки ідеологічного тиску, який посилювався. У травні 1924 р. П.М. Попов готував виставку лаврських стародруків з приводу ювілею українського друкарства [7, арк. 1]. А вже у 1927 р. відділ Письма та Друкарства планував провести виставку присвячену 300-річчю існування лаврської друкарні, але вона мала бути приурочена до 10 роковин жовтневої революції, на ній мали продемонструвати як стародруки, так й продукцію останніх десяти років [6, арк. 28; 11, арк. 18.]. Зрештою, через хворобу Попова та ремонт виставку не встигли підготувати [7, арк. 28; 7, арк.75]. А вже на 1930 р. планувалася велика виставка «Лавра на службі царату і в боротьбі з трудящими», з експозиційним планом: «І. Лавра визискувач. ІІ. Лавра на обороні царату. Лавра XVII ст., як агентура московського царя. Б. Лавра допомагає війнам (проти Туреччини, проти Японії, проти Німеччини)» [10].

Очевидно, що дві останні виставки виразно відрізняються ідеологічним спрямуванням, зрештою робота музею підпорядковується ідеології і вже не важлива тема, на вимогу влади в експозиції можна продемонструвати будь-яку. Відповідно, музейні співробітники готувалися до нових радянських свят, очікували на ці святкування можновладців, писали лекції для антирелігійного семінару і сталінської антирелігійної збірки матеріалів, мали брати участь у поглибленні процесу культурної революції, а також формували бригади для соцзмагання.

Показовим є виступ П.М. Попова із зауваженнями, а по суті, критикою доповіді директора музею про участь співробітників у поглибленні культурної революції, зробленої на засіданні музейної колегії 17.03.1929 р. Павло Миколайович завважив, що теза про підвищення марксистсько-ленінської методології й більшовицької скерованості в роботі музейних робітників, зокрема «й нашого музею, я вважаю не тільки не «передчасною», як дехто висловлювався, а й вкрай необхідною, навіть дуже запізненою... У Відділі Письма та Друку... це питання було вже поставлено на порядок щоденний і успішно реалізується. Доказом тому є вся експозиція Відділу, теоретично освітлена в моїй доповідній записці, прочитаній і обговореній на засідання музейної колегії 4.11.1928 р., де я поставив питання про «Ідеологічну витриманість експозиції й пропаганди в дусі марксизму-ленінізму настанов Комуністичної партії». Але й раніше я не раз ставив питання про те, щоб музейні робітники не попадали в полон тих, здебільшого старих лаврських матеріалів, які, так б мовити, «самі йдуть до рук». Необхідно ніколи не губити щільної ув'язки з потребами й інтересами партії, радянської влади, трудового народу, робітників і селян, молоді, вчителів, студентів, школярів, червоноармійців, службовців різних установ... Але вважаю, що нема потреби губити дорогий час на непотрібний «диспут» на тему, чи потрібна і для нашого музею поглиблення культурної революції. Замість цього треба негайно, як кажуть, «засучивши рукава» загострити увагу на конкретних заходах

для проведення революційних, марксистсько-ленінських принципів у роботу всіх 10 відділів музею» [11]. Таким чином П.М. Попов вдало використовує зброю радянського громадянина – критику (до самокритики справа ще не дійшла) – для захисту себе, предмету своїх наукових досліджень та роботи відділу.

У вересні 1929 р. Попов звільняється з ВММ і стає завідуючим відділу рукописів у Всеукраїнській Бібліотеці ВУАН [12, арк.18]. У той же час на 1930-ий р. він та інші наукові співробітники разом із керівництвом музею планують взяти участь у соцзмаганні і зобов'язувалися у найкоротший термін перетворити «Лавру на центр пропаганди воєвничого атеїзму» [13, арк. 1]. Адаже виконання генерального та п'ятирічного планів, здійснення суцільної колективізації України, ліквідація куркульської класи – всі ці завдання вимагають напруженої роботи всіх радянських громадян, «зокрема робітників освіти. Агітація за колективи, за новий побут, за закриття церков вимагає наукового обґрунтування, вимагає поглиблення науково-музейної роботи» [13; арк. 2]. Кожний повинен був діяти за фахом: забезпечувати належними експонатами всі відділи музею, особливо Відділ Історії культур та Володимирський філіал, здавати до друку дві частини «Збірника Товариства дослідження Лаври», «Довідник антирелігійника Київщини». Крім того, зобов'язувалися виконати завдання радянської громадськості і добитися збільшення відвідувань музею до 200 000, хоча без уточнення, яким чином збиралися цього досягти. Щоби вся ця діяльність не пройшла повз громадськість, необхідно було добитися *правдивої* інформації в пресі про роботу ВММ, принаймні однієї замітки на місяць. Але на заваді цим планам ставала недостатня кваліфікація «старої» вищої школи, наукова робота «за старих часів» також її не давала, відповідно музейні співробітники зобов'язувалися до 1.1.1931 р. опанувати основну марксистську літературу, вивчити детально п'ятирічний та генеральний плани [13, арк. 2-4].

Очевидно, розуміючи, що музеї остаточно перетворюються на рупори ідеології і займатися саме науковою діяльністю буде надзвичайно важко, П.М. Попов й переходить до ВУБ ВУАН. Навряд чи можна назвати П.М. Попова сумирним співробітником без власної думки, він постійно обстоював свої права, стежив, аби були дотриманні всі обіцяні умови праці, відкрито конфліктував з безпосереднім керівництвом, писав скарги, заявив до більш високого керівництва, до якого, треба визнати, він відносився з більшим пієтетом. Його поведінка зовсім не змінилася й на новому місці роботи у ВБУ, де він знову вимагав кращі умови, аргументуючи, що у ВММ платня була вище і помешкання було поруч з роботою, конфліктував вже зі своїми підлеглими [12]. Втім, Павло Миколайович доволі легко приймає нові правила гри: починається українізація – він переходить на українську, треба будувати виставку до десятиліття жовтневої революції – виконує цю вимогу, або принаймні робить вигляд активної діяльності з побудови експозиції, критикує за недостатнє впровадження марксистсько-ленінської методології, адже в його відділі вся робота тільки на ній й ґрунтується, або лише так виглядає. Зрештою, примітно не те, що науковці намагаються відповідати вимогам нової влади, а те наскільки легко вони розуміють, що від них вимагається, очевидно є необхідність відкриття виставок до певних дат і цілком ясно, що це робиться для «галочки», як й святкування роковин Паризької комуни та проведення інших подібних заходів. Захисний механізм включився доволі легко, ймовірно, закладений він був іще попередньою владою, а ця сприймалася чужою та тимчасовою, відповідно, легше виконати будь-які її

вимоги, все одно це лише на деякий час. Разом з тим, найголовнішим для Павла Миколайовича залишалися предмет його наукових досліджень, рукописи, книги стародруки тощо, які він намагався рятувати, так й власне його заняття наукою, які він намагався укрити за маскою впровадження марксистко-ленінських методологій, «відповідаючи» при цьому на запити радянської громадськості, заради інтересів робітників, червоноармійців тощо. Збереження колекції та видання наукових праць – ось головна його мотивація. І своїми дослідженнями 1920-1930-х рр. він зробив вклад до національної науки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 20, спр. 643
2. Там само, спр. 748
3. Інститут Рукопису Національної бібліотеки імені В.І. Вернадського, ф. 285, спр. 2077
4. Там само, спр. 1966,
5. Попов П.М. Ксилографічні дошки Лаврського музею. – Вип.1. – К., 1927. – 21 с.
6. ІР НБУВ, ф. 285, спр. 1984
7. Там само, спр. 1994.
8. Там само, спр. 1980.
9. Там само, спр. 2046.
10. Там само, спр. 2031.
11. Там само, спр. 1893.
12. Там само, спр. 2047.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРІВ

Аскерова Людмила Суліддівна – кандидат історичних наук, молодший науковий редактор КЗ «Пошукове агентство по створенню науково-документальних серіалів «Книга Пам'яті» та «Реабілітовані історією», м. Чернігів.

Боряк Олена Олександрівна – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України, м. Київ.

Брайченко Олена Юрївна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Науково-дослідного інституту українознавства, м. Київ.

Галамай Олена Миколаївна – кандидат історичних наук, заступник начальника відділу Державного архіву Рівненської області, м. Рівне.

Деревчук Ірина Андріївна – студентка історичного факультету Львівського національного університету ім. І.Франка, м. Львів.

Дуда Наталія Михайлівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціології та культурології Національного лісотехнічного університету України, м. Львів.

Зьолковський Назар Володимирович – аспірант Львівського національного університету ім. І.Франка, м. Львів.

Іванчишен Віталій Романович – аспірант Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України, м. Київ.

Каросва Тетяна Робертівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії, соціально-політичних дисциплін та етнології Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського, м. Вінниця.

Качмар Володимир Михайлович – кандидат історичних наук, доцент кафедри новітньої історії України Львівського національного університету ім. І.Франка, м. Львів.

Киридон Алла Миколаївна – доктор історичних наук, професор, директор Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво», м. Київ.

Коляструк Ольга Анатоліївна – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри філософії, соціально-політичних дисциплін та етнології Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського, м. Вінниця.

Кононенко Валерій Васильович – кандидат історичних наук, доцент кафедри правознавства Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського, м. Вінниця.

Корзун Олена Вікторівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та суспільних дисциплін Вінницького національного медичного університету ім. М.Пирогова, м. Вінниця.

Красилюк Ярослава Віталіївна – аспірант Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського, м. Вінниця.

Кушка Наталія Миколаївна – викладач Вінницького училища культури і мистецтв ім. М. Леонтовича, м. Вінниця.

Лисенко Олена Володимирівна – директор КЗ «Пошукове агентство по створенню науково-документальних серіалів «Книга Пам'яті» та «Реабілітовані історією», м. Чернігів.

Лукаш Галина Павлівна – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української філології і культурології Донецького національного університету, м.Вінниця.

Любавський Роман Геннадійович – кандидат історичних наук, викладач Харківського національного університету ім. В.Каразіна, м. Харків.

Маркова Світлана Василівна – кандидат історичних наук, доцент Хмельницького обласного інституту післядипломної освіти педагогічних працівників, м. Хмельницький.

Маховська Світлана Леонідівна – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України, м. Київ.

Скубій Ірина Володимирівна – кандидат історичних наук, викладач Харківського національного технічного університету сільського господарства ім. П. Василенка

Тимошенко Юрій Олександрович – кандидат історичних наук, доцент Національного університету фізичного виховання і спорту України, м.Київ.

Трухманова Світлана – кандидат історичних наук, доцент Вінницького національного медичного університету ім. М.Пирогова, м. Вінниця.

Чердніченко Анастасія Миколаївна – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Національного Києво-Печерського заповідника, м.Київ.

Для нотаток

Підписано до друку 29.09.2015.
Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Друк цифровий.
Умов. друк. арк. 9,75. Обл.-видавн. арк. 9,06.
Наклад 300 прим. Зам. № 10135.

Віддруковано з оригіналів замовника.
ФОП Корзун Д.Ю.

Видавець ТОВ «Нілан-ЛТД».
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 4299 від 11.04.2012 р.
21027, а/с 8825, м. Вінниця, вул. 600-річчя, 21.
Тел.: (0432) 69-67-69, 52-82-78
e-mail: info@tvoru.com.ua
<http://www.tvoru.com.ua>